

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Oriental series

№ 2(63)

Алматы
«Қазақ университеті»
2013

Зарегистрирован в Министерстве культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан, свидетельство №956-Ж от 25. 11. 1999 г.

(Время и номер первичной постановки на учет –
№766 от 22. 04. 1992 г.)

Редакционная коллегия:

Жубатова Б. Н. – научный редактор, д. филол. н. (конт. тел.: 8-727-2438335);
Надирова Г. Е. – зам. научного редактора, д. филол. н., профессор;
Коптилеуова Д. Т. – к. филол. н., доцент;
Алдабек Н. А. – д. и. н., синолог;
Ким Г. Н. – д. и. н., профессор;
Авакова Р. А. – д. филол. н., профессор;
Балакаева Л. Т. – д. и. н., доцент;
Актаулова Б. Ж. – к. и. н.,
Ким Ф. Г. – профессор университета ИНХА (Южная Корея);
Ауэзова З. М. – профессор Амстердамского университета (Голландия);
Арслан М. – профессор университета Билькента (Турция)

Научное издание

ВЕСТНИК КазНУ

Серия востоковедения

№2(63)

Редакторы: Г. Рустембекова, Г. Бекбердиева,
Компьютерная верстка А. Алдашевой

ИБ №6777

Подписано в печать 23. 04. 2013. Формат 60x84 1/8.

Бумага офсетная. Печать цифровая.

Объем 10,25 п. л. Тираж 500 экз. Заказ № 1273.

Издательство «Қазақ университеті» Казахского национального
университета им. аль-Фараби. 050040, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 71. КазНУ.
Отпечатано в типографии издательства «Қазақ университеті».

© КазНУ им. аль-Фараби, 2013.

УДК 327(4/9); 930.22(4/9)

¹З.С. Батпенова*, ²А.Б. Байбулатова

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент,
Республика Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
студентка 3 курса факультета востоковедения, Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: orientale_2010@mail.ru

Китай на международной арене и доктрина «мирного возвышения»

В статье рассматриваются основные направления новой стратегии развития Китая на международной арене. Показаны особенности реализации «мирного возвышения» на практике, а так же проанализирован основной курс руководства КНР в области внешней политики – отказ от гегемонии и господства в мире.

Ключевые слова: внешняя политика, «мирное возвышение», концепция, Ху Цзиньтао.

З.С. Батпенова, А.Б. Байбулатова

Қытай халықаралық аренада және «бейбіт өрлеу» доктринасы

Берілген мақалада Қытайдың халықаралық аренада жаңа стратегиясының негіздері қарастырылған. “Бейбіт өрлеу” саясатының тәжірибеде жүзеге асуының ерекшеліктері мен ҚХР басшылығының ара сыртқы саяси аумағында билік етудің негізгі курсы – бас гегемониядан және әлемде үстемдік етуден бас тарту көрсетілген.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, «бейбіт өрлеу», концепция, Ху Цзиньтао.

Z. Batpenjva, A. Baibulatova

China on the international area and doctrine of «peaceful rising»

The article examines the main directions of the new development strategy of China in the international area, showing the characteristics of the implementation of “peaceful rise” in practice, and analyzing the main course of the PRC leadership in foreign policy-rejection of hegemony and domination in the world.

Keywords: foreign policy, «peaceful rise», conception, Hu Jintao.

Многими странами, особенно крупными, темпы развития китайской экономики, заставившие задуматься сами по себе, стали восприниматься как реальная угроза своей безопасности, и в их политике появляется тенденция

к сдерживанию Китая. В связи с чем в канун 2003 г. КНР выдвигает доктрину “мирного возвышения”, направленную против политики силы, гегемонизма, односторонности и запугивания “китайской угрозой”, в поддержку много-

полярности и многостороннего сотрудничества, использования глобализации как способа решения задач собственного длительного развития. Данная концепция нашла отражение в работе китайского ученого Мэнь Хунхуа, вошедшей в книгу «Большая стратегия Китая», который утверждает, что определяющими чертами традиционной стратегической культуры Китая, при всем значении военного потенциала, являются ее оборонительный характер, стремление одержать победу без войны или остановить войну с помощью оружия, так как китайская стратегическая мысль почти неизменно тяготеет к единению, стабильности, миру и противостояла войне, расколу, смуте. И концепция «мирного возвышения» стала концентрированным выражением сформировавшейся к этому времени стратегической культуры Китая, базирующейся на реализме, морали и стремлении к сотрудничеству. Реализм ставит национальные интересы превыше всего, а этический подход ориентирует на демократизацию международных отношений, установление нового политического и экономического порядка в мире, новое отношение к проблемам безопасности, предполагающее курс на сотрудничество [1, с.150].

Сегодня в КНР в целом достигнуто общее согласие относительно обоснованности и своевременности претензий страны на роль регионального лидера, прежде всего благодаря действию благоприятных для Китая экономических факторов и механизмов многостороннего сотрудничества. Среди черт, характерных для самореализации глобальной державы, помимо маневрирования в рамках большого треугольника Россия – США – Китай, можно назвать специфику доктринальных и концептуальных взглядов КНР на будущее мироустройство, попытки максимально широкого распространения в двух и многосторонних документах своего видения многополярного мира и нового международного порядка [1, с.155].

Концепция «мирного возвышения» была выдвинута на 16 съезде КПК (ноябрь 2002 г.) и получила системное изложение в документах 3-го пленума ЦК КПК 16-го созыва (октябрь 2003 г.) [2, с.142].

Руководство страны во главе с Ху Цзиньтао предприняло ряд шагов для решения возникших проблем и выработки новой стратегии развития. Развитие, согласно новому подходу, должно быть

сбалансированным, комплексным, устойчиво долговременным и предусматривать, по словам генсека ЦК КПК, председателя КНР Ху Цзиньтао, сказанным на совещании Политбюро по совершенствованию экономической работы в июне 2003 года, «5 единых планирований», или «5 гармонизаций»: согласованное гармонизированное развитие экономики и социальной сферы, города и деревни, регионов, человека и природы, гармоничного сбалансированного внутреннего развития и политики внешней открытости. Гармонизация сбалансированного внутреннего развития и политики внешней открытости предусматривает более эффективное использование в интересах наращивания национальной мощи Китая и улучшения качества жизни граждан, благоприятных шансов экономической глобализации, расширения рынков для китайских товаров в результате вступления Китая в ВТО [2, с.146].

Процесс возвышения и рост международного влияния Китая, движение в сторону превращения его в новую сверхдержаву совпадают с процессом перемещения центра силы в мировой системе с Атлантик в Азиатско-Тихоокеанский регион. Одним из аспектов курса на возвышение КНР в мире является, говоря словами Цзянь Цзэмина, «содействие завершению той ситуации, когда на протяжении нескольких столетий США и Европа главенствовали в международных политических экономических делах». Китайское руководство интерпретирует возвышение своей страны и превращение ее в сверхдержаву как выход Китая в мир, то есть как новый этап политики открытости. Лидеры КНР подчеркивают, что выход страны в мир должно осуществляться только мирными средствами. Г. Киссинджер: «Китай будет стремиться к приобретению влияния, соответствующего его росту, с помощью дипломатических и политических средств» [2, с.154].

Одна из особенностей нынешней международной обстановки, в которой происходит возвышение КНР, по оценкам китайских ученых, состоит в том, что государственные интересы всех крупнейших держав достигли высоких темпов взаимопереплетения и взаимозависимости.

Тезис об усилении и возвышении Китая как долговременной стратегии появился в выступлениях руководителей КНР и ведущих аналитиков в 2003 г. в качестве антитезы постулатам «о китайской угрозе» и «крахе Китая». На со-

стоявшемся апреле в 2003 г. Азиатском форуме в Боао (о. Хайнань) этот тезис впервые получил всестороннее научное освоение в докладах китайской делегации. В том же году во время визита премьера Госсовета КНР Вэнь Цзябао в США это положение впервые было высказано на высоком государственном уровне. Затем его включил в свое выступление генеральный секретарь ЦК КПК Ху Цзиньтао: «Китай будет твердо придерживаться курса мирного возвышения, курса самостоятельности и независимости внешней политики». В апреле 2004 года на очередном Хайнаньском форуме Ху Цзиньтао вновь коснулся проблемы мирного возвышения китайского государства и подчеркнул: «Китай твердо будет придерживаться мирного пути развития». Нынешние лидеры КНР и китайские ученые ставят вопрос таким образом, что возрастание мировой глобальной роли Китая должно протекать мирно, с учетом интересов других стран, на основе сотрудничества и соразвития, уважения других цивилизаций и конструктивного диалога с ними. Таким образом, в современных условиях продвижение идеи усиления Китая, в отличие от прошлого, ведется так, чтобы не противопоставлять страну и ее культуру другим странам и цивилизациям [2, с.160].

Касаясь изменений в подходах к внешней политике, китайское руководство постоянно и неизменно подчеркивает, что «КНР не будет стремиться к гегемонии, не будет вести себя в качестве лидера, станет проводить независимую и самостоятельную и не будет становиться чьим-либо сателлитом». Китай нацеливается на максимальное использование возможностей экономической глобализации, на учебу и извлечение выгоды из достижений общечеловеческой цивилизации, отбрасывая идеологические предвзятости и шаблоны.

Китайская стратегия мирного подъема страны одной из важных своих политических целей считает «практическими делами опровергать широко распространяемый на Западе тезис о растущей «китайской угрозе». Это выражается в том, что Пекин рассматривает собственный прогресс как расширение и открытие своего рынка для других государств, прежде всего стран Азии. Поэтому речь идет, как выражаются китайские эксперты, не о китайской экспансии, а об «универсальной взаимной экспансии» и мирном подъеме Китая, что означает для Азии

и всего мира новые возможности для развития. Разумеется, это не исключает элементов конкуренции и борьбы за рынки и инвестиции. Справедливость подобного подхода подчеркивается тем, что, как уже отмечалось по данным ООН, мирный подъем Китая дает почти 1/6 мирового подъема экономики, он содействует развитию экономики стран Восточной и Юго-Восточной Азии. Особо наглядно это проявилось в период валютно-финансового кризиса 1997-1998 гг. (Китай мог бы девальвировать юань, что дало бы ему огромные выгоды в конкуренции с производителями стран ЮВА, но экономику стран ЮВА в этом случае ждала бы настоящая катастрофа. Пекин учитывал общую ситуацию и предпочел чистой экономической выгоде политические дивиденды-укрепление доверия к КНР в мире, хотя ему пришлось положить на алтарь стабилизации многие десятки миллиардов долларов). Новым подтверждением является усугубляющийся процесс интеграции ВосточноАзиатского региона на базе концепции 10+3 (АСЕАН + Китай + Япония + Республика Корея), бурный подъем экономики ВосточноАзиатского региона [2, с.164].

28 мая 2003 года во время визита в Россию Ху Цзиньтао выступил с речью в Московском институте международных отношений, он отметил, что для того, чтобы “добиться долгосрочного мира и всеобщего процветания”, международное сообщество должно работать вместе, прилагать неустанные усилия к построению гармоничного мира. Это впервые Ху Цзиньтао выдвинул стратегическую идею построения гармоничного мира. С тех пор Ху Цзиньтао постепенно усовершенствовал эту важную стратегическую идею в теории и практике современности [3].

В документах 16 съезда КПК политическая линия сформулирована так: «Решать международные дела согласно курсу на хладнокровное наблюдение и сдержанную реакцию и в соответствии с духом взаимного уважения и изыскания общего при сохранении общего» [2, с.168].

Как мирным путем обеспечить возрождение Китая и китайской нации? При всей простоте постановки вопроса, здесь есть два аспекта. Причем, если их глубоко рассматривать, они в исторической перспективе не всегда могут пересекаться. Первый аспект – это собственно развитие. А второй – обеспечение этого развития исключительно мирным путем. Из истории мы знаем, что развитие больших государств не всег-

да проходило по дороге мира и добрососедства [4, с.96].

Хочу отметить, что китайский план мировой гармонии построен на ценностях, которые могут оказаться привлекательными для многих стран. Как пишет Юй Кэпин, выдвигая идею «гармоничного мира», китайское правительство исходило из того, что к такому ценностному идеалу стремится все человечество, а «мир и развитие как две великие темы современности являются важнейшим содержанием строительства гармоничного мира» [5, с.36].

Китайское руководство уже сегодня ведет работу, направленную на то, чтобы становление Китая в качестве могучей современной державы не воспринималось в мире, особенно соседними странами, как потенциальная угроза их безопасности. Путем тщательной и высокопро-

фессиональной дипломатии сотрудничества, укрепления взаимопонимания между Китаем и его партнерами, налаживания широчайших гуманитарных контактов, не ограничиваясь деятельностью государственных чиновников разных рангов, Пекин укрепляет взаимное доверие и взаимопонимание с другими народами.

Цели развития Китая можно передать одной фразой: создать гармоничное общество в стране и содействовать становлению гармоничного мира. В последние годы Китай, заявив о готовности продвигать формирование гармоничного мира с прочным миром и всеобщим процветанием, уделяет все большее внимание международным и региональным делам и вносит свой вклад. Принимает активное участие в совместном преодолении глобальных проблем, таких как терроризм и в урегулировании региональных проблем.

Литература

- 1 Bekturganova P.E. Evoluciya vneshnepoliticheskikh principov Kitaya v seredine XIX – nachale XXI v.: dis. Kand. ist. nauk: 07.00.15 . – Алматы: KazNU im. Al-Farabi, 2008. – 196 s.
- 2 Titarenko M.L. Geopoliticheskoe znachenie Dal'nego Vostoka: Rossiya, Kitai i drugie strany Azii. – М.: Pamyatniki istoricheskoi mysli, 2008. – 624 s.
- 3 Golobokov A.S. Stanovlenie i razvitie vneshnepoliticheskoi doktriny Kitaya Китая // Oikumena (Mirovaya sistema i mezhregional'nye otnosheniya). – М., 2010. – № 3. – S. 117-124.
- 4 Li Shuanwu. Concepciya mirnogo razvitiya // Strategiya Rossii. – М.: Izdanie Fonda Edinstvo vo imya Rossii, 2008. – №4. – S. 96-103.
- 5 Hu Jintao. Teoriya garmonichnogo mira // <http://russian.people.com.cn/95181/6822526.html> – (25.11.2009)

УДК 341.7

М. Губайдуллина*, Ф. Болатбек

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, факультет международных отношений,
Республика Казахстан, г. Алматы
*E-mail: maragu@mail.ru;

Роль ООН и ЕС в процессе урегулирования сирийского конфликта

«Арабская весна» как явление в арабском мире продолжает развиваться. Обозначилась тенденция распространения и углубления аналогичных событий в регионе, которые влияют на социально-политические процессы соседних стран. В этом потоке изменений не стала исключением Сирия. Сирийский конфликт определяет сегодня отношения между государствами в регионе, является тем гордиевым узлом, который связал воедино интересы многих народов, ведущих акторов международной политики. Решение сирийской проблемы находится в фокусе аналитиков и экспертов всего мира. Ведущие ученые США, Европы, России, азиатских стран пытаются осмыслить внутреннюю сущность, движущие силы, проблемы и перспективы арабской революции, ее роль и место в мировой истории. Клубок противоречий, связанный с сирийским конфликтом и с последствиями «арабской весны» безуспешно пытаются распутать политики всех рангов ООН и Евросоюза.

Ключевые слова: арабская весна, сирийский конфликт, международные усилия по урегулированию кризиса.

М. Губайдуллина, Ф. Болатбек

Сириялық қақтығысты реттеу үдерісі бойынша БҰҰ мен ЕО-ның рөлі

Араб әлемінде «Араб көктемі» құбылыс ретінде даму үстінде. Көршілес мемлекеттердің әлеуметтік-саяси құбылыстарына әсерін тигізіп жатқан аймақтарында ұқсас құбылыстардың таралу және өркендеу үрдістері байқалды. Бұл өзгерістер ағымынан Сирия мемлекеті де сырт қалған жоқ. Сирия қақтығысы көптеген ұлттардың мүдделерін, халықаралық саясаттың негізгі факторларын байланыстырып тұрған аймақтағы мемлекеттер арасындағы бүгінгі таңдағы қарым-қатынастарды анықтайды. Сирия мәселесінің шешімін табу бүкіл әлем аналитиктері мен сарапшыларының негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. АҚШ, Еуропа, Ресей және Азия мемлекеттерінің жетекші мамандары араб төңкерісінің ішкі болмысын, қозғалтқыш күшін, мәселелері мен келешегін, оның дүниежүзілік тарихтағы орны мен атқаратын рөлін ой елегінен өткізіп, барынша түсінуге тырысуда. БҰҰ және Еуро одақтың барлық дәрежелеріндегі саясаткерлері сириялық қақтығысқа байланысты қайшылықтар мен оның зардаптарын шешу үшін жасалған талпыныстары сәтсіздікке әкеліп соғуда.

Түйін сөздер: араб көктемі, сириялық қақтығыс, дағдарысты реттеу бойынша халықаралық күштер.

M. Gubaidullina, F. Bolatbek

The role of the UN and the EU in the settlement of the Syrian conflict

«The Arab spring» as the phenomenon in the Arab world, continues to develop. The tendency of distribution and deepening of similar events in the region which influence socio-political processes of neighboring countries was designated. In this flow changes Syria is no exception. Syrian conflict today defines relations between states in the region, is the Gordian knot that bound together the interests of many nations, the leading actors in international politics. The solution of the Syrian problem is in focus of analysts and experts of the whole world. Leading scientists of the USA, Europe, Russia, the Asian countries try to comprehend internal essence, driving forces, problems and prospects of the Arab revolution, its role and a place in world

history. Politicians of all ranks of the UN and the European Union unsuccessfully try to untangle the ball of contradictions connected with the Syrian conflict and with consequences of Arab spring.

Keywords: Arab Spring, Syrian conflict, international efforts to resolve the crisis.

Введение: геополитика конфликта

Ситуация в Сирии притягивает к себе внимание всего мирового сообщества. Революционные движения в странах Северной Африки и Ближнего Востока подтолкнули сирийскую оппозицию к началу массовых антиправительственных волнений, которые привели к расколу общества. Сирия оказалась на грани гражданской войны и развала. Страна втянута в череду событий регионального масштаба, она стала частью процесса радикальных изменений под названием «арабская весна».

Ближний Восток, находящийся на стыке Европы, Азии и Африки, давно привлекал к себе внимание великих держав. Страны региона контролируют Восточную часть Средиземноморья, и соответственно Черноморские проливы и Суэцкий канал. Через Сирию и Ирак проходит путь, связывающий Средиземное море с нефтепромыслами Персидского залива. Ближний Восток является удобной территорией, где располагаются промежуточные базы воздушных сообщений между Европой, Юго-Восточной Азией и Дальним Востоком. Богатые залежи полезных ископаемых, удобное географическое положение, огромные рынки сбыта не могли оставить в стороне мировые державы. Политика Запада по отношению к арабским странам заключается в стремлении ведущих игроков получить доступ к нефтяным ресурсам Ливии, Ирана и других стран. Очевидно, дестабилизация арабского мира, создание постоянного хаоса и внутреннего противоборства приводят к усилению радикального исламизма, который выступает как одна из форм сопротивления распространению политических ценностей западного мира. Государства арабского мира объективно связаны общими проблемами ближневосточного региона и одновременно находятся в поле прямых интересов глобальных игроков.

Причины конфликта и развитие ситуации в Сирии

Проблематика сирийского конфликта отличается своеобразием и содержит немало особенностей. С одной стороны, события являются

исключительно внутренним делом государства, находящимся в состоянии затянувшегося гражданского противостояния. С другой, сирийский кризис сразу выявил обеспокоенность соседних государств и притянул интересы мировых акторов. Сирийский конфликт стал частью международной политики.

Среди причин протестных настроений, волнений, революционных действий, обострившие внутривнутриполитические отношения и приведшие страну к дестабилизации режима в Сирии и даже к гражданской войне, эксперты называют политические, религиозные и внешнеэкономические противоречия. В целом, сирийская проблема включает комплекс внутренних и внешних факторов, воздействующих на развертывание событий в регионе.

В *политической сфере* на момент начала антиправительственных демонстраций назрела масса причин для выражения недовольства: у власти бессменно сохраняется единственная партия ПАСВ или «Баас»; не одно десятилетие, а именно с 1963 г. действует чрезвычайное положение в стране; нарушаются права человека и не соблюдаются конституционные свободы и другие. К этому времени консолидировались силы, стремящиеся свергнуть режим президента Башара Асада. *Религиозные противоречия* в период дестабилизации политической обстановки вышли на передний план, обострив давний конфликт между суннитами и алавитами, последователями алавизма, эзотерического ответвления шиитского направления ислама, – все они тоже оказались втянутыми в конфликт [1]. Эксперты отмечают, что развертыванию кризиса в Сирии способствовали *внешнеэкономические причины*. Не в последнюю очередь вызовом интересам Сирии и ТНК послужило строительство газоперерабатывающих заводов и сети нефте- и газопроводов, связывающих Египет, Иорданию, Сирию, Иран, Ирак, Азербайджан.

«Арабская весна» в Сирии начиналась по типичному сценарию: массовые демонстрации в Дамаске в середине марта 2011 г. привели к подобным волнениям в разных городах и местностях Сирии. Первая кровь сирийской революции

в городе Дераа способствовала быстрому разрастанию событий, вооруженные же столкновения с силами полиции и армии стали постоянными. Уже в конце марта 2011 г. президент Башар Асад попытался найти компромисс с обществом и пошел на уступки политическим требованиям. Из тюрем было освобождено 260 политзаключенных, принята отставка правительства. Однако отмена чрезвычайного положения не последовала. За один месяц Сирия полностью была погружена в бездну беспорядков. Регулярно поступали новости о новых демонстрациях недовольных, о применении насилия с обеих сторон, о разжигании революции в стране со стороны США, о беспринципной политике Асада, о спонсировании Ираном исламского движения в Сирии, о множествах жертв, о потоках беженцев, о терактах и т.д. Кровавое пролитие в стране между оппозицией и правительственными силами продолжалось. Наконец, важным событием стала отмена чрезвычайного положения.

Внешний мир настороженно наблюдал за Сирией и за реакцией международных держав. Так, одной из первых оценку дала Верховный комиссар ООН по правам человека Нави Пиллай, докладывая на заседании ГА ООН о ситуации с правами человека в Сирии. Она осудила правительство Сирии за применение силы: «В Сирии совершаются преступления против человечности, санкционированные на самом высоком уровне», сотни убитых, в том числе дети и женщины, десятки тысяч арестованы, школы используются как места задержания людей и базы для снайперов [2]. Пиллай призвала ООН «действовать сегодня», провести независимое расследование действий полиции и армии, и направить вопрос о Сирии в Международный уголовный суд. Одновременно действия сирийских властей осудил и Европейский Союз.

Госсекретарь США Хилари Клинтон, выступая на заседании СБ ООН по Ближнему Востоку, заявила о необходимости покончить с насилием в Сирии и продвигать политические преобразования в стране, но без Башара Асада. «К сожалению, в Сирии Башар Асад цепляется за власть и своей жестокой кампанией наращивает гуманитарный кризис. США выделили более 100 миллионов долларов на оказание помощи сирийскому народу. Мы продолжаем настаивать на том, что необходимо положить конец насилию и продвигать политический переход без Асада» [3].

Реакцией многих стран стал отзыв своих послов из Сирии, закрытие дипломатических представительств.

Сирийская оппозиция сформировала специальный орган противостояния режиму под названием «Сирийский Национальный Совет», куда вошли политики, проживающие внутри и за пределами страны. Оппозицию поддерживают на Западе. Данный ход событий сразу привлек внимание Совета Безопасности, и, начиная с 2011 г., Сирия становится предметом обсуждения в ООН.

Подходы ООН и ЕС к урегулированию кризиса

Как известно, по решению конфликта в международном сообществе сконструированы различные подходы, среди них основные: а) мирное решение вопроса путем всесторонних переговоров; б) необходимость военного вмешательства в конфликт; в) гражданская война, но таковой способ признан как сугубо личное дело государства. Главная роль в решении конфликтов и острых проблем относится к Совету Безопасности ООН. Это единственная мировая организация, имеющая достаточные полномочия для реализации конкретных действий на территории Сирии для восстановления мира и порядка.

Одной из первых стран-членов Совета Безопасности, высказавших собственное видение конфликта, была Россия. Она призвала положить конец насилию и найти мирный способ решения проблемы. Вскоре с критикой о применении силы выступили Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун и Президент США Барак Обама. Только 29 апреля 2011 г. Совет по правам человека принял резолюцию, осуждающую применение силы властями против мирных демонстрантов в Сирии. За резолюцию проголосовало 26 стран, девять выступили против. Действия ООН в вопросе о Сирии с первых дней не имели согласованной позиции, сразу наметился раскол на два противоположных лагеря. Этим воспользовались противоборствующие стороны в самой Сирии, которые стали использовать в своих интересах «раскол» мирового сообщества.

Пытаясь вернуть мирное положение в стране, президент Сирии Башар Асад выступил в августе 2011 г. с заявлением о прекращении операции против вооруженных оппозиционеров. Практически одновременно (18 августа) Прези-

дент США Барак Обама открыто призвал Асада уйти с поста, заявив, что «будущее Сирии должно определяться ее народом, но президент Башар Асад стоит у них на пути» [4]. Его призыв поддержали лидеры Франции, Германии и Великобритании, также и Верховный представитель ЕС по общей внешней политике.

В сентябре 2011 г. последовало введение санкций Европейского Союза в отношении сирийского режима: объявлен запрет на импорт сирийской нефти и нефтепродуктов в страны ЕС; введен запрет на инвестиции в нефтяной сектор; введены санкции против сирийских министров – юстиции и информации. Примеру ЕС последовали США. Российская Федерация отказалась поддержать призыв Барака Обамы. Глава МИД РФ Сергей Лавров заявил, что Россия выступает против односторонних санкций.

Следующим шагом ООН было создание комиссии для расследования действий властей Сирии. Комиссия не смогла прийти к консенсусу из-за противоречий среди членов СБ: Россия, КНР и несколько других стран отвергли несколько проектов резолюции, посчитав их слишком жесткими. В российском проекте резолюции (декабрь 2011 г.), предложенном СБ, указана необходимость прекращения кровопролития, но упоминаний о каких-то санкциях нет. Китай безоговорочно поддерживает Россию, Запад отказывается от любых предложений по резолюции со стороны России, несмотря на ряд вносимых в проект доработок. Так, изменения в российском проекте коснулись того пункта резолюции, где президента Асада призвали уйти в отставку: этот пункт был убран из текста. Но был сохранен пункт, где Сирия должна следовать плану Лиги Арабских Государств (ЛАГ), который призывает Башара Асада передать власть вице-президенту.

Дебаты в СБ ООН продолжались, проект был отправлен на рассмотрение правительствам стран-членов СБ. Россию и Китай не устраивали некоторые положения по введению санкций, что влекло за собой очередную блокировку резолюции. 16 февраля 2012 г. Генеральная Ассамблея ООН 137 голосами «за» при 17 воздержавшихся (посчитали решение несбалансированным) и 12 голосах «против» одобрила резолюцию о ситуации в Сирии [5].

В тексте резолюции содержится поручение Генеральному секретарю назначить Специального посланника ООН по Сирии. Резолюция

была представлена делегацией Египта от имени Лиги арабских государств. Ее соавторами стали более 70-ти государств. В числе делегаций, проголосовавших против этой резолюции, – Россия, Беларусь, Китай, Куба, Венесуэла, КНДР, Иран. Генеральная Ассамблея поддержала принятое Лигой арабских государств 22 января 2012 года решение содействовать переходу страны по воле сирийского народа к демократической, плюралистической политической системе.

Таким образом, в 2011-2012 гг. в ООН создалась безвыходная ситуация, которая связана с разницей во взглядах на дальнейшее урегулирование конфликта. Следует указать и на тот факт, что пока ООН и пять постоянных членов СБ искали решения затянувшегося конфликта, беспорядки в стране росли, число жертв увеличивалось с каждым днем.

Создание «группы друзей сирийского народа» (The Group of Friends of the Syrian People)

«Группа друзей сирийского народа» – это своего рода международный дипломатический коллективных стран за пределами СБ ООН, который периодически встречается для обсуждения ситуации в Сирии. Группа была создана в ответ на вето России и Китая, которое они наложили на резолюцию Совета Безопасности, осуждающую Сирию. Президент Барак Обама заявлял, что она была организована США [6]. После того, как 4 февраля 2012 г. Россия и Китай второй раз заблокировали резолюцию по Сирии в Совете Безопасности ООН (впервые это произошло в октябре 2011 г.), президент Франции Николя Саркози озвучил идею о создании «Группы друзей сирийского народа» [7]. Саркози считает, что Россия и Китай „потворствуют продолжению жестокой и беспредельной политики режима“ сирийского президента Башара Асада. Париж начал проводить консультации со странами Европы и Лиги арабских государств (ЛАГ) с целью создания контактной группы по Сирии для поиска возможных путей разрешения сложившейся ситуации.

Первое заседание группы состоялось 24 февраля того же года в Тунисе под председательством этой страны и Катара при участии исламских и европейских стран, а также международных и региональных организаций. В конференции в Марракеше (12 декабря 2012 г.) уча-

ствовали делегаты из 114 государств, но уже в 2013 г. в группе насчитывалось 11 стран.

Основной целью группы должно стать укрепление международной координации в поддержку усилий Лиги арабских государств. Следует отметить, что до этого все попытки ЛАГ как-либо положительно повлиять на события не удались. Инициативу поддержали 70 с лишним стран, в том числе США, Катар и Саудовская Аравия, ряд европейских и арабских стран, а также некоторые международные организации.

Российский МИД не считает это объединение легитимным, т.к. его цели направлены на нагнетание конфронтации, а не на создание условий для общесирийского диалога без вмешательства извне. В свою очередь министр иностранных дел Великобритании Уильям Хейг задавался вопросом о том, «столкнулись ли сегодня Россия и Китай с простым выбором: поддержать народ Сирии и Лигу арабских государств или нет?». Так вопрос о создании группы друзей Сирии вызвал серьезные разногласия в отношениях между государствами-постоянными членами СБ ООН.

В экспертном сообществе отмечается, что основной целью неформального объединения фактически является осуществление давления на режим Башара Асада и оказание помощи оппозиции. Имеется также мнение, что создание «Группы друзей Сирии» было неким спецпроектом по реализации политических целей международных противников Асада. Среди них те, кто не добился в рамках ООН разрешения на внешнее вмешательство во внутренний конфликт.

Тем временем в Сирии в конце февраля 2012 г. прошло голосование по проекту новой конституции, «за» ее принятие высказалось 80% населения. Однако международное сообщество не признало референдум легитимным.

Активность ООН в условиях разрастания конфликта: роль Кофи Аннана

Следующим этапом в сирийском конфликте стала договоренность с ООН по организации совместной гуманитарной миссии. Значительным событием явился визит спецпредставителя ООН и ЛАГ по Сирии Кофи Аннана для встречи с президентом Б. Асадом и с представителями оппозиции. Тем самым обозначено присутствие в сирийском конфликте значимых политических фигур и их личный поиск мирных способов урегулирования конфликта. Инициатива Кофи Ан-

нана заключалась в том, чтобы провести переговоры со всеми сторонами конфликта. Она была поддержана ЕС. Башар Асад согласился содействовать ООН в лице Кофи Аннана, отметив, что диалог невозможен до тех пор, «пока на территории страны орудуют террористы».

21 марта 2012 г. СБ ООН принял заявление, в основу которого был заложен план по урегулированию кризиса в Сирии, предложенный Кофи Аннаном. Наметился компромисс – предложения Аннана, направленные на преодоление кризиса в Сирии, были единогласно поддержаны СБ ООН. Сам факт того, что международные участники хоть как-то могут договориться, представлял собой определённый успех. В документе СБ содержался призыв ко всем сторонам конфликта о «прекращении всех форм вооружённого насилия» под наблюдением ООН. Это стало главным положением, так как прежние подобные предложения направлялись исключительно правительственным войскам Сирии. Несмотря на то, что план Аннана по-прежнему предлагал осуществить первые шаги режиму Асада, с 12 апреля 2012 г. был начат вывод сирийских войск из крупных городов страны.

Выполнение плана Аннана контролировала миссия невоенных международных наблюдателей. 14 апреля 2012 г. СБ ООН единогласно принял резолюцию № 2042. Документ призывал «сирийское правительство и все остальные стороны обеспечить возможность выполнения передовой группой своих функций», гарантировать ей безопасность «без ущерба для свободы передвижения и доступа». Основной задачей группы, в свою очередь, было провозглашено обеспечение контроля за соблюдением сторонами договорённости о прекращении огня и всех форм насилия и выполнением положений плана Аннана в целом. Предполагалась отправка 30 международных невоенных наблюдателей в Сирию. 22 апреля 2012 г. СБ ООН была принята резолюция № 2043, предполагающая увеличение числа наблюдателей в 10 раз – до 300 человек [8]. Данное предложение принадлежало генсеку ООН Пан Ги Муну, сам же текст документа объединял в себе выдвинутые ранее как западные, так и российские предложения.

В тот же период Россия и ЛАГ согласовали позицию по Сирии, она состояла из пяти основных пунктов:

1. Прекращение любого насилия.
2. Создание беспристрастного механизма мониторинга.
3. Никакого внешнего вмешательства.
4. Беспрепятственная доставка гуманитарной помощи всем сирийцам.
5. Поддержка миссии Кофи Аннана.

Результатом деятельности миссии ООН стало заключение о необходимости защиты гражданского общества. На повестку дня СБ ООН был вынесен вопрос о прекращении боевых действий, унесших более 70 тысяч человеческих жизней. Со своей стороны, Сирийский Национальный совет в середине марта 2012 г. выступил с обращением, где просил западные и арабские государства о военном вмешательстве в конфликт с целью организации «гуманитарных коридоров», бесполётных зон и зон безопасности для защиты мирного населения.

Следующий этап сирийского кризиса связан с уходом Кофи Аннана с поста спецпредставителя ООН и ЛАГ по Сирии и назначением на этот пост Лахдара Брахими — бывшего министра иностранных дел Алжира.

Экономические последствия затянувшегося кризиса в Сирии

Американский ученый Нуриэль Рубини (Nougiel Roubini) оценивает ситуацию пессимистично. Он считает, что политические беспорядки на Ближнем Востоке имеют «мощные экономические и финансовые последствия, в частности потому, что они увеличивают риск stagflation, смертельного сочетания замедленных темпов роста экономики и резкого увеличения уровня инфляции» [9]. В анализе Рубини присутствует историческая перспектива, когда серьезная нестабильность на Ближнем Востоке, всегда становилась источником резких колебаний нефтяных котировок (1973, 1979, 1990 гг.) и аналогичного stagflationного роста. «Если беспорядки будут остановлены и отступят, то нефтяные котировки вернуться на более низкие уровни», считает он. Вместе с тем «существует серьезный шанс того, что восстания распространятся, дестабилизировав Бахрейн, Алжир, Оман, Иорданию, Йемен и, в конечном счете, Саудовскую Аравию». В краткосрочной перспективе для снижения риска stagflation возможны следующие политические действия: Саудовская Аравия как член ОПЕК увеличит объемы поставок нефти; США исполь-

зуют свой стратегический нефтяной запас для увеличения предложения нефти на рынке.

Экономика тесно связана с политикой, поэтому политические последствия также неутешительны. «Для региона должна быть разработана смелая новая программа помощи, по модели плана Маршалла для Западной Европы после Второй мировой войны, или по образцу поддержки, оказанной Восточной Европе после крушения Берлинской стены». Финансирование должно идти от Международного Валютного фонда, Всемирного банка, Европейского банка реконструкции и развития, а также оказываться в рамках двусторонней поддержки, предоставляемой США, Европейским Союзом, Китаем и странами Залива. Цель — стабилизировать экономики этих стран, пока они осуществляют свой тонкий политический переход.

Переход от автократии к демократии на Ближнем Востоке, вполне вероятно, будет ухабистым и нестабильным, в лучшем случае. В странах со сдерживаемым стремлением к более высоким доходам и уровню социального обеспечения, демократический пыл может привести к серьезному дефициту бюджета, чрезмерным требованиям в области заработных плат и высокой инфляции, что, в конечном счете, вызовет жесткий экономический кризис. Учитывая нынешнюю чувствительность нефтяных котировок к рискам, страдания не ограничатся Ближним Востоком.

При отсутствии согласованного российско-американского видения перспектив по выходу из конфликта регион поляризован жестким режимом и аморфной оппозицией.

Действия Башара Асада и сирийской оппозиции в оценке международных экспертов

Стороны конфликта — сторонники режима Башара Асада и оппозиция, предлагая на словах «политическое решение», воспринимается одной стороной как капитуляция другой.

Башар Асад является президентом Сирии с 2000 г. Действия режима Башара Асада в настоящее время направлены на возможные реформы государственной власти путем новых выборов. Весной 2012 г. Б. Асад объявил о проведении парламентских выборов 7 мая на основе многопартийности и в соответствии с конституцией, принятой в феврале 2012 г. В январе 2013 г. он предложил свой план по урегулированию кон-

фликта: «Первым этапом выхода из кризиса должно стать обязательство иностранных государств о прекращении финансовой поддержки террористов. На втором этапе — созыв правительственной конференции по национальному диалогу. Третьим — создание нового правительства и объявление всеобщей амнистии» [10]. Эту инициативу США и европейские страны оценили как очередную попытку Асада удержать власть.

Башар Асад не намерен покидать пост президента, напротив, недавно объявил, что примет участие в выборах 2014 г. По данным ЦРУ, на президентских выборах в 2014 году, Башар Асад может набрать до 75%

Асада осуждают за то, что он и его режим «потворствовал отвратительному поведению своих приверженцев, включая рядовых деятелей; поощрял распространение сектантства; уничтожил целые города, миллионы людей были вытеснены из своих домов, оставшись без крова и т.д. «Асад мог быть больше, чем лидер своего собственного лагеря, но он создал гораздо больше проблем, чем их можно реально решить» [11]. В свою очередь, Башар Асад, характеризуя события в раздираемой внутренним конфликтом Сирии, отвергает утверждение о том, что там происходит революция. Асад считает, что дестабилизацию обстановки спровоцировали западные страны совместно с некоторыми арабскими партнерами [12]. Панарабская газета «Аль-Кудс аль-Араби» приводит высказывание министра иностранных дел Ливана Аднана Мансура, утверждающего, что происходящее в Сирии является сведением счетов Запада с Башаром Асадом за его позицию по палестинской проблеме. Сирия, по словам Мансура, должна сама решать свои проблемы путем внутреннего диалога, и такого мнения, кроме Ливана, придерживается и ряд других арабских государств, включая Ирак и Иорданию [13].

В отношении деятельности сирийской оппозиции также имеется критический подход. В отчете международной кризисной группы (International Crisis Group) говорится о том, что «преобладающие течения внутри оппозиции были почти полностью заиклены на свержение режима, они борются между собой за долю власти, которую они еще не достигли». Оппозиция, пренебрегая важной составляющей политической борьбы — ежедневной политической работой,

скорее строит абстрактные планы, нежели конкретные планы на будущее. Внутри самой оппозиции идет «междоусобное соперничество», а много энергии тратится на внутренние разногласия, что отражаются на позиции их внешних союзников.

Заключение

Кризисная ситуация в Сирии остается неизменной практически в течение двух лет. Эскалация конфликта продолжается, постепенно втягивая в его действия все больше участников, новые слои, он становится все более разрушительным и неразрешимым. Международная кризисная группа (International Crisis Group), анализируя ситуацию в регионе, определила Сирию как страну, «производящую метастазы конфликта». Попытки ООН, ЕС, а также Лиги Арабских государств (ЛАГ) урегулировать сирийский конфликт разными методами — от критики насильственных действий и терактов и до ведения санкций, от создания групп наблюдателей до планов по организации миротворческой операции, не принесли мир и безопасность Сирии и региону.

В самой Сирии возможен сдвиг в балансе сил, участвующих в борьбе за власть. Прогнозируется, что режим может скоро капитулировать, либо он будет подвергнут коллапсу изнутри — это мятеж армии Асада или отход союзников режима. (International Crisis Group)

Имеются три варианта радикально изменить динамику конфликта, но ни один из них не дает гарантий долгосрочного установления мира и стабильности: 1-й вариант — это прямое вмешательство с целью свержения режима и применение массивной интервенции; 2-й — прекратить кровопролитие, признав легитимность существующего режима, но без гарантии того, что режим не начнет преследовать оппозицию; 3-й — наиболее оптимальный выход из кризиса — это путь переговоров местных властей с сирийской оппозицией и их покровителями.

На международном уровне для согласования противоречивых позиций отсутствует консенсус, соответственно, отсутствует среда для принятия решения по Сирии. Поиск компромисса между противоборствующими подходами не дал результата. Вместе с тем стороны стремятся найти наиболее верное решение по выходу из кризиса, возлагая надежду на выработку конкретного плана действий на Совет

Безопасности ООН. Несмотря на то, что сирийский конфликт не поддается дипломатическому урегулированию, тоже время признается, что альтернативы дипломатического урегулирования нет. Это наиболее приемлемый и единственно жизнеспособный вариант, который возможен для сближения позиций конкурирующих интересов. Требуются трудные шаги навстречу друг другу со стороны местных, региональных и международных организаций. Кофи Аннан в своей статье «Мой заключительный

совет, как сохранить Сирию» отмечал, что «Сирия все еще может быть спасена от худшего бедствия, но для этого требуется храбрость и лидерские качества, прежде всего от постоянных членов Совета Безопасности, в том числе от президентов Путина и Обамы» [14]. Лахдар Брахими считает, что «в распоряжение СБ ООН имеется отчет о ситуации в САР, последнее слово за ним. Необходимы четкие решения Совбеза, чтобы установить повестку дня мирного урегулирования» [15].

Литература

1 Bazili K.M. *Siriya i Palestina pod turetskim pravitel'stvom v istoricheskom i politicheskom otnosheniyakh*. – М.: Izd-vo «Mosty kul'tury», 2007.

2 Glavnyy pravozashchitnik OON prizyvayet General'nyu Assambleyu bezotlagatel'no prinyat' mery po zashchite siriytsev, 13.02.2012 [Ofitsialnyy sayt "Tsentr novostey OON"]. URL: <http://www.un.org/russian/news/story.asp?newsID=16970>

3 Khillari Klinton prizvala k politicheskim peremenam v Sirii bez Asada, 26.09.2012 [Ofitsialnyy sayt "Tsentr novostey OON"]. URL: <http://www.un.org/russian/news/story.asp?newsID=18303#.UdnKwjvKEyg>

4 U.S., Europe call for Syrian leader al – Assad to step down // CNN, 18.08.2011.- URL: <http://edition.cnn.com/2011/POLITICS/08/18/us.syria/index.html>

5 General'naya Assambleya OON odobrila rezolyutsiyu po Sirii, 16.02.2012 [Ofitsialnyy sayt "Tsentr novostey OON"]. URL: <http://www.un.org/russian/news/story.asp?newsID=17003#.UdnPnTvKEyg>

6 Final presidential debate in 2012 [TV Broadcasting]. Boca Raton (FL), ABC News, 22 October, 2012.

7 France, partners planning Syria crisis group: Sarkozy // Reuters, 4 February 2012. URL: <http://www.reuters.com/article/2012/02/04/us-syria-france-idustre8130qv20120204>

8 UN Security Council resolution number 2043, adopted at the 6756 meeting, 21.04.2012. [Ofitsialnyy sayt "Tsentr novostey OON"]. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/2043%20\(2012\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/RES/2043%20(2012))

9 Nouriel Roubini is a professor at the Stern School of Business at New York University and chairman of the company «Roubini Global Economics» or RGE (New York), engaged in the global economic and financial analysis. Roubini recognized guru of the economic analysis in the world, he was an adviser to the U.S. Treasury and the International Monetary Fund. Roubini N. The Economic Consequences of the Arab Revolt // Central Asia News, 14 march 2011 [Project Syndicate]- URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1300223460>.

10 Bashar al-Assad proposed plan of gradual recovery from the crisis // Rossiyskaya Gazeta, January 6, 2013, Bashar al-Assad spoke to the opera with a peace plan // Kommersant, January 9, 2013.

11 Syria's Metastasising Conflicts // Middle East Report N 143 (International Crisis Group), 27 June 2013. Full PDF Report. P.36. – URL: www.crisisgroup.org/en/regions/middle-east-north-africa/egypt-syria-lebanon/syria/143-syrias-metastasising-conflicts.aspx?utm_source=syria-report&utm_medium=1&utm_campaign=mremail

12 Assad: Mursi fall – is “the end of political Islam”// Electronic periodical publication «MK.ru»: www.mk.ru. – URL: <http://www.mk.ru/politics/article/2013/07/04/879569-asad-padenie-mursi-eto-konets-politicheskogo-islama.html>; CIA: Assad to Get 75% of Votes in Next Term, Syrian Gov't in Advance. – URL: <http://www.almanar.com.lb/english/adetails.php?eid=93509&fromval=1>

13 Za Siryu vzyalas' General'naya Assambleya OON. Obzor arabskikh SMI// News.RU, 16 февраля 2012 г. – URL: http://www.newsru.co.il/press/16feb2012/arab_a101.html

14 Annan K. My departing advice how to save Syria // Financial Times, August 2, 2012. – URL: <http://www.ft.com/cms/s/2/b00b6ed4-dbc9-11e1-8d78-00144feab49a.html#axzz2YP0B7Llo>

15 Brakhimi L. Siriya s kazhdym dnem vse bol'she raspadayetsya // Vesti (internet –gazeta) – URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=1021760&tid=95994>

УДК 94(4/9); 39; 572.9

Н.Б. Ем

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н.,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

**Мультикультурализм в Южной Корее: новый миф и реальность
(случай брачных мигрантов)**

*Данная работа осуществлялась при поддержке Korea Foundation
(Fellowship for Field Research 2013)*

В результате стремительного увеличения в Южной Корее численности трудовых и брачных мигрантов из азиатских стран иностранное население составляет около 2% всего населения. Моноэтническое государство активно проводит политику мультикультурализма в стране, решая демографические проблемы низкой рождаемости, старения населения, дефицита потенциальных невест в силу предпочтения рождения сыновей. Однако реальная ситуация этой политики несет в себе элементы ассимиляции, а не интеграции брачных мигрантов в Корею. Одновременно государство говорит о принятии мигрантов в качестве матерей будущих граждан и отделяет «успешную» Корею от «менее развитых стран», тем самым, ставя страну на более высокую позицию, чем азиатские страны.

Ключевые слова: Южная Корея, мультикультурализм, миграция, международный брак, женщины.

Н.Б. Ем

**Оңтүстік Кореядағы көпмәдениеттілік: жаңа аңыз және шындық
(некеге тұрған мигранттардың жағдайы)**

Мақалада Азия елдерінен некеге тұрған мигранттардың мысалында Оңтүстік Кореядағы көпмәдениеттілік саясатын жүргізудің нақты жағдайдағы нәтижелері зерттелген. Демографиялық мәселелерді шешу барысында мемлекет және қоғам некеге тұрған мигранттардың бейімделу мәселелерімен соқтығысады.

Түйін сөздер: Оңтүстік Корея, көпмәдениеттілік, миграция, халықаралық неке, әйелдер.

N. Yem

**Multiculturalism in South Korea: New Myth and Reality
(The Case of Marriage Migrants)**

The article studies the results of the policy of multiculturalism in South Korea for example, marriage migrants from Asia. Addressing demographic problems, the State and society is faced with problems of adaptation of migrants.

Keywords: South Korea, multiculturalism, migration, intermarriage, women.

С середины 2000-х годов необратимый процесс увеличения трудовых и брачных мигрантов в Южной Корее развеял миф о моноэтничности (Южная Корея только для корейцев). В 2012 году число иностранцев в возрасте 15 лет и более, ко-

торые проживали в Корее, было 1 114 тысяч человек [1].

Потребность в дешевой рабочей силе на местах 3D (грязный, трудный, опасный), которые в силу высокой образованности корейцев и их

нежелании работать на неквалифицированных рабочих местах, открыла двери трудовым мигрантам, в основном мужчинам из стран Азии. Стремительная индустриализация, урбанизация, а также половой дисбаланс, образовавшийся в результате традиционных взглядов предпочтения рождения сыновей, вызвали нехватку невест на брачном рынке Южной Кореи для сельских мужчин, а также представителей низших социальных слоев городского населения. В 2000 году доля международных браков составляла 3,5% (11 605 человек), а уже через 5 лет она увеличилась почти в 4 раза и составила 13,5%. В последующие годы доля таких браков стабильно удерживается в пределах 10% (2006 г. – 11,7%; 2007 г. – 10,9%; 2008 г. – 11,0%; 2009 г. – 10,8%; 2010 г. – 10,5%; 2011 г. – 9,0%) [2].

Структура браков значительно отличается от предыдущего периода. Как правило, в браках с мигрантами основную часть составляют браки корейских мужчин и иностранных женщин. В 2000 и 2001 годы в браках мигрантов женщины составили 59,8% и 66,7% соответственно. Начиная с 2002 года, долевого состав женщин в браке с корейскими мужчинами составил более 70%. Наивысший показатель участия иностранных женщин в браках с мигрантами отмечался в 2008 году (77,8%). Если раньше международные браки характеризовались структурой «иностранный муж – корейская жена», и иностранного партнера представляли мужчины из западных стран США, Японии, Германии, то браки с конца 1990-х годов имели структуру «корейский муж и иностранная жена». В последнем случае женщины были представлены из «менее развитых, чем Корея, стран», таких, как Китай, Филиппины, Вьетнам, Таиланд. С начала 2000-х годов здесь стали появляться браки с женщинами из стран постсоветского пространства (Россия, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан). В итоге закрепились определенная схема мультикультурной семьи, в соответствии с якобы работающей в Корее теории миграции «гипергамии», когда мигрирующие женщины как невесты из развивающихся стран выходят замуж за мужчин более низкого статуса из богатых стран (Япония, Тайвань, Южная Корея).

В результате притока иностранной рабочей силы и брачных мигрантов Корея испытывала необратимый процесс вхождения в мультикультурное пространство. В политических, акаде-

мических кругах, а также СМИ стали разворачиваться дискуссии о мультикультурализме в Корее.

Термин «мультикультурализм» возник в 60-е годы XX века в Канаде. На рубеже 80-х – 90-х годов XX века данный термин стали включать в словари по социологии, политологии и философии, и 90-е годы XX века можно считать временем расцвета мультикультурализма, когда он стал признаваться решением многих социальных проблем. Один из пионеров исследования мультикультурализма в его североамериканском варианте, известный американский этнополитолог Натан Глэйзер определил мультикультурализм как «комплекс разнообразных процессов развития, в ходе которых раскрываются многие культуры в противовес единой национальной культуре» [3].

Принятие мультикультурной интеграционной модели государством означает, что оно открыто для иноэтничных мигрантов и несет ответственность за создание условий для их интеграции. Поэтому на первом этапе формирования концепций мультикультурализма его главной задачей выдвигалось создание таких правовых и политических условий, которые обеспечивали бы равный статус меньшинств и национального большинства, равные шансы на сохранение и развитие их культур. В осуществлении мультикультурной перспективы ведущая роль принадлежит государству и его институтам. Корейское правительство осознавало, что мультикультурализм выступает как особая политическая программа, система специальных политико-правовых, социальных и культурных мероприятий, инициируемых и осуществляемых государством по отношению к иностранцам, но при этом теряло равновесие в осуществлении программ по отношению к культуре и языку национального большинства.

В 2006 году правительство Но Му Хена вводит т.н. «Великий план», Всеобъемлющую политику социальной интеграции иностранных жен и членов их семей. Ведущим департаментом, осуществляющим эту политику, является Министерство по вопросам гендерного равенства и семьи. План декларировал следующие направления деятельности: регулирование деятельности международных брачных агентств; поддержка жертв бытового насилия; культурная и языковая ориентация иностранных жен; поддержка

детей из мультикультурных семей в школах; предоставление социального обеспечения для иностранных жен; повышение общественной осведомленности о мультикультурализме [4]. В 2006 году принимается «Закон о поддержке международных браков сельских бакалавров», в 2007 году – «Закон о регулировании деятельности брачных агентств» (№8688), в 2008 году – «Закон о поддержке мультикультурных семей» (№8937). В результате повсеместно открываются Центры поддержки мультикультурных семей, в 2010 г. таких центров насчитывалось уже 171.

В 2010 году Национальное собрание Кореи приняло законопроект, позволяющий двойное гражданство, который вступил в силу в 2011 году. Однако вопросы правового статуса иностранных женщин все еще остаются нерешенными, он во многом остается зависим от корейского супруга до и после брака. Пересмотренный закон устанавливал, что жена корейского гражданина может получить гражданство после 2 лет проживания. Нарушение прав выделось в том, что муж ежегодно должен был подтверждать «идентичность супруги», и только с его разрешения виза супруги обновлялась. Подобные неравные отношения с иностранными женами, чей экономический статус был хуже, чем мужа, ставило ее в зависимое положение от мужа и его семьи. Статус потенциального гражданина в такой ситуации «зависит от способностей женщин мигрантов исполнять роль жены, матери, снохи, укрепляя связь между семьей и государством» [5].

Такие женщины все еще лишены возможности получения пособий по социальному обеспечению. Их слабые коммуникативные способности и ограниченный доступ к информации порождают трудности адаптации. Недоверие со стороны мужа и его семьи еще более осложняет их жизнь. Кроме того, женщины-мигранты могут подвергаться расовым предрассудкам, главным образом потому, что они являются женщинами из «развивающихся стран». Наиболее распространенными стереотипами являются высказывания: «замуж только за деньги, так как ее страна является бедной», «она заинтересована только в передаче денег домой», «она может отказаться от семьи и в любое время бежать» [6]. В итоге преобладает негативное восприятие иммигрантов как «авантюристов, использовавших брак для миграции, а также потенциальных жертв торговли людьми и бытового насилия». Одновременно

средства массовой информации культивируют образ женихов, как представителей низкого социального статуса, которые не смогли жениться и «обращаются к сомнительным организациям в поисках жены третьего мира» [7]. Неравные отношения, экономическое неравенство, трудности коммуникации и трудоустройства, социальная изоляция, стереотипное отношение со стороны корейского общества, дискриминация как «женщины из бедной страны» в совокупности создают «невидимые» для корейского общества трудности адаптации иностранных женщин в браке с мужчиной Южной Кореи.

Мультикультурные семьи в Южной Корее относятся к низким социально-экономическим слоям. Такие семьи с ежемесячным доходом в 1-2 млн корейских вон составили 38,6%, менее 1 млн вон – 21,5%, в то время, как средний ежемесячный доход в корейских домохозяйствах в 2009 году составил 3 432 021 вон (около 3000 долларов США). Демонстрируя многокультурность страны, государство все еще не способно удовлетворить потребности мультикультурных семей с низкими доходами [8]. В статистических материалах отсутствуют сведения о трудовой занятости брачных мигрантов, что объясняется их работой на дому. Большинство женщин мигрантов хотят работать, но многие не могут обеспечить себе занятость. Лишь некоторые работают в качестве неквалифицированной рабочей силы. Работа женщин-мигрантов в большинстве случаев не связана с уровнем их образования и карьеры в их родной стране. Правительство предоставляет учебные программы, ориентированные на знакомство с корейской культурой, возможности получения профессионального образования для иммигрантских жен пока нет.

В корейском обществе существует тенденция признания иммигрантских жен не как независимых граждан, а как жены корейского мужчины, снохи, матери корейских детей. По сути, декларируя патриархальную идеологию корейской семьи, общество ассимилирует их в корейское общество без их согласия. Предоставляя услуги по изучению корейского языка, обычаев и традиций, открывая курсы по приготовлению корейской еды, акцент делается на «растворении» в корейском обществе. Женщины-мигранты в браке практически не получают равно к себе отношения, интереса к ней как к равному субъекту нет, общество не видит необходимости понима-

ния культуры страны, из которой они прибыли. Кроме того, «корейцы все еще имеют сильное чувство национализма и культурной однородности, и им нелегко признать культурное многообразие» [9].

Появляются академические предложения по усовершенствованию системы здравоохранения и предоставления социальных услуг мультикультурным семьям. Общество выражает беспокойство об уровне психического и психологического состояния женщин в результате постоянной подверженности депрессиям, определяя главную функцию иностранной жены в процессе воспроизводства семьи и ухода за престарелыми родителями [10].

Часто акцентируется внимание на неспособность иностранных матерей создать условия для полноценной социализации детей в мультикультурных семьях по причине их ограниченных языковых возможностей. В результате предвзятое отношение к иностранным матерям переносится на детей. Это проявляется в неологизме, который был придуман по отношению к детям, которые родились от смешанных браков – «Kosians». Термин был впервые представлен в 1997 году в Корее гражданскими группами, которые изучали вопросы, связанные с присутствием рабочих-мигрантов. Термин был популяризован в 2004 году, когда некоторые газеты использовали его в ходе специального раздела по международным бракам в сельской местности. Термин «Kosian» относится к детям от браков корейцев с другими азиатами, как правило, между корейскими мужчинами и женщинами Юго-Восточной Азии. Дискуссии, которые разворачиваются в СМИ вокруг таких детей, производят впечатление, что дети в мультикультурных семьях являются «проблемными», и они нуждаются в социальной помощи. Уроки корейского языка иммигрантским женам предоставляются пра-

вительством, но они только получают субсидии на пять месяцев, что помогает им достичь лишь элементарных знаний, недостаточных для общения с детьми. Представитель от Департамента по сохранению социального обеспечения семьи подчеркивает «отсутствие государственной поддержки по уходу за детьми для мигрантов невест как одной из главных причин, почему страдают мультикультурные семьи и их дети». Кроме того, решение проблем корейского образования по отношению к таким детям, не имеет общественной поддержки. По данным опроса родителей в г. Ансан, несмотря на то, что 80% положительно высказались о поддержке детей из мультикультурных семей, только 10% были готовы платить более высокие налоги для реализации этой поддержки [11].

В реальных условиях современное корейское общество еще стоит в начале пути, когда решение социально-демографических и экономических проблем социума в условиях стремительно развивающейся экономики путем привлечения женщин брачных мигрантов будет оправдано мультикультурализмом, как одним из аспектов толерантности, заключающейся в требовании параллельного существования культур в целях их взаимного проникновения, обогащения и развития.

Брачным мигрантам в таких условиях необходимо пройти процесс социальной интеграции, когда они смогут приобрести чувство принадлежности к корейскому обществу и нации в качестве полноправного члена. Средства социальной интеграции, где иммигранты имеют те же права и обязанности, что и корейские граждане, находятся в руках и правительства, и местных органов власти, и важным является здесь не гордость национальной культурой, а восприятие культурного многообразия, где нет меньшинства и неравенства.

Литература

- 1 Foreigner Labour Force Survey 2012 // <http://kostat.go.kr/portal/english/news/1/16/3/index.board?bmode=read&bSeq=&aSeq=273073&pageNo=1&rowNum=10&navCount=10&currPg=&sTarget=title&sTxt=> (Дата обращения 23.03.2013)
- 2 Международные браки. Министерство гендерного равенства и семьи Кореи // http://www.index.go.kr/egams/stts/jsp/potal/stts/PO_STTS_IdxMain.jsp?id_idx_cd=2430 (Дата обращения 23.03.2013)
- 3 Glazer Nathan. We Are All Multiculturalists. Now Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1997.

- 4 Lee Hye-Kyung. International Marriage and the State in South Korea: Focusing on Governmental Policy // *Citizenship Studies*. – 2008. – №12 (1). – P.107-123.
- 5 Chung, Erin Aeran; Kim, Daisy. Citizenship and Marriage in a Globalizing World: Multicultural Families and Monocultural Nationality Laws in Korea and Japan // *Indiana Journal of Global Legal Studies*. – 2012. – №19 (1). – P.195-219.
- 6 Kim Yi Seon, The Reality of Female international Marriage Migration and Challenges for the Government of the Republic of Korea. 2006 // <http://www.unescap.org/esid/.../KimYiSeon.pdf> (Дата обращения 07.12.2011)
- 7 Be' langer Danie`le, Lee Hye-Kyung and Wang Hong-Zen. Ethnic Diversity and Statistics in East Asia: «Foreign Brides» Surveys in Taiwan and South Korea // *Ethnic and Racial Studies*. – 2010. – №33 (6). – P.1108-1130
- 8 Lee Hyunok. Political Economy of Cross-Border Marriage: Economic Development and Social Reproduction in Korea // *Feminist Economics*. – 2012. – №18 (2). – P.177-200.
- 9 Kim Hyun-Sil. Social Integration and Health Policy Issues for International Marriage Migrant Women in South Korea // *Public Health Nursing*. – 2010. – №27 (6). – P.561-570.
- 10 Kim, Jung A.; Yang, Sook Ja; Kwon, Kyoung Ja; Kim, Jee Hee. Predictive Factors of Depression among Asian Female Marriage Immigrants in Korea. // *Nursing & Health Sciences*. – 2011. – №13 (3). – P.275-281; Ahn Yang-Heui. Immigrated, interculturally-married women in South Korea: Mental Health Status, Health Care Utilization, And Suggested Policy Directions // *World Cultural Psychiatry Research Review*. – 2012. – №7 (1). – P.21-24.
- 11 Lee Mary. Mixed Race Peoples in the Korean National Imaginary and Family // *Korean Studies*. – 2009. – №32 (6). – P.56-85.

ӘОЖ 327(44) 1945/1965

Ғ.Б. Жұматай

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: gabit1981@mail.ru

Генерал де Голль тұсындағы Францияның Тогодағы саясатының ерекшеліктері (1958-1969 жж.)

Мақалада 1958-1969 жылдар аралығы кезеңінде генерал де Голльдің тұсындағы Францияның Тогодағы саясатының ерекше тұстары ғылыми зерттеудің нысаны ретінде алынған. XIX ғасырдың соңында Герман империясының отарлық тәуелділігіне түскен Того 1919 жылы Ұлттар Лигасының шешімі бойынша Францияның мандаттық бақылауына берілді. 1956 жылы Деффер заңы бойынша өзін-өзі басқару құқығына ие болған Того екі жылдан кейін де-юре түрінде тәуелсіздікке қол жеткізді. Бірақ бұрынғы метрополия – Франция Тогоны өзінің саяси, әскери, экономикалық және мәдени ықпалында сақтап қалуға бар күшін салды. Бұл жағдай Францияның Тогоның ішкі істеріне ашық түрде араласуына алып келді. Өз кезегінде бұл жағдай Тогода қанды қақтығыстарды тудырды. Мақалада осы мәселенің ұрымтал тұстары ғылыми тұрғыдан талдауға алынып, француз тіліндегі деректер мен зерттеу еңбектері негізінде терең қарастырылды.

Түйін сөздер: мандат, автономия, франсафрика, интервенция, мүдде, оппозиция, англосакс, диктатор.

Ғ.Б. Жұматай

Особенности политики Франции в Того в период президентства генерала де Голля (1958-1969 гг.)

В данной статье рассматриваются и анализируются особенности политики Франции в Того в 1958-1969 годах, а также роль доктрины интервенции генерала де Голля.

Ключевые слова: Мандат, автономия, франсафрика, интервенция, интерес, оппозиция, англосаксы, диктатор.

G.B. Zhumatay

Features of French policy in Togo during the presidency of General de Gaulle (1958-1969)

This article discusses the features and analyze the policy of France in Togo in the years 1958-1969, and the role of the doctrine of intervention of General de Gaulle.

Keywords: the mandate, autonomy, francafrica, intervention, interest, the opposition, the Anglo-Saxons, the dictator.

Тропикалық Африкадағы мандаттық иелік, содан кейін БҰҰ-ның қамқорлығындағы территориялар болған Камерун мен Тогоны француздар қара құрлықтағы француз вотчинасы және франсафрика геосаяси жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырды. Құрлықтағы Францияның өзге клиент-мемлекеттері секілді

Камерун да, Того да саяси дағдарыс пен мемлекеттік төңкерісті айналып өте алмады. 1963 жылы қаңтардың ортасында Тогодағы саяси тәртіпсіздік барысында ел президенті Силванус Олимпио өлтірілді. Оның басты себебі Олимпио 1958 жылы БҰҰ-ның бақылауымен елде өткен сайлауда еркін әрі демократиялық жол-

мен жеңіске жетті. Тогоның тұңғыш президенті бастапқы кезден-ақ елдегі француз мүдделерін қорғаудан бас тартып, француздардың ықпалынан шығуға ұмтылды. Францияға қарсы саясат жүргізген Олимпио англосакстерге арқа сүйеді. Өз кезегінде мұндай жағдай, мұндай президент франсафрика жүйесінің қожайындарына еш ұнай қоймады.

Мандаттық жүйе кезінде Ұлттар Лигасы, қамқорлық режим уақытында БҰҰ секілді беделді халықаралық ұйымның алдында тәуелді әрі жауапты болғандықтан Франция өз мүддесіне сәйкес еркін саясат жүргізе алмады. Ұлттар Лигасының да, БҰҰ-ның да Жарғыларына сәйкес озық өркениетті мемлекет ретінде Франция Тогоны мемлекеттік тәуелсіздікке, демократиялық басқаруға дайындауға және жеткізуге міндетті болды. 1945 жылы Того БҰҰ-ның қаморлығына өтіп, теңіздің арғы бетіндегі француз территориясы статусын алды. 1956 жылғы Деффер-заңы бойынша Того автономды республика статусын алды. 1958 жылы сәуірде БҰҰ-ның бақылауымен заң шығару жиналысына өткен сайлауда Силванус Олимпио бастаған саяси топ жеңіске жетті. Сайлаудың қорытындысы француздарды қанағаттандырмады. Сайлау барысында француздар Олимпионың қарсыласы Николя Грюницкийге қолдау көрсетті. Билікке келген Олимпио бірден халықаралық қамқорлық режимді, яғни француз әкімшілігін жою туралы талап қойды [1, 258].

Тогоның француз иелігі болғанына қарамастан Силванус Олимпио француз мектебінде емес, ағылшын мектебінде тәрбиленіп шықты. Оның Францияға қарсы саясат жүргізуінің түпкілікті себебі осы фактормен тығыз байланысты. Ол Британиядағы ең беделді оқу орындарының бірі Лондонның экономика мектебін бітірген. Британ саяси мәдениетінің ықпалымен саяси қайраткер болып қалыптасқан Олимпио Францияға қарсы оппозицияда өсті. Ол мандаттық режимге де, халықаралық қамқорлық жүйесіне де қарсы күрес жүргізді [2]. Сонымен бірге демократиялық жолмен елдің тұңғыш президенті болып сайланды. Отанының тәуелсіздігі мен еркіндігіне аса қызғанышпен қараған ол француздардың Тогоның тәуелсіздігін қайта тәркілеп алуынан қатты сескенді. Осы бағытта Олимпио англосакстердің көмегіне үміт арта отырып, елді Францияның ықпалынан

біржолата шығаруға әрекет етті. Осы жолда ол франк зонасынан және Францияның қаржы-экономикалық ықпалынан шығуға, Францияның қауіпсіздік жүйесінен алшақтауға ұмтылды.

Англия мен АҚШ-қа арқа сүйей отырып дербес ішкі және сыртқы саясат жүргізу әрекеттері соншалықты нәтиже бермеді. Өйткені бүкіл қара құрлыққа тән саяси тұрақсыздық синдромы Тогода да бой көрсете бастады. Олимпионың режиміне, әсіресе Гананың президенті Кваме Нкрума айтарлықтай қауіп-қатер төндірді. Ганалықтар Тогода президентке қарсы күштерге қолдау көрсетіп, арандатушылық тудырды. Олимпио зор үміт артқан англосакстер оның режимінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмады. Осыған орай Олимпио амалсыздан француздармен ынтымақтасуға және француз қауіпсіздік қол шатырының астына енуге бел буды. Көп ұзамай француз-того әскери ынтымақтастық келісіміне қол қойылды. Бірақ бәрібір Олимпио «Францияның досына», генерал де Голль мен Жак Фоккардың «жеке серігіне» айналып кетпеді. Того президенті француздармен арадағы келісімді шын жүректен жасаған жоқ.

Генерал де Голль мен Жак Фоккар Олимпио билік басында тұра берсе, Того франсафрика жүйесінің ішіндегі ең осал, ең сенімсіз француз вотчинасы болып қалатынын түсінді. Олимпио француздардың қойған қайраткері болмағандықтан Францияның мүддесі үшін жұмыс істемеді. Оның британ мектебінде тәрбие алуы да, англосакстарға арқа сүйеуі де және антифранцуздық саяси курсты жүргізуі де «Африка мырзаларының» көңілдерінен шықпады. Осыған орай француздар франсафрика жүйесі ішіндегі англосаксондық елес пен қауіп-қатерді жоюды жоспарлады.

Әскери және саяси ынтымақтастық аясында Фоккар Тогоға осы стратегияны жүзеге асыру мақсатында құпия қызмет агенттерін, әскерилерді, дипломаттарды, бизнес құрылымдарын жіберді. Ломедегі француз елшісі болып Анри Мазоье тағайындалды, ал француз офицері Жорж Метрье Того ұлттық жандармериясының басшысы және президенттің француз-того әскери ынтымақтастығы аясында қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі қызметтерін атқарды. Француз-того саяси қайраткері Ноель Мамердің тұжырымдауына «Метрье мен Мазоье кездейсоқ тұлғалар болған жоқ. Оларды

франсафрика желесітерін құрушы Жак Фоккар койды» [3].

Президент Олимпио қауіп-қатерді негізінен Гананың тарапынан келеді деген сенімде болды. Бірақ ол француздарды бұл тізімнен сызып тастаған жоқ. Алайда оның режиміне француз әскерінде қызмет еткен сержанттар мен кіші офицерлер қарсы көтерілді. Ноель Мамердің мәлімдеуінше мемлекеттік төңкеріс того ұлттық жандармериясының бастығы әрі президенттің қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі Жорж Метрьенің жетекшілігімен ұйымдастырылды. Оған осы мәселеде француз елшісі Анри Мазоье, құпия қызметтер және Елисейдегі мырзалар тікелей көмек көрсетті [4]. Үндіқытай соғысына және Алжир жанжалына қатысқан кіші офицерлер Олимпионың режимін төңкеруді жүзеге асырды. 1963 жылы 13 қаңтарда Алжир соғысынан оралған француз-того әскерилері Олимпиоға қарсы бүлікті бастады.

Француздардың қолдауымен бүлікті ұйымдастырған кіші офицерлер қысқа мерзімде астананы өз бақылауларына алды. Бүлікшілердің алдында өзін әлсіз сезінген Олимпио англосакстердің тарапынан көмек күтті. Бірақ ақыр аяғы америкалықтардан көмек сұрап, АҚШ елшілігіне қашуға мәжбүр болды. Алайда ол америкалық елшіліктің алдында сержант Этьен Эйадема бастаған француз-того әскерилерінің қолынан қаза тапты [5]. Осыдан кейін президент өкілеттілігі көп уақыттан бері француздар қолдау көрсетіп келген саяси қайраткер Николя Грюницкийге берілді. Осылайша, мемлекеттік төңкеріс сәтті жүзеге асты.

Отарсызданудан кейін қоғамдық өмірдің милитаризациялануы, әскерилердің ықпалының артуы Африкада ерекше байқалды. Африканың көптеген елдерінде әскерилер мемлекеттік төңкерістер мен саяси дағдарыстарды ұйымдастырушы институтқа айналды. Сол секілді Тогода да әскерилер өз белсенділіктерін көрсетіп президентті биліктен тайдырды. Осы күрделі іс-шараны ұйымдастырушылардың бірі ретінде француздар мемлекеттік төңкерісті Тогоның ішкі мәселесі ретінде қарастырды. Дегенмен бұл күрделі процесс бұрынғы метрополияның тікелей араласуымен өткендігі айқын еді. Тогодағы саяси дағдарыс төңірегіндегі пікірталастар Париждегі Министрлер кеңесінде 16 қаңтарда орын алды. Кеңестің отырысында

Мишель Хабиб-Делонкль Тогодағы ахуалды баяндады. Хабиб-Делонкль өз сөзінде былай деді: «Олимпио ұзақ уақыт бойы Гананың тарапынан арандатылып отырған қастандықтан сескенді. Бірақ төңкеріс Гананың бастамасымен емес, француз әскерінде бұрын қызмет еткен жауынгерлердің бастамасымен жүзеге асты... Силваниус Олимпио Құрама Штаттар елшілігі алдынан өлі күйінде табылды. Оның қашқысы келгенінде еш күмән жоқ» [6, 460]. Хабиб-Делонкльдің мәлімдемесі француздардың ресми ұстанымының қандай екенін ашып берді. Генерал де Голльдің пікірлері бұл позицияны нақтылай түсті.

Президент де Голль Тогодағы орын алған жағдайға қатысты көзқарасын Кеңестен кейін Ален Пейрефитпен болған әңгімеде білдірді. Генерал өз сөзінде Олимпионың бастапқыда арамзалық танытып, қателіктерге бой алдырғандығын, сонымен қатар Францияға қарсы оппозицияда өсіп, әрқашан ағылшындарға арқа сүйеп билікке Францияға қарсы болып келгенін және барлық жағынан француздардан алшақтауға ұмтылғанын, қиын жағдайдың өзінде Францияға сенбей, шын жүректен ынтымақтаспағанын атап өтті [7, 460]. Силваниус Олимпио ағылшындарға арқа сүйеп қатты қателескендігі даусыз. Осы арамзалығы, осы қателігі үшін Олимпио тиісті жазасын алды деді генерал де Голль. Өзге франкофонды мемлекеттердің президенттеріне қарағанда Олимпио француз қауіпсіздік қол шатырының астына кіруді де, ішкі саяси дағдарыс туындаған сәтте француз күштерінің көмегін пайдалануды да қаламады. Осыған байланысты генерал де Голль «Егер француз әскерлері онда болғанда Олимпио билікте өмірінің соңына дейін қалар еді» деді [8, 461]. Мәңгілік диктатор болудың ең басты шарты – Францияға деген шынайы адалдығын таныту болған еді.

Тогодағы саяси тәртіпсіздікті реттеу мақсатында аймақтағы Францияның бәсекелесі Нигерия көршісінің ішкі істеріне араласуға әрекет танытты. Нигерияның жоспарына Ганада қосылуға ниет білдірді. Өз кезегінде бұл аймақтағы франкофонды елдер үшін де, Францияның геосаяси жүйесіне де айтарлықтай қатер төндірді. Генерал де Голль Нигерия мен Гананың интервенция жасауына үзілді-кесілді қарсы шықты. Өйткені олардың артын-

да Англияның тұрғаны анық еді. Нигерия интервенция жасай қалса, оған Гана қосылады, одан кейін ағылшындар, оның артынан БҰҰ, яғни орыстар мен америкалықтар, содан кейін бүкіл әлем деген сөз. Мұндай жағдайды қара құрлықтағы вотчиналары үшін тым қауіпті деп есептеген француздар Тогодағы және өзге франкофонды елдердегі саяси дағдарыстарды реттеуге тек француз тілдес елдер мен француздар ғана қатысуы тиіс деген қорытындыға келді.

Осы жолда француздар франсафрика геосаяси жүйесі ішінде «троян жылқысы» немесе англосаксондық экспансияның қолшоқпары болған Олимпиодан құтылды. Елисейдегі «Африка мырзалары» Олимпионың ұлтшылдығына, панафрикалық идеяларына, дербес саясат жүргізу талпыныстарына төзімсіздікпен қарады. Того Тропикалық Африкадағы өзге франкофонды елдер секілді француз вотчинасы болды және француздар өз мүддесіне жауап беретін тұлғаны осы иеліктердің басшысы етіп тағайындау дәстүрін қалыптастырды. Бірақ Того БҰҰ-ның бақылауындағы халықаралық қамқорлықта болғандықтан, француздар өз адамын билікке алып келе алмады. Того қоғам қайраткері Жакоб Ата-Аий Францияның бұл саясатын «Тогоның мемлекеттік суверенитеттілігін тәркілеп алу, того халқының демократияға, еркіндік пен әлеуметтік өркендеуге ұмтылысын елеусіз қалдыру» деп бағалады [9].

Олимпионың орнын басқан президент Николя Грюницкий Франциямен қорғаныс туралы жаңа келісім жасады. Әскери-техникалық көмек туралы келісім Францияға Того қарулы күштерін құруға, ұйымдастыруға және жабдықтауға мүмкіндік берді. Бұған дейін Тогоның өзінде

ұлттық қарулы күштер құрылып үлгермеген еді. Ал елдегі әскерилерді президент Олимпио француз жалдамалылары ретінде қарастырды. Грюницкий Тогодағы француз мүдделерін толықтай қамтамасыз етіп, «Францияның досына» айналғанымен ұзақ уақыт елді басқара алмады. Генерал де Голль ол туралы «Грюницкий бізге жарайды, бірақ ол сондай мықты қайраткер емес» деді [10, 461].

Елисейдегі «Африка мырзаларының» көңілінен шықпаған Тогоның екінші президенті Николя Грюницкий 1967 жылы орнынан түсірілді. Елдің президенті болып Жак Фоккардың досы Этьен Гнасингбе Эйадема сайланды. Эйадеманың келуімен Тогода франсафрика жүйесі салтанат құрды. «Францияның адал досы» ретінде Эйадема француздардың мүдделеріне толық жауап берді. 1971 жылы 13 қаңтарда Силванус Олимпионың өлімін еске алуға байланысты Тогоның астанасында өткен жиында Жак Фоккар «Біз генерал Эйадеманың Тогодағы барлық істерді өз қолына алғанына разымыз» деп мәлімдеді [11]. Гнасингбе Эйадема өз беделінің төмендігіне қарамастан Францияның тұрақты түрде қолдау көрсетуі арқасында ғұмырының соңына дейін елді басқарды.

Олимпионы төңкеру француздардың интервенция доктринасының екі жүзділігін көрсетеді. Француздар оны төңкеруді ұйымдастырғандықтан саяси дағдарыс барысында оған көмекке келуді ойлаған жоқ. Мұнда Олимпионың жеке басының қателіктерін атап өткен жөн. Көп жағдайда ол өз әрекеттерімен француздарды өзіне қарсы қойды. Ескі Фашода синдромы да Францияны осындай қадамға баруға итермеледі.

Әдебиеттер

- 1 Duroselle J.-B. Kaspi A. Histoire des relations internationales de 1945 à nos jours. – Armand Colin, 2006 (14e édition). – 671 p.
- 2 Manchego E. Sarkozy et la francophonie: le défi togolais // <http://www.letogolais.com/article.html?nid=3252>
- 3 Mamère M. «La France de Chirac fait tout pour qu'une monarchie héréditaire continue» au Togo // <http://www.letogolais.com/article.html?nid=1908>
- 4 Mamère M. «La France de Chirac fait tout pour qu'une monarchie héréditaire continue» au Togo // <http://www.letogolais.com/article.html?nid=1908>
- 5 La face cachée de la politique africaine de la France. Une neo-colonie nommée Togo – gouverneur: Eyadema // <http://www.pressafrique.com/m105.htm>

6 Peyrefitte A. C'était de Gaulle. – Editions de Fallois/Fayard, 1997. – Vol. 2. «La France reprend sa place dans le monde». – 653 p.

7 Peyrefitte A. C'était de Gaulle. – Editions de Fallois/Fayard, 1997. – Vol. 2. «La France reprend sa place dans le monde». – 653 p.

8 Peyrefitte A. C'était de Gaulle. – Editions de Fallois/Fayard, 1997. – Vol. 2. «La France reprend sa place dans le monde». – 653 p.

9 Ата-Аyi J. Chirac sonne le rassemblement des recalés du peuple togolais // <http://www.letogolais.com/article.html?nid=2211>

10 Peyrefitte A. C'était de Gaulle. – Editions de Fallois/Fayard, 1997. – Vol. 2. «La France reprend sa place dans le monde». – 653 p.

11 Toulabor C. La France: souteneur de la dictature au Togo // <http://www.letogolais.com/article.html?nid=1253>

ӘОЖ 17:001.12

Д.М. Көкеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: dmkbuddy@mail.ru

Мемлекет пен дін арақатынасындағы құндылықтар мәселесі

Дін феноменінің негізгі ерекшелігі оның үздіксіз жаңаруы мен тосын құбылыстардан көрінуінде болғандықтан, дін мәселесін зерттеу де толассыз ізденісте болуы қажет екендігін ескеруіміз қажет. Жалпы, діннің пайда болуы мен оның таралуы әр елде, әр қоғамда әртүрлі сипатта болғандықтан, дінтану ілімі көп концепцияларды ұсынады. Қоғамда туындаған осы қажеттілікті қанағаттандыру тұрғысынан және Қазақстанда жаңадан қалыптасып келе жатқан дінтану ғылымының сұранысын ескерсек, осы мәселеге байланысты діни-философиялық ізденістер жүргізу өзектілігі даусыз болғандықтан, діни қатынастарды ұлттық маңызы бар мәселе ретінде қарастырғанымыз жөн. Сондықтан мақалада мемлекет пен діннің арақатынасын құқықтық реттеудегі негізгі бағыттар сараланады.

Түйін сөздер: дін, теократия, харизматика, саясат, мемлекет.

Д.М. Көкеева

Вопросы взаимодействия государства и религии и его ценности

В статье поднимаются вопросы взаимодействия государства и религии, регулирования этого взаимодействия, изучение опыта зарубежных стран в аналогичной сфере, история и перспективы развития.

Ключевые слова: религия, харизматика, политика, государство.

D.M. Kokeyeva

The questions of interaction between state and religion and it's values

In this article raises questions of interaction between state and religion; regulate their activities, learning experiences of other countries on the regulation of interaction between state and religion, their past, present and future is explored.

Keywords: religion, charismatic, policy, state.

Егеменді еліміз Қазақстанның өтпелі кезеңде тоталитарлық әлеуметтік қоғамның зиянды тұстарынан толығымен айығып, өркениетті елдерге тән қоғам құруы оның ұлтаралық, діни қатынастарда дұрыс бағыт ұстауына, әртүрлі дін өкілдерінің татулығын тұрақты ете алуына байланысты. Көп ұлтты Қазақстан қоғамында түрлі діни қауымдастықтардың арасында бірлік пен татулық болса, рухани тоқыраудан шығу мүмкіндігіне ие болары сөзсіз. Сондықтан мемлекет діни қауымдастықтар арасындағы өзара

байланыс пен қоғамның рухани өміріне пайдалы байланысқа түсуін қамтамасыз етуі қажет. Әрі Қазақстандағы барлық діни ұйымдардың мақсат-мүдделеріне сай іс-шаралар жүйесі атқарылып, жүзеге асырылып отырғаны дұрыс. Сонда ғана діни қатынастар орнықты болып, діни қауымдастықтар татулығы сақталары шүбәсіз.

Бүгінгі таңда Қазақстанда дінді тұтыну жағынан көп сипатты қоғам өмір сүргендіктен, дін өкілдері дәстүрлі және дәстүрлі емес

бірлестіктерге де ұйымдасқан. Сондықтан қазіргі Қазақстанда қалыптасқан діни жағдайға байланысты «дін ұстану және діни танымды уағыздау бостандығының жүзеге асырылуы қоғамдық тәртіпті және басқа азаматтардың өмір сүруі, денсаулықтарын сақтау мен имандылығын, бостандықтарын қорғау мақсатында ғана заңмен шектелуі мүмкін» [1,3]. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін елімізде көптеген діни ұйымдардың пайда болуының өзі дін мәселесіне байланысты саясаттың бағыт-бағдарлары анықтала түсуін қадағалай отырып, түрлі қоғамдық аймақтарға қатысты заңдық принциптер мен нормалардың бекітілуін қамтамасыз етті. Ал діни қатынастардың ерекшелігі – қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени, рухани сфералардан көрініс тауып жататыны белгілі. Сондықтан бір ғана діни қатынастар мәселесімен айналысу мүмкін еместігі діннің өте күрделі құбылыс екендігін дәлелдей түседі. Осыған орай дін мәселесіне байланысты мемлекеттік саясат рөлінің арта түсуі діннің қоғамдағы алатын орны мен қызметін анықтау қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болмақ.

Бірақ қазіргі таңда заңның ең үлкен қателіктерінің бірі – біріншіден, еркіндік принциптері басымдау, яғни діни бірлестік құруға рұқсат беру мен діни қызмет жасауға мүмкіндік алу болса, екіншіден, мемлекет мүддесін қорғау мақсатында діни бірлестіктердің қызметіне тыйым салу, міндеттеу, мәжбүр ету принциптері қатаң қаралмағандығын баса айтуға болады. Тәуелсіз қазақ елі діни сенімге бостандық беру арқылы демократиялық үрдістерді қалыптастыруға ұмтылыс жасауда. Алайда шетелдік діни бірлестіктердің бағдарламасына сараптама жасайтын үкіметтік комиссияның құрамында діни бірлестіктердің сенімі мен тарихына талдау жасайтын мамандардың аздығы, кейбір діни бірлестіктердің елімізге қауіпті екендігін анықтай алмауымыздың негізгі себебі болмақ.

Сонымен қатар соңғы онжылдықтар азаматтық қоғам мен нарықтық экономиканың құрылуы ғана емес, сондай-ақ «діни серпілістің» болуымен де сипатталады. Бұрынғы діни бірлестіктер бағыттарының күшеюімен бірге қазіргі Қазақстан үшін барынша беймәлім, жаңа «дәстүрлі емес» діни ұйымдардың пайда болуы байқалғандығын айта кетсек, Қазақстандағы қазіргі діни ахуал күрделі әрі сан-салалы

екендігін де ескергеніміз жөн. Ондағы деректер бойынша 1989 ж. 1 қаңтарда 30 конфессияға тиесілі 700-ге жуық діни бірлестік болса, 2003 ж. 1 қаңтарда Қазақстанның аумағында 3206 діни бірлестік жұмыс істеген»[2]. Құбаш Сағидоллаұлының зерттеуіне жүгінсек, тұғыры биік елімізде тәуелсіздік алғаннан бері 2000-дай мешіт, 170-тен астам православтық приход, 30-дан аса католиктік костел, 1000-нан астам протестанттық ғибадат орындары ашылған. Егер 1991 жылы Қазақстанда бір ғана еврейлік синагога болса, қазір олардың саны 20-ға жеткен. Ал Қазақстандағы діни бірлестіктер саны 2010 жылы 4427-ге жеткен.

Осы аталған саны көп діни ошақтардың сапасы қандай екенін, олар қандай идеяларды дәріптейтінін анықтау қазіргі уақытта қандастарымыздың көкейінде жүрген мәселенің бірі екендігінде дау жоқ. Десек те, түсініксіз ағым-бағыттардың қазақ топырағына келуіне тосқауыл құру керектігі жөніндегі үндеулері аяқсыз қалмай, «діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер жөніндегі кейбір заң актілеріне толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» заң жобасы талқыға салынды. Қорытынды бойынша салыстармалы кестеге 58 түзету енгізілген. Жаңа заң бойынша бірлестіктерді орталық, жергілікті немесе діни топтар деп классификациялау енгізілді. Сонымен қатар діни бірлестіктерді тіркеу тәртібі мен оларды тіркеуден бас тартуға себеп болатын негіздер анықталған болатын [3, 10]. Дегенмен де тәуелсіздіктің нәтижесінде дінмен үндес діни-философиялық мәселелерді оң шешудің ыңғайы туып, дінді жаңаша және тәуелсіз қайта бағалаудың сәті түсті. Сондай-ақ қарабайыр материализмге де, жалаң мистицизмге де берілмей төзімді, жаңашыл және орта ұстанымды таңдаудың қажеттілігі туып отыр. Рационализм де, діни сезім де ақиқаттың түбіне жетуге, ақиқаттың мәнін пайымдау арқылы бақытқа жетуге, этикалық тазалыққа, шынайы еркіндікке, рухани кемелдікке ұмтылары сөзсіз. Сондықтан діни танымдық жолдың басты айырмашылығы танымның әдісінде жатқандығын айыра алған да жөн.

XX ғ. мемлекет пен діннің арақатынасын құқықтық реттеудің зайырлы жүйесін таңдағандықтан, оның құқықтық реттеудегі негізгі бағыттарын меңгеру арқылы елдің ішкі тәртібі сақталары сөзсіз. Сондықтан аталмыш жүйедегі әлемдік тәжірибеге сүйене отырып,

мемлекет пен діннің арақатынасын құқықтық реттеудің төмендегідей бағыттарын көрсетуге болады:

1. Теократиялық (діннің мемлекетті басқаруы) жүйеде бір діннің ұстанымдары негізінде мемлекеттің басқару формасы мен қоғамдық қатынасты реттеу заңдары қарастырылады әрі құдайдың мемлекетті тікелей басқаруға қатысуы, құдайдың нұсқауы бойынша билеушілердің мемлекетті басқаруы (таухид діні тұсында пайда болған Рим, Византия, Омаят, Аббасит, Фатимит және Иран мен Ватикан) деп екі арнаға бөліп қарауға болады.

2. Клерикальді (мемлекеттің дінді басқаруы немесе белгілі бір дінді қолдауы) жүйеде мемлекет халықтың басым көпшілігі қабылдаған дінге қолдау көрсете отырып, бір дінге құқықтық тұрғыдан артықшылық беруі әрі дінге қайшы келетін өзге сенімдердің насихатталуына жол берілмеуі қарастырылады. Клерикальді жүйе кей деректерде «Сезаро папизм» немесе «Византизм» терминдерімен беріледі. Бүгінгі таңда клерикальді жүйеге жақын мемлекеттер зайырлы мемлекет болып танылғанымен, өз аумағы мен халқының тарихи танымында ерекше рөлге ие бір дінге мемлекеттік тұрғыдан қолдау көрсетіледі. Алайда дінді мемлекеттің саясатына араластырмайды. Сонымен қатар халықтың басым көпшілігі ұстанатын нақты бір діндерге қолдау көрсетіп, өзге діни ағымдардың қызметіне шектеу қоятын зайырлықтың клерикальді жүйесіне өтуі үшін бүгінгі қолданыстағы дін жөніндегі заңда төмендегідей қағидаларды қатаң саралау керектігін ұмытпауымыз қажет:

- Мемлекеттік билікке діни бірлестіктердің араласуына жол берілмеу;
- Мемлекеттік билікші органдар діни бірлестіктердің қызметіне заңсыз араласпау;
- Діни бірлестіктерге партия ретінде құрылуына жол бермеу;
- Мемлекет тарапынан діни бірлестіктерді қаржыландырмау;
- Дінді мемлекеттің білім бағдарламасына арнайы пән ретінде енгізбеу;
- Білім беру орындарында дінтану пәндерін танымдық деңгейде өткізу;
- Адамдардың ар-ождан бостандығы мен діни сенімін қамтамасыз ету.

3. Конкордато (мемлекет пен діннің ортақ келісімге келуі) жүйесі бойынша билеушілер мен дін өкілдері келісе отырып, мемлекетті

ортақ басқарады. Зерттеушілердің пікірлеріне сүйенсек, конкордато жүйесі зайырлыққа жақын дегенді алға тартады. Ал орта ғасырлардағы Ислам мемлекеттерінің көпшілігінде билеушілер дін өкілдеріне құрмет көрсету арқылы халықты басқарғаны тарихи деректерден белгілі. Сондай-ақ Наполеон секілді билеушілер дін өкілдерімен ортақ мәмілеге келуі арқылы ел басқарған. Конкордато жүйесіне жақын зайырлы мемлекеттерге Мысыр, Ауғанстан, Ливан, Италия және Испания мемлекеттерін жатқызуға болады.

4. Харизматика (құдайдың рахымы түскен әулие тұлғаның билігі) жүйесіндегі түсінік бойынша жеке бір тұлғаның бойына тылсымнан күш қонғаны айтылады. Сол себептен тарих беттеріндегі көптеген билеушілердің қимыл әрекеттері құдайлық сипатқа ие болғандықтан, мемлекетті басқара алған деген түсінікті де алға тартады. Мәселен, «көктегі тәңір» жердегілерге билігін жүргізу үшін жер бетіне «қағанды» түсірді деген ұғымдарды Орхон-Енисейдегі тасты таңбалардан көруге болады. Ислам тарихына зер салатын болсақ, шииттік ғұлат топтардың жетекшілерінің көпшілігі «хулул» (құдай рухының адам денесіне енуі) сенімінің негізінде діни қозғалыстар жасаған болса, үнді дүниетанмындағы түсінік бойынша Вишну құдайдың рухы Прабхабутаның, Брахманың рухы Рамакришна мен Свамидің бейнесіне ену арқылы әлемнің тепе-теңдігін сақтап отырған деген түсініктерді ортаға салады. Сондай-ақ IX ғасырда солтүстік Африкада өмір сүрген «Фатимиттер» мемлекетінің жетекшілері де өздеріне «маһди» (ғайыптан пайда болатын киелі жол сілтеуші) атауын беріп, мемлекет құрғандығын айта кетуге болады. Сондықтан қазіргі таңда диктаторлық, яки авторитарлық мемлекеттердің көсемдерінің бойына «құдайдың рухы» дарыған деп халықтың илануы осы харизматикалық жүйенің түсіндірмесіне жақын келеді.

5. Батыс философтары Николла Макиавелли, Мартин Лютер ұстанған пікір «Лайцизм» (мемлекет пен діннің бір-бірінің ісіне араласпауы) жүйесі бойынша дін саясаттан бөлініп, мемлекет дін істеріне орынсыз араласпауы тиіс. Алайда дін мемлекет қауіпсіздігіне зиян келтірген жағдайда мемлекеттің дін ісіне араласуына құқы бар. Аталмыш ұстанымға қарсы орта ғасырда еуропа елді мекендерінде дін өкілдері мен ғылым қайраткерлерінің арасындағы түсініспеушілік туындап, ішкі тартыс ұзақ уақытқа дейін

созылғандығы тарих беттеріндегі «дін мемлекет ісіне араласпасын деген пікірді жақтаушыларды дін өкілдері билеушілер арқылы отқа (инквизиция) тасталғандығы» белгілі [4,43]. Дегенмен, 1776 жылы «Адам құқығы» декларациясы АҚШ-та қабылданса, 1789 жылы Францияда қабылданып, сословиелік жүйе жойылды, сонымен қатар дін мемлекет ісіне, мемлекет дін ісіне араласпайтын жаңа мемлекеттік құрылым өз қызметін бастады. Мемлекеттік құрылымдық жүйені 1831 ж. Бельгия, 1911 ж. Португалия, 1918 ж. Германия, ислам елдерінің ішінде алғаш 1924 ж. Түркия қабылдаған болатын.

Діндерге тең құқық беретін зайырлы мемлекеттерге АҚШ, Франция, Германия, Бельгия, орта Азия (Қазақстан) мемлекеттерін, сондай-ақ, посткөнестік мемлекеттердің бір шамасын жатқызуға болады. Алайда зайырлы мемлекет құрудың мемлекеттік құрылымдық жүйесі елдің болашағы үшін аса қауіпті болмақ. Себебі діндерге тең құқық беру демократиялық бағыты болғанымен, діни сенімі мен ұстанымы бір-біріне қарсы келетін ағымдардың бір мемлекетте бір мезгілде қатар өмір сүруі, қоғамдық бір жақты тәртіпті жоғалтып, нәтижесінде мемлекеттің ыдрауына әкелуі әбден мүмкін.

Айталық, елімізде қайта өрлеу кезеңінде дәстүрлі және дәстүрлі емес бағыттардың орын тепкені рас. Сол себептен қазіргі таңда тәуелсіз еліміз Қазақстанның топырағында тамырын терең жайған дәстүрлі және дәстүрлі емес діндердің тарихы мен олардың таралу ерекшеліктерін талдауды қажет етуде. Себебі Ресей империясының отаршылдық саясаты, кейін кеңестік тоталитарлық тәртіп қазақ қоғамындағы діннің мәні мен маңызын объективті тұрғыдан жан-жақты талдап зерттеуге мүмкіндік бермеген еді. Сондықтан Қазақстандағы діни

жағдайды назардан тыс қалдырмай әлеуметтік қатынастардың құрамдас бөлшегі ретінде қарастыруды ескеру қажет. Себебі өтпелі кезеңдегі діни өзгерістер мәнін түсінбей жатып, жалпы қоғамдық санадағы өзгерістер мәнін ұғыну оңайға соқпасы анық.

Киелі топырағымыз қазақ жерінде жат діндердің орын тебуі еліміздің қайта құру кезеңімен тұспа-тұс келеді. Қазақстан – көп ұлтты, сондай-ақ көп дінді тәуелсіз мемлекеттің бірі. Қазақстандықтарды ынтымақ пен ортақ мақсаттар төңірегінде ұйытатын бірден-бір күш плюралистік идеология болғандықтан, қазақ даласындағы барлық діни ұйымдар мен идеология жүйелері адамгершілік принциптерін, жалпы адамзаттық мұраттар мен міндеттерді насихаттаулары қажет екендігі ескерілуіне қалмау керек. Онсыз қоғамдық өмірде татулыққа, ымыраға келу әсте мүмкін емес. Алайда әртүрлі діндер мен ұлттардың сан қилы да қайшылықты мүдделерін жалпы адамзаттық мақсаттар біріктіре алатынын есте тұтқанымыз жөн.

Сондықтан Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Тәуелсіздік белестері» кітабында көрсетілген: «Діннің тұтастығы – қашанда елдің тұтастығы. Діни алауыздық ұлттық алауыздыққа соқтыратыны тарихтан белгілі... Қазақ даласында ислам дінін орнықтырғандардың бірі – данышпан бабамыз Ахмет Йассауи осы жағдайларды ескере отырып, түркі жұртындағы ислам дәстүрлерін қалыптастырады. Осы дәстүрмен, мінеки, ата-бабаларымыз ғасырлар бойы өздерінің ұлттық сана-сезімдерін қалыптастырып келеді. Сондықтан ұлттық сипатқа айналған дәстүр мен дүниетанымымызға сырттан келіп, түзету жасағысы келетіндерге жол бере алмайтынымызды ашық айтамыз» деген ойларымен қорытындыласақ артық болмас.

Әдебиеттер

- 1 Діни сенім бостандығы немесе діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының Заңы. – Алматы: Қазақстан, 1993.
- 2 Байтенова Н.Ж. О роли межконфессионального диалога и согласия в послании Президента Казахстана // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – Алматы, 2007.
- 3 Мыңжасарқызы Д. Діни азғындарға тосқауыл болады ма? // Ислам және Өркениет. – 2008.
- 4 Шкутина Л.А. Проблема межконфессиональной толерантности в системе образования. – Alma mater. – 2012. – №1.

ӘОЖ 327(4/9);930.22(4/9)

А.Б. Карабасова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: tolkimiss@mail.ru

Дэн Сяопиннің түсінігіндегі социалистік модернизацияның мақсаттары мен міндеттері

Мақалада Дэн Сяопиннің ҚХР экономикасын және саясатын социалистік модернизациялаудың негізгі мақсаттары мен міндеттері Дэн Сяопиннің түсінігі тұрғысынан қарастырылды. Негізгі қайнар көзі ретінде Дэн Сяопиннің «Қытайлық ерекшелігі бар социализмді құрастыру» еңбегін пайдалана отырып, Қытайдың қазіргі таңда қол жеткізген экономикалық және саяси жетістіктерінің алғышарты және құралы болған социалистік модернизацияның міндеттері мен мақсаттарына талдау жасалған.

Түйін сөздер: Дэн Сяопин, социалистік модернизация, қытайлық ерекшелігі бар социализм, Қытай, реформалар.

А.Б. Карабасова

Цели и задачи социалистической модернизации в понимании Дэн Сяопина

В статье рассмотрены основные положения теории экономической модернизации Дэн Сяопина. Используя в качестве основного источника книгу Дэн Сяопина «О строительстве специфически китайского социализма», предпринята попытка установить основные цели и задачи социалистической модернизации в понимании Дэн Сяопина.

Ключевые слова: Дэн Сяопин, социалистическая модернизация, социализм, Китай, реформы.

A.B. Karabassova

The purposes and objectives of socialistic modernization in Deng Xiaoping's comprehension

In the article are considered the purposes and objectives of socialistic modernization in Deng Xiaoping's comprehension.

Keywords: Deng Xiaoping, China, socialistic modernization, reform.

Қытайдың соңғы отыз жылдықта халықтың өмір сүру деңгейі мен экономикасының көтерілу, ғылым мен техниканың, білім беру мен медицина саласын дамытуда жеткен жетістікері баршаға мәлім. Бұл жетістіктер Қытайдың ұлы саяси қайраткері Дэн Сяопиннің қызметімен үздіксіз байланысты. Оны біздің заманымыздың ұлттық көшбасшыларының ішіндегі ең беделділердің бірі деп толық негізде айтуға болады, себебі ол әлемнің халқы ең тығыз

орналасқан халықты саяси аласапыран, кедейлік және артта қалу күйінен алып шығып, оны тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму жолына бағыттап алды.

Қытайды социалистік модернизациялау Дэн Сяопиннің теорияларына негізделген. «Дэн Сяопин теориясы» ҚКП XV құрылтайында (1997 жылдың қыркүйегі) Қытайдың билеуші партиясы қызметінің идеялық-саяси платформасының негізгі компоненттерінің бірі ретінде бекітілген болатын.

Дэн Сяопиннің стратегиялық идеялары немесе теориялары үш негізгі бөлімнен тұрады: 1 – ұлттық даму стратегиясы, 2 – халықаралық стратегиялық жағдай, 3 – ҚХР ұлттық мүдделері және ұлттық қауіпсіздік стратегиясы.

Ұлттық даму стратегиясы Дэн Сяопин теориясының өзегі болып табылады және екі іргетасқа негізделген: бастапқы кезең социализмінің теориясы және социалистік нарықтық экономика. Бұл стратегияның мәні – Қытай халқының негізгі ұзақ уақытқа бағытталған мақсаты – мемлекетті гүлденген, мықты, демократиялық және өркениетті қазіргі заманғы социалистік мемлекетке айналдыру. Бұл мақсатқа жету жолы үш сатыға бөлінеді. 1981-1990 жылдарды қамтитын бірінші сатысында жалпы ұлттық өнімді екі еселендіріп, азық-түлік және киім мәселесін шешу қарастырылған. Қазіргі таңда Қытай берілген мақсатына сәтті қол жеткізді. 1991-2000 жылдарды қамтитын екінші сатыда жалпы ұлттық өнімді 1 трлн. АҚШ долларына дейін жеткізіп, жан басына шаққандағы кірісті 800-1000 АҚШ долларына көтеру көзделген. Берілген кезеңнің жоспарларын іске асыру Қытайды «салыстырмалы гүлденуге» алып келеді деп қарастырылды. Қытай бұл мақсатын да сәтті жүзеге асырды. 2001-2050 жылдары жүзеге асырылуы тиіс, үшінші сатыда Қытай орташа дамыған мемлекеттердің дәрежесіне жетіп, модернизацияның негізгі мақсаттарын іске асыруды мақсат етіп қойды.

Халықаралық стратегиялық жағдай екі бөліктен тұрады: бейбітшілік және даму. «Бейбітшілік және даму» концепциясын дэн Сяопин алғаш рет 1984 жылдың 31 қазанындағы әңгімесінде жариялады. Ол: «Халықаралық аренада екі орасан зор мәселе бар, біріншісі – бейбітшілік мәселесі, келесісі – Солтүстік – Оңтүстік мәселесі» [1, 89]. Дэн Сяопин әлемдік соғыс мүмкіндігі концепциясының орнына қазіргі заманғы кезеңде бейбітшілік идеясының келгендігін айтып, жаңа жағымды халықаралық жағдай жаңа әлемдік тәртіптің, «көпполярлықтың» орнауына алып келетіндігін айтты.

ҚХР ұлттық мүдделері және ұлттық қауіпсіздік стратегиясына келер болсақ, Дэн Сяопин ҚХР ұлттық мүдделері «мемлекеттің социалистік табиғатымен» және басқа мемлекеттермен қарым-қатынас жасауда «жоғары критерий» болатыны жөнінде айтты. Ұлттық мүдделер қатарына суверенитет, қауіпсіздік,

экономикалық даму, халықаралық дәреже және абырой жатқызылды. Маңызды ұлттық мүдделер қатарына Сянган (1997 ж.), Аомэнь (1999 ж.) және Тайванмен бірігу де жатқызылды.

Берілген мақала да Дэн Сяопин теориясының бірінші бөліміне арналған. Жекелей айтқанда, модернизацияны іске асырудың мақсаттары мен міндеттеріне Дэн Сяопин тұрғысынан, оның «Қытайлық ерекшелігі бар социализмді құрастыру туралы» деп аталатын таңдамалы еңбектерінің жиынтығын дерек көз ретінде ала отырып талдау жасалған.

1987 жылдың қазан айында өткен ҚКП-ның XIII құрылтайында Дэн Сяопиннің көзқарастары бойынша модернизация стратегиясы ресми түрде бекітілді. Осы стратегияға сәйкес, Қытай халықты азық-түлікпен және киіммен қамтамасыз ету мәселесін шешіп, 1990 жылы жалпы ұлттық өнім дәрежесін 1980 жылдың көрсеткішімен салыстырғанда екі есеге ұлғайтуға міндетті болды. Бұл – стратегияның бірінші қадамы. Екінші қадам – 1990 жылғы жалпы ұлттық өнім көрсеткішін XX ғасырдың аяғында екі есеге ұлғайту, осылайша, даму арқылы халықты толығымен қамтамасыз етіп, ауқаттылықтың орта деңгейіне жеткізу. Үшінші қадам – ұлттық ішкі өнімнің жан басына шаққандағы деңгейін XXI ғасырдың ортасында орташа дамыған мемлекеттердің дәрежесіне жеткізу, халыққа ауқаттылықтан жоғары өмір деңгейін қамтамасыз етіп, негізінен, модернизацияны аяқтау.

Дэн Сяопин модернизация механизмін мемлекеттің өндіргіш күштерін ғылыми-техникалық потенциалдың негізінде дамытудан көрді.

1978 жылдың 18 наурызында ғылым қызметкерлерінің Бүкілқытайлық кеңесінің ашылуында сөйлеген сөзінде, Дэн Сяопин ғылыми-техникалық төңкерістен кейінгі дәуірде ғылым мен техника ие болатын өндіргіш күштердің рөлін ерекше атап өтті. К. Марксқа сілтеме жасай отырып, ол ғылымды ең басты өндіргіш күштердің бірі деп атады: «қоғамның өндіргіш күштерінің осыншалықты кең ауқымды дамуы, еңбек өнімділігінің осыншалықты зор өсуі ненің арқасында? Ең бастысы, ғылымның арқасында, техниканың арқасында» [2, 9].

Чехословакиялық Социалистік Республикасының президенті Г. Гусакпен 1988 жылдың 5

қыркүйегінде өткен кездесуінде Дэн Сяопин XX ғасырдың екінші жартысында ғылым мен техниканың «Маркстық анықтамасын мейлінше жеткілікті деп санауға болмайды» және олар «бірінші қатарлы өндіргіш күш болып саналады» деп атап кетті [3, 367].

Дэн Сяопин Мао Цзэдунмен салыстырғанда, таптық күреске барлық күшін жинақтаған жоқ, және оны әлеуметтік-экономикалық дамудың қозғаушы күші ретінде есептеген жоқ.

Марксизмнің белгілі тарихшысы, Цзиньнань университетінің профессоры Ань Вэйфу атап өткендей, «Маркста қазіргі заманғы қоғамдық дамудың екі моделі бар. Алғашқысы – «Коммунистік парияның манифесті» бойынша белгілі таптық күрес моделі, ал екіншісі – 30 жылдан соң «Капиталдың» 3-томында айтылған техникалық ілгерілеу моделі. Екінші моделге сәйкес, ілгерілеудің қозғаушы күші ғылым мен техника болып табылады. Дэн Сяопиннің теориясы осы моделмен үйлеседі» [4, 454-456].

Осылайша, Дэн Сяопин ғылым мен техниканың дамуын социализм экономикасының маңызды міндеті деп есептеді. Осы міндетке сәйкес, ол модернизацияны іске асыру құралдарын таңдады. Бұл құралдар экономикалық және саяси реформалар, сонымен бірге сыртқы әлемге ашықтық саясаты болып табылады. Дэн Сяопин модернизацияны жүзеге асырудың берілген екі факторына үлкен мән берді. Осыған байланысты, ол халықаралық сауданы дамытуға қолдау көрсетудің жапондық Ассоциациясы делегациясының басшысы Есиро Сакураутиге былай деген болатын: «Реформалар мен ашықтық саясатынан бас тарту – біздің негізгі даму стратегиямыздан бас тартуға тең» [5, 415]

Дэн Сяопиннің ойынша, экономикалық өзгерістер өндіргіш күштерге сәйкес келмейтін өндіргіш қатынастар мемлекет дамуының тежеуші факторына айналмауы үшін, өндіргіш қатынастарды өндіргіш күштердің дамуымен сәйкестендіруге бағытталуы тиіс. Реформалар үдерісін, Дэн Сяопин 1949 жылдан кейінгі «екінші төңкеріс» деп сипаттады, бірақ бұл төңкеріс қандай да бір қоғамдық тапқа қарсы және ескі құрылымды талқандауға бағытталған төңкеріс емес, ал социализмді өзінің әлеуметтік-экономикалық және саяси негізінде өзін-өзі кемелдендіру жолымен төңкерістік жаңаруы

мәнісіндегі төңкеріс. Дэн Сяопин социалистік Қытайдың экономикалық саясаты бірегей және де әлемдік социалистік жүйеде мұндай саясат әлі жүргізілмегенін атап өтті.

Германия Федеративті Республикасының канцлері Г. Колмен 1984 жылдың 10 қазанында өткен кездесуінде Дэн Сяопин ҚХР экономикалық реформаларының екі сатысы туралы айтты [6, 251]. Бірінші саты 6 жылға созылды, ол ҚКП ОК 11-шақырылымының 3-пленумынан бастау алған болатын, бұл пленумда ауыл шаруашылығын реформалау бағдарламасы қарастырылып, қабылданған болатын. Жекелей алғанда, алуан түрлі формалардағы отбасылық мердігерлік міндеткерлікке көшу жүргізілді, осыған сәйкес, жер шаруаларға ұзақ уақытқа жалға беріліп отырды [7, 450]. ҚКП ОК 12-шақырылымының 3-пленумынан басталған, реформалардың екінші сатысында, реформалар ауылдан қалаға көшті. Ауылдың да, қаланың да тұрғындарын алуан түрлі күнделікті қажеттілік заттары және өндірістің кейбір құралдарымен (мысалы, мини тракторлар) қамтамасыз еткен «кіші индустрияландыру» басталды. Бұл сатыда Қытайда негізгі таяныш жеке меншік капиталдың (ұлттық және шетелдік) жаңа өндірістік құрылымдарын жасауға сүйенді. Сонымен бір уақытта, мемлекеттік меншік жекешелендірілген жоқ.

Осылайша, модернизацияның нысаны, сонымен бір уақытта оның негізі, Мәдени төңкеріс кезеңінде ең көп жапа шеккен халық бөлігі – шаруашылық болды. Осыған байланысты Дэн Сяопиннің келесі сөзін мысалға келтіруге болады: «Қытайдағы жағдайды негізге ала отырып, біз, ең алдымен, ауыл жөніндегі мәселені шешеміз. Қытай халқының 80 пайызы ауылда шоғырланған, сондықтан да мемлекетті тұрақтандыру, алғашқы кезекте ауылды тұрақтандырудан байланысты. Қалалар қанша жақсарғанымен де, ауыл секілді тұрақты негізсіз өмір сүруі мүмкін емес. Сондықтан біз, ең алдымен, ауылдағы экономиканы жандандырдық...» [8, 241].

Ал ашықтық саясаты, біріншіден, Қытайға реформаларын іске асыру, бейбіт әрі болжауға болатын халықаралық жағдайды қамтамасыз ету үшін қажет. Джорджтаун университеті жанындағы стратегиялық және халықаралық зерттеулер Орталығының делегациясымен

1984 жылғы кездесуі барысында, Дэн Сяопин «Қытайға қарқынды ішкі құрылыс үшін, кем дегенде 20 бейбіт жыл қажет» деп мәлімдеді [9, 230].

Екіншіден, ҚХР жаһандану және халықаралық еңбек бөлінісі үдерісіне қосу, шетелдік инвестицияларды тарту, нәтижесінде әлемдік нарықта ҚХР өнімдерінің бәсекеге түсушілік қабілетін арттыру үшін ғылым, техника және басқарушылық ойдың әлемдік жетістіктерін қолдану. 1984 жылдың 30 маусымында жапондық делегациямен кездесуі барысында, Дэн Сяопин былай деп айтқан болатын: «Қазіргі әлем – кең қатынастар әлемі. Қытай батыс мемлекеттеріндегі өндірістік төңкерістен кейін артта қалып қойды және де соның маңызды себептерінің бірі – біздің жабық болғанымызда... 30 жылдан астам жинақталған тәжірибе, құрылысты жабық есікпен жүргізуге болмайтынын көрсетті – дамуға қол жеткізбейсің» [10, 240-241].

Сонымен бір уақытта, Дэн Сяопин капиталистік мемлекеттермен бейбіт қатар өмір сүру туралы жалған ойлардың құрсауында болған жоқ. Оны Дэн Сяопиннің Үндістанның премьер-министрі Раджив Гандимен кездесуінде айтылған сөзінен байқауға болады: «Тарихи тәжірибе көрсеткендей, мемлекет қаншалықты бай болғанымен, оның риясыздығы соншалықты аз. Түпкі нәтижеде, кедейліктен құтылу мен дамуды қамтамасыз ету үшін біз тек өз күшімізге сенуіміз керек. Ең бастысы, өз-өзіне сену...» [11, 374]. Батыс мемлекеттерімен жақсы қарым-қатынастар тек қана өзара экономикалық қызығушылық болған жағдайда өмір сүре алады.

Дэн Сяопиннің пайымдауынша, модернизацияның экономикалық негізі өндірістің негізгі құралдарына деген қоғамдық меншік болып табылады, сонымен бірге экономиканың социалистік емес секторларының, соның ішінде жеке меншік дамуы да қарастырылған. Дэн Сяопин жоспар мен нарықты бір-біріне қарама-қарсы қоюдан бас тартты, себебі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық сипатына қарамастан, ол оны тек мемлекеттің қолындағы құралдар ретінде ғана қарастырды. Жоспарлы экономика болсын, нарықтық экономика болсын, олар өздігінше мемлекеттің мәнін анықтамайды, себебі жоспарды да, нарықты да, капиталистік мемлекеттер де, социалистік мемлекеттер де

қолданады. «Социалистік нарықтық экономика формасы бойынша, капиталистікті еске түсіргенімен, оның айырмашылықтары да бар. Оның негізінде жалпыхалықтық меншік жатыр және де ол сөзсіз, ұжымдық меншікпен де, шетелік капиталмен де байланысты болғанымен, ол бастапқыдан социалистік болып табылады, социалистік мәнге ие» деп айтты Дэн Сяопин канадалық «Мак Гил» университеті жанындағы шығыс-азиаттық зерттеулер институтының директоры Динь Дагуанмен әңгімесінде [12, 95].

Модернизацияның саяси-идеологиялық негізі «қытайлық ерекшелігі бар социализм» концепциясы болып табылады. Дэн Сяопиннің ойынша, социализм қоғамдық байлықтың негізгі бөлігінің қоғамның аз бөлігінің қолында жинақталуына жол бермей, жылдамтылған әлеуметтік-экономикалық даму және жалпыға ортақ әлауқаттылыққа қол жеткізу үшін қажетті материалдық және адамзаттық ресурстардың жиынтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Алайда Қытайда социализм тарихи қалыптасқан және объективті шартталған әлеуметтік-экономикалық артта қалу және көп миллиардты халқы бар мемлекеттің дамуы мен өмірдің қалыпты жағдайын қамтамасыз етуге қажетті жыртуға арналған жер мен басқа да ресурстардың жетіспеушілігі жағдайына негізделген ұлттық спецификаны есепке ала отырып құрастырылады. Сондықтан модернизация стратегиясын дамытудың басынан бастап, Дэн Сяопин КСРО-да қабылданған социалистік құрылыстың канондарына еруден бас тартты және қытайлық спецификасы бар социализмнің өзіндік моделін құрастырудың жолдарын іздестірді. Қытайдың артта қалуды жеңуі ұзақ уақытты қажет ететіндігін ескере отырып, ҚХР ХХІ ғасырдың ортасына дейін жалғасатын социализмнің бастапқы дәрежесінде екендігі жөнінде қағидалы теоретикалық ереже қабылданды.

Ойымызды қорыта келе, Дэн Сяопин социализмді дерексіз идея ретінде емес, әртүрлі мемлекеттердің әртүрлі тарихи жағдайларында өзіне тән қайталанбайтын ерекшелігі бар және барлық мемлекеттер үшін бірдей, белгілі бір сипаттардың жиынтығына тірелмеген әлеуметтік-экономикалық құрылыстың нақты формасы ретінде қарастырғанын айтуға болады. Сонымен бірге маңыздысы Дэн Сяопин әрбір саяси қайта құруды тек қана билеуші аппарат-

ты тиімді экономикалық шешімдер қабылдау үшін оңтайластыру тұрғысынан ғана қарады. Дэн Сяопиннің экономикасы модернизациялау-

да негізгі мақсаттары мен міндеттерін дұрыс анықтай алғандығына, қазіргі таңдағы Қытайдың қол жеткізген жетістіктері куә бола алады.

Әдебиеттер

- 1 Printsipy mirnogo sosushestvovaniya obladaut moguchei zhiznennoi siloi// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 2 Rech na otkrytii Vsekitaiskogo soveshaniya rabotnikov nauki // Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 3 Nauka i tehnika – perveyshaiya proizvoditelnaya sila// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 4 An Weifu. K. Marks o dvuh modelyakh sovremennogo obshestvennogo razvitiya //Teoreticheskiye diskussii o puti razvitiya KNR. – М., 1998.
- 5 Suvernitet i bezopasnost gosudarstva vsegda nuzhno stavit na pervoe mesto// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 6 My rastsenivaem reformu kak revolyutsiu// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 7 Pivovarova E.P. Sotsializm s kitaiskoi spetsifikoi: itogi prakticheskogo i teoriticheskogo poiska. – М., 1999.
- 8 O stroitelstve sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 9 Novuiy sposob stbilizatsii mezhdunarodnoi obstanovki// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 10 O stroitelstve sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 11 Ustanovit novuyi mezhdunarodniuy poryadok, rukovodstvuyas pyatiuy printsipami mirnogo sosushestvovaniya// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.
- 12 Rynochniyu ekonomiku mozhno razvivat i pri sotsializme// Deng Xiaoping. Stroitelstvo sotsializma s kitaiskoi spetsifikoi. – М., 2002.

ӘОЖ 330.8(4/9)

Ж.Б. Момынқұлов*, М.Т. Құрманқұлов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: janatmom@bk.ru

Түркияның экономикасында энергетикалық стратегиялардың алатын орны

Энергетика – Түркияның аймақтық және халықаралық геосаясат пен экономикадағы орнын белгілейтін маңызды фактор. Түркияның экономикасы қаржы дағдарысына қарамастан жоғары қарқынмен дамуда. Түркия экономикасының даму қарқынын бәсеңдетпеу үшін жаңа қуат көздеріне мұқтаж. Анкара энергетиканы экспорттаудың балама жолдарын қарастыруда. Түркия энергетикалық мәселелерін оңтайлы шешу үшін Каспий теңізі аймағы мен Таяу Шығыс елдерінен шикізат тасымалдаудың әртүрлі бағыттары мен стратегияларын әзірлеуде. Егер Түркия алдағы жылдары өзінің энергетикалық қажеттіліктерін қамтамасыз ете алса, әлемнің ең күшті он экономикасының қатарына кіруі мүмкін.

Түйін сөздер: Түркия, Әзірбайжан, Ресей, энергетика, экономика, стратегия, жоба, нарық, қуат көздері, табиғи газ, импорттау, құбыр, мұнай, шикізат.

Ж.Б. Момынқұлов, М.Т. Курманқұлов

Роль энергетических стратегий в экономике Турции

Энергетика является средством усиления Турции как в экономике, так и в международной геополитике. Важной предпосылкой для укрепления экономики Турции является обеспечение новых источников и маршрутов энергии. Во избежание зависимости от российских энергопоставок Турция реализует альтернативные энергетические и транспортные проекты, как, например, TANAP, BTE, Nabucco, TAP, Транскаспийский газопровод.

Ключевые слова: Турция, Россия, Азербайжан, энергетика, экономика, стратегия, проект, партнер, энергетические ресурсы, природный газ, нефть, трубопровод.

Zh. B. Momyunkulov, M.T. Kurmankulov

The Role of Energy Strategies in Turkish Economy

Energy is a very important tool for strengthening of Turkey not only in economic but also in international geopolitics. The most significant condition for boosting economy of Turkey is to secure new energy sources and strategies.. Trying to avoid to become totally depended on Russia's energy deliveries, Turkey is urged to implement new and alternative energy logistic projects. These energy projects comprise such projects like TANAP, BTE, Nabucco, TAP, Trans-Caspian pipeline.

Keywords: Turkey, Russia, Azerbaijan, energy, economy, strategy, project, partner, energy resources, natural gas, petroleum, pipelines.

Түркия Республикасы экономикасының кең ауқымдылығы мен сан-қырлылығы, сыртқы саясатының күрделілігі мен көп бағыттылығы

жөнінен алғанда халықаралық саясат пен дүние жүзілік экономиканың маңызды бөлшегі болып саналады. Түркия – бірнеше құрлықтардың ара-

сында орналасқан Еуразиялық мемлекет. Қазір Түркия сатып алу қабілеті жөнінен алғанда әлемнің 15 күшті экономикасы, ал жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) көрсеткіші бойынша 16 ел болып табылады. Түркияның экономикасында бірқатар салаларда жекешелендіру мен либералдандыру шараларының жүзеге асырылуы елдің демократия және нарықтық экономиканың заңдылықтарына сай дамуына мүмкіндік берді. 2010 жылы 8-9,2% жылдамдықпен дамыған Түркия 2011 жылдың қорытындысы бойынша Еуропаның бірінші, ал әлемнің ең жылдам дамушы (8,5%) он елінің қатарынан орын алды. Соңғы жылдары елдің ішкі сұранысы артып, экспорттардың көлемі ұлғайды.

Түрік экономикасының негізін келесі салалар құрайды. Банк, өнеркәсіп, туризм, құрылыс, текстиль, ауыл шарушылығы, тамақ өнеркәсібі, жеңіл өнеркәсіп, темір, машина жасау, мотор жасау, кеме жасау, байланыс, көлік, қызмет көрсету салалары Түрік экономикасын алға қарай сүйрейтін қозғаушы күштер. Жылдам дамып келе жатқан Түркияның экономикасы жаңа, сыртқы энергетикалық қорларға мұқтаж. Энергетика – Түркияның экономикасы, саудасы, өнеркәсібі мен сыртқы саясатының күре тамыры. Энергетика – Түркияның аймақтық геосаяси ойыншы ретінде қайта күшеюінің негіздерінің бірі. Түркия энергетика мәселесін алдағы жылдарда ұтымды шеше алса, әлемнің ең мықты он елінің қатарына күруі мүмкін. Бұл тұста, әртүрлі энергия тасымал жолдарының жетілдірілуі маңызды.

Халықаралық валюта қорымен қатар көптеген халықаралық сарапшылар Түркияның экономикасын дамушы нарықтардың қатарына жатқызады. Түркия – әлемдегі жаңадан қалыптасып келе жатқан индустриялық дамушы ел. 1995 жылдан бері Түркия Еуропа одағының Кедендік одағына мүше ел. Орталық барлау агенттігінің мәліметіне сәйкес, Түркия – дамыған ел. 2008 жылғы мәлімет бойынша, Түркияда 7,500 километр табиғи газ тасымалдайтын құбырлар торабы мен 3,600 мұнай тасымалдайтын құбырлар жүйесі жергілікті экономиканың дамуын қамтамасыз етеді [1, 4].

Түркия 2023 жылға қарай әлемнің ең қуатты 10 мемлекетінің тізіміне кіруді көздеп отыр. «Түркияның 2023 жылға дейінгі даму стратегиясына» сәйкес аталмыш ел «жаһандық мемлекетке» айналуы тиіс. Бұл жоспардың жүзеге асы-

рылуына ең басты кедергі ретінде Түркияның энергетикалық ресурстарға кедей болуын атауға болады. Сондықтан Түркия өзінің транзиттік дәліз ретіндегі рөліне арқа сүйеп, «солтүстік-онтүстік», «шығыс-батыс» бағыттарында тасымалданатын көмірсутек қорларын өз пайдасына жаратып, қалған ресурстарды өз аумағы арқылы Еуропаға жеткізу міндетін өз мойнына алғысы келеді. Анкара Ресей, Иран, Әзірбайжан, Ирак, Түрікменстан, Қазақстан сияқты «энергетикалық алпауыт елдерден» бастау алып, Батысқа қарай тасымалданатын мұнай және табиғи газ құбырларын өз аумағы арқылы өткізу үшін бұрын салып, әртүрлі стратегияларды қатар дамытуда. Түркия өзінің транзиттік мүмкіндіктерін пайдаланып, халықаралық және аймақаралық саясаттағы рөлін де нығайтқысы келеді. Анкара кез келген логистикалық мүмкіндіктерді жіберіп алғысы келмейді.

Кез келген елдің экономикасының, өнеркәсібі мен индустриясының дамуы үшін қажет етілетін алғашқы талаптардың бірі – энергетикалық шикізаттарды болуы. Энергетикалық ресурстарға ие мемлекеттер қуат көздеріне кедей мемлекеттерге қарағанда анағұрлым тиімді жағдайға ие болады. Энергия көздері кез келген елдің дамуы үшін мықты негіз.

Қазір Түркия экономикалық қуаты мен ЖІӨ жөнінен Еуропа бойынша 5-орында, Еуропа бойынша техника жасауда 4-орында, әскерді жабдықтауға бөлетін қаржы көлемі бойынша әлемде 4-орында, халқы 70 миллионнан асатын және кісі басына шаққандағы кіріс көлемі 10 мың долларды құрайтын ірі елдер арасында Түркия дүние жүзі бойынша 6 орында, НАТО бойынша 2-ші күшті армияға ие, Еуропа мен Таяу Шығыс аймағы бойынша көкөніс пен жеміс-жидек экспорттау жөнінен көшбасшы орында тұр. Түркия текстиль, құрылыс, ауылшаруашылығы, туризм, сауда, т.б. салаларда Еуропа елдерімен бәсекелесе алатын жағдайда тұр. Түркияның бастамасымен ел ішінде болсын, шетелде болсын көптеген халықаралық, экономикалық, индустриялық, энергетикалық, интеграциялық, гуманитарлық, мәдени ірі жобалар жүзеге асырылуда. Түріктің «Гаранти Банк», «Халк банк», «Коч холдинг», «Сабанджы» сияқты 10-нан астам ірі кәсіпорны дүние жүзінің ең ірі, бай және күшті компанияларының тізімінде орын алған. «Түрік әуе жолдары» компаниясы Еуропаның ең

үздік қызмет көрсететін әуе компанияларының тізіміне кірген. Стамбул миллиардерлердің саны жөнінен Нью-Йорк, Мәскеу және Токиодан кейін 30 миллиардерімен дүние жүзінде төртінші орында тұр [2, 7].

Түркия экономикасының күшеюінің астарында мықты банк жүйесі, мемлекеттік қаржы жүйесі және тиісті реформалардың жасалуы сияқты факторлар жатыр. Қазір Түркияда үнемдеу саясаты, инвестиция тарту, инвестиция салу және жеке секторды дамыту стратегиялары жүзеге асырылуда. Түркия экономикасының мәселелеріне келсек, инфляция, жұмыссыздық, ішкі нарықтың тарлығы, өсімнің тұрақсыздығы, кірістерді үйлестірудің мәселелері сияқты мәселелермен қатар, энергетикалық көздердің жеткіліксіздігін жатқызуға болады. Өйткені көптеген өндіріс орындарының жоғарғы қарқынмен дамуы үшін энергетикалық қуат көздері қажет. Бірақ энергетикалық жеткіліксіздігіне карамастан Түркия алдына үлкен мақсаттар қойып отыр. Бұл тұста Анкара өзінің дипломатиялық, дәнекерлік және транзиттік мүмкіндіктеріне сеніп, осы құралдар арқылы өзінің халықаралық саясаттағы орнын күшейтпекші.

Түркияның табиғи қазба байлықтары мен энергетикалық қорларына келсек, елде темір, көмір, мыс, хром, уран, алтын сияқты минералдар бар. Сондай-ақ су энергетикасы мен геотермалды энергия да өндіріледі. Мұнай мен табиғи газ қорларына келсек, Түркияда өндірілетін газ бен мұнай көлемі елдің қажеттіліктерін мүлдем

қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан Түркия табиғи газ бен мұнайдың таза экспорттаушысы болып табылады. Соңғы жылдарда Түркияның Қара теңіз, Солтүстік Анатолия, Шығыс Тракия, Искендерун, Оңтүстік-Шығыс Анатолия аймағы сияқты жерлерде жаңа мұнай мен газ қорларының табылуы Түркияның сыртқы энергия көздеріне деген тәуелділігін едәуір азайтады деп күтілуде. Бірақ бұл жаңа қорлар да Түркияның қажеттіліктерін толық қамтамасыз ете алмасы анық.

Түркияға сырттан әкелінетін энергетиканың көлемі осы елдің барлық импортының бес-тен бір бөлігін (23-25%) құрайды. Яғни Түркия бюджетінің маңызды бөлігін табиғи газ, мұнай сияқты энергетиканы сырттан сатып алуға жұмсап отыр. Елде бір литр бір бензиннің бағасы 2 долларға жеткен. Сондықтан елде энергияны үнемдеу және балама қуат көздерін табу мәселелері өте өзекті. Елге импортталатын энергия көздерінің басым бөлігін табиғи газ құрайды. Бұл импорттың, яғни Түркияға тасымалданатын газдың көп бөлігін (2011 жылы 55%) Ресей газы құрап отыр. Иранға келсек, Түркияның газға деген қажеттіліктерінің 20% пайызын, ал мұнайға деген сұранысының 30-50% пайызын құрап отыр. Бірақ Түркия алдағы жылдарда Иран мен Ресейге энергетикалық тәуелділігін азайту үшін Қара теңіз аймағы, Каспий теңізі аймағы арқылы Түрікменстан, Әзірбайжан және Қазақстанның энергетикалық көздеріне қызығушылық танытып отыр.

Түркияның мұнай импорты (2009-2011)

Ел	2009, млн тон	Пайызы	2011, млн тон	Пайызы
Ресей	5.7	40	2.116.500	12
Иран	3.2	26	9.287.092	51
Ирак	1.7	12	3.071.477	17
Сауд Арабия	2	14	1.965.299	11
Италия			116.406	1
Қазақстан			1.185.556	7
Әзірбайжан			80.719	0
БАРЛЫҒЫ			18.077.703	100

Дерек: The Economic Policy Research Foundation of Turkey, TEPAV 2012

Түркияның мұрындық болуымен 2005 жылы дүние жүзінің екінші ең ұзын құбыры «Баку-Тбилис-Джейхан» құбыры ашыл-

ды. Бұл құбыр арқылы Каспийдің мұнайы Түркияның Джейхан порты арқылы Жерорта теңізінің нарықтарына жеткізіледі. Жоспарла-

ну үстіндегі «НАБУККО» жобасы да Түркия аймағы арқылы өтіп, Еуропаға Каспий табиғи газ байлықтарын жеткізуге бағытталған, бірақ демеушінің жоқтығынан әзірше тоқтап тұрған жоба. 2005 жылы іске қосылған «Көгілдір ағым» құбырлар жобасы Қара теңіз арқылы Ресейдің газын Түркияға жеткізеді. Ұзындығы 2,577 километр болатын «Табриз-Анкара» құбыры Иранның солтүстік-батысынан Түркияға табиғи газ жеткізеді. 2006 жылы келісілген «Солтүстік Кавказ» құбыры да «Иран-Түркия» құбырына жалғанып, жоспарлану үстіндегі «НАБУККО» құбырын толықтыратын болады. Алайда «НАБУККО» жайында нақты келісімдер жасалмады, қаржыландыру мәселесінде қарама-қайшы, алып қашпа әңгімелер айтылуда.

Түркияның экономикасы Еуропа Одағының экономикасымен тығыз байланысты болғандықтан, Еуропалық нарықта болған кез келген үлкен өзгеріс Түркияны айналып өтпейді. Мәселен, энергетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін Еуропа мен Түркия Ресейдің табиғи газына энергетикалық тәуелділігін азайту мақсатында әртүрлі ортақ энергетикалық, логистикалық, тасымалдау жобаларын ойластыруға мәжбүр болып отыр. Атап айтар болсақ, TANAP, TAP, NABUCCO, Баку-Тбилис-Джейхан, Транскаспий құбыры, Керкук-Юмурталық сияқты жобалары арқылы Орталық Азия, Таяу Шығыс, Кавказ аймақтарының мол

энергетикалық қайнар көздерін Түркияның транзиттік дәліздері арқылы Еуропалық Одақ елдерінің нарығына жеткізу стратегиясы жүзеге асырылуда [3, 9].

Түркия – Еуропа Одағының INOGATE энергетикалық бағдарламасына мүше ел. Бұл бағдарлама энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, Еуропаның энергетикалық нарықтарын одақтың энергетикалық саясатына сәйкестендіру, энергетиканы тұрақты дамыту, энергетикалық жобалар мен ортақ аймақтық мүдделерді ескеру сияқты төрт негізден тұрады. Түркияның жаңаланатын (балама) энергия көздері Еуропаның орташа көрсеткіштерінен екі есе артық. Түркияның жаңаланатын қуат көздері елдің энергетикалық қажеттіліктерінің 25-26 пайызын құрайды. 2023 жылға таман бұл көрсеткіш 30 пайызға жеткізілуі мүмкін.

Түркия өз экономикасының жоғары қарқынмен дамуын әрі қарай қамтамасыз ету үшін көп мөлшердегі энергетикалық қорларға мұқтаж болып отыр. Түркияның өз энергетикалық қорлары жергілікті ішкі сұраныстың тек 25-27%-ын ғана қамтамасыз етсе, қалған 73-75% Ресей, Иран, Ирак, Сауд Арабиясы, Әзірбайжан, Алжир, Нигерия, Қазақстан сияқты елдерден импортталатын энергетикалық көздер құрап отыр. Түркия өзі тұтынып отырған мұнай қорының 91%-ын сырттан импорттайды, ал табиғи газ қорының 98%-ын шетелден әкеледі [4, 12].

Түркияның табиғи газ импорты (2010-2011, БОТАШ компаниясы)

2010 жыл	Пайызы	Млрд текше метр	2011 жыл	Пайызы	Млрд текше метр
Ресей	45.5	14.5	Ресей	55.3	21.8
Иран	25.5	7.7	Иран	21	8.3
Әзірбайжан	14.5	4.5	Алжир	10.7	4.2
Алжир	12	3.9	Әзірбайжан	9.9	3.9
БАРЛЫҒЫ: 32.4 млрд текше метр			БАРЛЫҒЫ: 39.5 млрд текше метр		
Дерек: The Economic Policy Research Foundation of Turkey, TEPAV 2012					

Түркияның энергетикалық стратегиясының басты мақсаты елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Түркияның энергетикалық саясатын үш басты бағыт бойынша топшылауға болады. Біріншіден, Түркия ішкі энергетикалық ресурстарын, атап айтсақ, көмір, көмірсутек, жаңаланатын қуат көздері, су энергетикасы сияқты қайнар көздерді пайдалануды арттыру және жергілікті нарықты либералдандыру

арқылы энергетикалық ресурстарды импорттауға деген шектес тыс тәуелділігін азайтуға ниет танытып отыр. Бұл мақсатта энергетиканың тиімділігін арттыру көзделуде. Екіншіден, Түркия импортталатын энергетика көздерінің, оларды сатып алу жолдарының, сонымен қатар тасымал жолдарының әртараптандырылуын ойластыруда. Осы саясат арқылы энергетикаға кедей Түркия аймақтың басты тиімді транзит

еліне айналып, энергетика өндіретін Шығыс пен энергетиканы тұтынатын Батыстың арасында энергетикалық дәнекер болмақшы. Үшіншіден, жалпы энергетика қоржынында ядролық қуатты пайдалану деңгейін көтеру.

Түркияның энергетикалық стратегиясының басты мақсаты өзінің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, Еуропаның да энергетикалық сұраныстарын қанағаттандыруға өз үлесін қосу. Түркияның қуат көздеріне деген қажеттіліктері жыл сайын 4-5%-ға артып келеді. Еуропада бұл көрсеткіш 1.6% шамасында. Түркия табиғи газ бен электр қуатына деген сұраныстарының артуы жөнінен дүние жүзінде Қытайдан (2011 жылы 22.6% – газ) кейінгі екінші орында тұр. 2007-2008 жылдары Түркия құрылыс жобаларының ауқымдылығы жағынан әлемде Қытайдан кейін екінші орында тұрғанын да айта кетейік. 2020 жылы Түркияның энергетикаға деген сұранысы жылына 4 пайызға өседі деп күтілуде. Сондықтан Түркия алдағы

15 жылда энергетика саласына 100 АҚШ доллар (жылына 6-8 млрд долл.) көлемінде инвестиция салмақшы [5, 2-3].

Түркия артып келе жатқан энергетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру және халқының өмір сүру деңгейін көтеру мақсатында бірнеше ядролық қуат өндіретін зауыттар салуды қолға алуда. Осы кезге дейін эксперименталды реакторлар құрылысының аяқталуына қарамастан ядролық өндірістің қымбаттылығы мен қауіптілігі себепті жобалар кейінге қалдырылып келді. Түркияның Мерсин облысындағы Аккуйю ауданында, Синоп облысындағы Инджебурун ауданында, Кырларели облысындағы Ййнеада ауданында ядролық қуат өндіретін зауыттардың ашылуы көзделуде. Бұл мәселеде Анкара Ресеймен арнайы келісімге қол қойды. Сонымен қатар Түркия геотермалды қуат көзін пайдалану сапасы жөнінен дүние жүзінде бесінші орынды иемденеді [6, 12].

Түркияның табиғи газ импорттау құбырлары және олардың өткізу қуаты

Құбырдың аталуы	Бастауы	Компания-оператор	Күн.өтк.
«Көгілдір ағым»	Ресей	«ГазПром»	1.550
«Баку-Тбилиси-Ерзурум», қысқ. БТЕ	Әзірбайжан	«Солтүстік Кавказ Құбыры Консорциумы»	820
«Табриз-Доғубаязит»	Иран	«БОТАШ»	1.930
«Бұлғария-Түркия»	Болгария	«ГазПром»	2.000

Дерек: Center for Strategic and International Studies Report, 2012

Түркияның 2010-2014 жылдарға арналған энергетикалық стратегиясында бес стратегиялық маңызды мәселе қамтылған. Оларға энергетиканы жеткізудің қауіпсіздігі, энергетикалық тиімділік, қоршаған орта, табиғи ресурстар, корпоративтік даму жатады. Соңғы кезде түрік эксперттері арасында Түркия Ресейдің табиғи ресурстарына, әсіресе газына тәуелді қатты болып кетті деген ойлар жиі айтылып жүр. Түркия Ресейге деген энергетикалық тәуелділігін мүмкіндігінше төмендетудің амалдарын іздестіріп, оған күш жұмсауда. Ресейдің Түркияға жасайтын энергетикалық ықпалы тым артып кетсе, Анкара Мәскеуге тәуелді болып кетуі мүмкін. Сол үшін Анкара Түрікменстан, Әзірбайжан, Қазақстан, Ирақ сияқты Орта Азиялық, Кавказдық және Таяу Шығыстық нарықтарды игеру мақсатында күрделі жоспарларды қамтитын әртүрлі қосымша

энергетикалық жобаларды ойластыруға, жүзеге асыруға мәжбүр.

Түркияға энергетикалық рөліне қатысты «энергетикалық транзит дәлізі», «энергетикалық хаб», «энергетикалық орталық» сияқты күрделі сипаттамалар берілуде. Түркияның энергетикалық стратегиясы мен сыртқы саясаты «үлкен тәуекел – үлкен ұтыс» деген маркетингтік формула бойынша жұмыс істеуге бейім. Сондықтан Түркия әртүрлі қатерлерді болдырмау, көршілерімен жақсы қарым-қатынаста болу, энергетика мен транзитті тиімді пайдалану стратегияларын жүргізуде. Түркияның энергетикалық саясаты мемлекеттік стратегия, аймақтық ынтымақтастық және жеке сектордың қосынды күш-жігерінен құралады. Түркия энергетиканың жетіспеушілігі мәселесін ұтымды шеше алған жағдайда алдағы жылдары ең ықпалды халықаралық ойыншылардың біріне айналуы мүмкін.

Әдебиеттер

- 1 Türkiye Ekonomisinin On Yılı. SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı 04 Mart 2013. <http://setav.org/tr/turkiye-ekonomisinin-on-yili/haber/4530>
- 2 Yusuf Yazar. Türkiye'nin Enerjideki Durumu ve Geleceği. SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, www.setav.org, Aralık 2010. – Sayı 31. – S. 24 .
- 3 Türkiye'nin Enerji Görünümü. TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Oda Raporu, Nisan. – 2012. – 242 sayfa.
- 4 Dünyada ve Türkiye'de Enerji Görünümü. TC Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. 2012 .
- 5 Mert Bilgin. Energy and Turkey's foreign Policy: state strategy, Regional cooperation and Private sector involvement. Turkish Policy Quarterly. Volume 9 Number 2. 2011.
- 6 Tuncay Babalı. The Role of Energy in Turkey's Relations with Russia and İnan. The Economic Research Foundation of Turkey. Center for Strategic and İnternational Studies Report. – Ankara, 29 May 2012. – P. 15.

ӘОЖ 930

З.С. Таубалды

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: tauba_z@mail.ru

Түркия мен Кипр мәселесі

Мақалада зерттеу нысаны ретінде алынған – Түркиямен Кипр мәселесі. Ширек ғасыр бойы Түркиямен Солтүстік Кипр арасындағы экономикалық келісім жасалып құжаттық бақылауға алынды. Ашық теңізге шығу мүмкіндігі жоқ Орталық Азияның маңы мемлекеттерінің сыртқы экономикалық қызметі көрші мемлекеттердің аумағы арқылы жүктерді тасымалдаудың мүмкіндіктері мен шарттары қарастырылады.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, Еуропалық одақ.

З.С. Таубалды

Вопросы внешней политики между Кипром и Турцией

В данной статье раскрываются вопросы внешней политики между Кипром и Турцией.

Ключевые слова: внешняя политика, Евросоюз.

Z. Taubaldy

Questions of outward politics between Cyprus and Turkey

In given to the article will open questions of outward politics between Cyprus and Turkey.

Keywords: foreign policy, European Union.

Түркия, Түркия Республикасы (түрікше *Түркіе, Түркіе Цұмһүріеті*) – Азия мен Еуропа құрлықтарында орналасқан мемлекет. Жер көлемі жағынан 37-орын алады (783,562 км²). Жұрт саны – 72,600,000 адам. Тәуелсіздігін 1923 жылы алған. Осман империясының ыдырауының нәтижесінде пайда болды. Кіші Азия түбегінде орналасқан, оны Қара, Жерорта, Эгей мен Мәрмәр теңіздері жан-жақтан қоршайды. Шығыста Гүржістан, Әзірбайжан, Иран, Армениямен, ал батыста Бұлғаристанмен, Грекиямен, оңтүстікте Ирак және Сириямен шекаралас. Қазіргі уақытта Түркия үшін маңызды мән болатын сыртқы саяси бағыттарда, қиындықтар туып жатыр. Бірінші кезекте, бұл Кипрдің Американың Бірлескен Штаттармен және Еуропалық Одақ (дәлірек айтқанда,

күрдтердің институционализацияларының) қатынастарының мәселелері.

Түркия 1963 жылы 12 қыркүйекте Анкара келісімшартына қол қойды.

Бұл келісімшартқа байланысты Түркия конституциялық заңнамаларына кейбір маңызды өзгерістер енгізілді. Бір мүмкіндік 1970 жылдары туды.

Түркияның соңғы 2-3 айдың маңызды мәселесі дегенмен шешілген жоқ. Партия мүшелеріндегі күрд жұмысшыларын Оңтүстік Күрд территориясына орналастырғаннан еш өзгерістер бермеді. Бірақ соңғы жылдарда әскери-саяси кернеулік азайғаны байқалады. Түркиясаясатында екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кипрлік төрт мерзім болды: 1) Кипр Республикасындағы сайлануға дейінгі 1960 ж.;

2) 1960 жылдан бастап 1963-1964 жылдардағы дағдарысына дейін; 3) 1965-1974 жж. 4) 1974 жылдан қазіргі уақытқа дейін.

XII ғасырдың соңында Кіші Азия түбегіне Орта Азиядан оғыз тайпаларынан бөлінген көшпенді селжүк тайпалары кірді. Сол кездегі ірі, қуатты Византия империясы да оларға тойтарыс бере алмады. 1071 жылы Манцикерт (түрікше Маназкерт) маңындағы шайқаста селжүктер византиялықтарды күйретті. Нәтижесінде селжүктер олардың Кіші Азиядағы, Сүрия мен Палестинадағы иеліктерді тартып алды.

Бірақ та Ирак, Иран, Сүрия, Палестина, Кіші Азияны қамтыған Селжүк империясы біраздан кейін бірнеше бөлікке бөлінді. Оның Кіші Азиядағы бөлігі өзін Конья сұлтандығы деп жариялады оның астанасы Конья (бұрынғы Иконий) қаласында болды. Крестшілердің жорықтарына, Кіші Азия мен Қиыр Шығыстың корольдіктеріне (Антиохия, Кіші Армения, т.б.) тойтарыс бере алған Конья сұлтандығын 1318 жылда Хулагу хандығы құлатты.

Соған дейін XIII ғасырдың басында, Шыңғысханның және оның ұрпақтарының шабуылдарынан құтылып, Хорасаннан Сүлеймен ханның басшылығымен оғыздар Эрменстанға, одан кейін, оның баласы Ертоғырыл ханның кезінде Кіші Азияға көшіп кетті де, Кония сұлтаны Ала-эд-дин Византиямен соғыста көмектесті, сондықтан ол оғыздарға Ангора (Анкара) мен Брусса (Бурса) қалаларының арасындағы жерлерді берді.

Ертоғырылдың баласы Осман бей Византиямен күресте оның Кіші Азиядағы көптеген жерлерін тартып алды. Содан кейін 1299 жылы Осман Кония сұлтандығынан тәуелсіздігін жариялап, Осман мемлекетін құрды.

Босфор бұғазы үстінде салынған көпір Азия мен Еуропа материктерін жалғастырып тұр. Көпір 1973 жылы қазан айының 30-да Түрік Республикасының 50 жылдық құрметіне ашылған. Ұзындығы – 1074 м, биіктігі – 64 м. Оның құрылысында түріктермен қатар ағылшындар, немістер, жапондықтар еңбек етті. Қазір бұл көпір жаңа Түркияның символы сияқты. Босфор бұғазының жарлауытты жағалауларында Түркияның үлкен ірі портты қаласы Ыстамбұл орналасқан. Ертеде Ыстамбұл Шығыс Рим империясының (Византияның) елордасы болған. Қала ол кезде Константинополь деп аталатын, 1453 жылы қаланы түріктер басып

алып, жаңадан Ыстамбұл деп атаған. Генерал Мұстафа Кәмәл Ататүріктің басқаруымен түрік халқының ұлт-азаттық көтерілісі нәтижесінде (1918-1923 жж.) 1923 жылы қазанның 29-да Түркия Республикасы құрылып, Түркия Республикасының тұңғыш президенті болып Мұстафа Кәмәл Ататүрік сайланды.

Кипр аралы ұзақ уақыт бойы Рим, Византия империяларына, Венецияға бағынды. 400 жылдай Осман сұлтандығының құрамында болды. 1878 жылдан Ұлыбританияның отарына айналып, 1959 жылғы Цюрих және Лондон келісімдеріне сәйкес, тәуелсіздікке ие болды (1960). Оның территориялық тұтастығына Ұлыбритания, Түркия, Грекия үкіметтері кепілдік берді. Түркия мен Грекия аралда өздерінің шектеулі Қарулы Күштерін ұстауға құқылы болды әрі Ұлыбритания үкіметі аралдан 99 миль жерді өзіне сақтап қалып, онда 2 ірі әскери база (Данелия және Акротири) ұстады. Арал тұрғындары тәуелсіздік алғанымен, екі ірі этникалық топ – гректер мен түріктердің арасында үнемі әскери қақтығыстар болып тұрды. 1974 жылы шілде айында аралдағы грек әскерлері Грекия үкіметінің қолдауына сүйене отырып, мемлекеттік төңкеріс ұйымдастырып, Кипрді Грекияға қосуға әрекет жасады. Бұған жауап ретінде Түркия үкіметі жергілікті түріктердің сұрауы бойынша, аралға әскер кіргізіп, ел аумағының 37%-ын басып алды. Нәтижесінде гректер мен түріктер бір-бірінен түпкілікті бөлініп, 1974-1975 жылдары аралдың грек тұрғындары елдің оңтүстігіне, ал түріктер солтүстігіне жиналды. Этникалық қақтығыстарды болдырмау және екі жақты татуластыру мақсатында 1964 жылдан бері аралда БҰҰ-ның арнайы әскерлері тұрады әрі мұнда БҰҰ Бас хатшысының Кипр мәселесі бойынша төтенше өкілдігі орналасқан. Кипр – БҰҰ (1960), Еуропа Кеңесі (1964) және Британ Достастығының мүшесі. 1972 жылдан Еуропалық одаққа қауымдасқан мүше. 1987 ж. осы ұйыммен кедендік одақ құру жөнінде арнайы хаттамаға кол қойды, ал 1998 жылдан бері толық мүшелікке өту жөнінде келіссөздер жүргізуде. Елдің басты сауда серіктестері: Батыс Еуропа мемлекеттері мен араб елдері. Аралдың түрік тұрғындары 1989 жылы 15 қарашада Солтүстік Кипр Түрік Республикасының құрылғанын ресми түрде жариялады. Ел президенті болып Р. Денкташ сайланған (1995 ж. қайта сайланды). Қазіргі күні Солтүстік Кипр Түрік Респу-

бликасы әскери-қаржылық жағынан Түркия үкіметіне сүйеніп отыр. 1983 жылдан елде түрік ақшасы (лира) жүреді. 1983 жылы Түркия мен Солтүстік Кипр Түрік Республикасы арасында экономикалық келісім жасалып, 1990 жылы құжаттық бақылау алынып тасталды. 1997 ж. 20 маусымда осы екі ел басшылары экономикалық, қаржылық және ішінара қауіпсіздік, қорғаныс, сыртқы саясат салалары бойынша интеграциялану жөнінде бірлескен декларация қабылдады.

Мұнда емендер, кипаристер, алеппо қарағайлары өседі. Аралда тұрақты өзендер жоқ. Қой, ешкі және шошқа жайылатын жайылымдар құрлық ауданының 10%-ын алып жатыр. Басты ауыл шаруашылығы дақылдарына бидай, картоп, темекі, бадам мен кипр шарап жасаушылары пайдаланатын жүзім жатады. Аралда жылдық орташа температурасы 20,5°C болатын жылы жерортатеңіздік климат орныққан. Троодостың кейбір жерлерінде 1050 мм-ге дейінгі мөлшерде жауын-шашын түскенімен, орташа жылдық деңгейі 500 мм-ден аспайды.

Кипр ежелгі Эгей мәдениеті орталықтарының бірі болды. Ол әр түрлі уақытта әр түрлі мемлекеттердің қарамағында болды. Б.з. 395 жылынан бастап ол Византия империясының құрамына кірді. Кейінірек оны арабтар мен кресшілер жаулап алды. 1571-1878 жылдары оған Осман империясы қожалық етті. 1878-1959 жылдары Кипр Ұлыбританияның отары болды. Халықтың 78%-ға жуығын кипрлік гректер, 18%-ға жуығын түріктер құрайды.

Кипр Ұлыбританиядан өз тәуелсіздігін 1960 жылы алды. Алайда 1963 жылы кипрлік гректер мен түріктердің арасында қарулы қақтығыстар болып өтті.

Ал 1974 жылы Түркия аралға баса-көктеп кіріп, оның үштен бірін құрайтын солтүстігіне бақылау орнатып, 1983 жылы "Солтүстік Кипр Түрік республикасын" құрды. Бірақ бұл республиканы дүниежүзілік қауымдастық таныған жоқ.

Кипр бөлшектенген күйінде қалып отыр, онда 1964 жылдан бастап БҰҰ-ның бейбітшілік сақтаудың тұрақты күштері орналасқан. Кипрдің өнеркәсіптік орталықтарының басым бөлігі түрік аумағында орналасқанмен, әсіресе туризмнің арқасында экономика аралдың оңтүстігінде дамуда. 2000 жылы аралда 2,7 млн-дай адам демалды.

1974 жылы Түркия аралға баса-көктеп кіріп, оның үштен бірін құрайтын солтүстігіне бақылау

орнатып, 1983 жылы "Солтүстік Кипр Түрік республикасын" құрды. Бірақ бұл республиканы дүниежүзілік қауымдастық таныған жоқ. Кипрдің мәселесі – Түркияның Евроодақта толық құқылық мүшесі болу үдерісінде ең үлкен бөгеттердің бірі болып табылады. Жаңағы кипрлік мәселе түріктің әскері аралдың солтүстік бөлігін басып алған кезде 1974 жылы пайда болды.

Аталған республика Анкарамен ғана мойындалды, ал аралдың оңтүстік бөлігінде болатын Кипр республикасы, (Түркиядан басқа) әлемдегі барлық елдермен тек мойындап қана қоймай сонымен қоса Еуроодақ мүшесіне 2004 жылдың мамырында кірді.

30 жылдан астам уақыт ішінде Кипрдің мәселесі Түркияның сыртқы саясатының басым мәселесінің бірі болып табылады. Анкараның ең басты мәселелерінің бірі – солтүстік Кипрді халықаралық мойындау. Вашингтон аралында «Суық соғыс» кезінде түрік әскерінің қатынасуы Совет өкіметіне және оның одақтастарына қосымша қысым көрсету ретінде қарастырылды. Осылайша, АҚШ-тың Түркияны қолдауы түсіндірілді. Алайда совет өкіметінен кейін жағдай түбегейлі өзгерді. Түркия НАТО-ның құрамында өзінің елеулілігін озық ретінде жоғалтты. Бұл да Кипр мәселесіне қатысты. Таяу Шығысқа қарай көңіл бөле бастағанда, Түркияның және Кипрдің геостратегиялық айқындамалары тағы антилаңкестік соғыс шегінде белгілене бастады. Баку-Тбилиси-Жейхан құрылыс және мұнайды іскекосуы – Кипрдің, әсіресе солтүстік бөлігі – енді осы кезде қауіпсіздік жүйесінің мұнай ресурстарының аудару жолдарының ең маңызды құралының бірі ретінде елеулілігін көбейтті. Бұл уақытта Грекия әрекетсіз отырған жоқ. 1995 жылы Түркия ЕО Кедендік Одақ жайлы айтқанда Грекия Түркияның қозғалыстарын тоқтату жайлы өзінің құқығын пайдалана алды, бірақ Афиндер оны жасамады, себебі ЕО мүшелерінің келісімі бойынша Еуро Одақ мүшесі болу жайында Кипр Республикасымен келісім сөздер үрдісін бастады. Оның нәтижесінде, Кипрдің грек бөлігі ғана 2004 ж. мамыр айында ЕО толыққанды мүшесі болатын, сол үш елдің қатарына енді. Кипр Республикасы Түркияны озып Грекиямен бірге Түркияға қатысты кез келген сұрақты теоретикалық жағынан қарастыра алды.

Түркия мен АҚШ арасындағы стратегиялық байланыстың нығаюына қарсы Ресей мен Иран

бірге қимылдай бастады. Өйткені Вашингтон мен Анкараның тым жақындап кетуін Ресей де, Иран да жөн көрмейді. Осы түйін Түркияның аймаққа, әсіресе Иранға бағытталған сыртқы саясаты мен бейнесін тұйыққа итермелеуі мүмкін. Түркияның барлық салада жақсы байланыстары болған Иранмен арасында туылатын мәселелер Түркияның әрі экономика, энергия және қауіпсіздік мүддесіне, әрі Орташығыс, Кавказ және Орталық Азиядағы саясаты мен мүддесіне зиян тигізеді. Сонымен бірге Түркияның Еуроодақ, Ресей және Ислам елдерімен байланыстарын бұзады.

Бірақ Мәскеу мен Тегеран арасындағы қарым-қатынас қажеттіліктен туындаса да, бір-біріне деген сенімділік жоқ. «Сірә, екі ел ядролық саладағы ынтымақтастығы мен энергетикалық саладағы байланыстарын АҚШ-Түркия альянсына қарсы тетік ретінде дамытып жатқан сияқты» дейді ұйым қыркүйектің 14-і күні жариялаған сараптамасында.

Көптеген кедергіден соң, Ресейде құрастырылған Бушер атом энергиясы станциясы қыркүйектің 12-сі күні Ресейдің энергетика министрі Сергей Шматко мен мемлекеттік атом энергиясы компаниясының басшысы Сергей Кириенко қатысқан салтанатты шарада ресми түрде ашылды.

Екі ел арасындағы қарым-қатынас бір-біріне деген өзара тәуелділікке құрылған. Иран Бушер зауытына сараптама жасату үшін, арнайы мамандар үшін Ресейге тәуелді болса, ал ресейлік «Газпром» Иранның мақұлдауынсыз Азар кенішінің дамуына өз бетінше техникалық сараптама жүргізе алмайды. Ұйымның жазуынша, Ресей түбінде өзіне қауіп төндіретін Иранның қуаты артқанына аса мүдделі болмаса да, Тегеранмен байланысын Батысқа қарсы салмақ ретінде тұрақты пайдаланып келеді. Ал Иран Ресейді, сыртқы қауіпке қарсы күресте елеулі көмек бере алмаса да, өзінің жалғыз басты қамқоршысы санайды.

Әдебиеттер

- 1 Кипр (справочник). – М., 1969.
- 2 Международные отношения Ближнем и Среднем Востоке. – М., 1975.
- 3 Рюэль Л. Турция: трудности и поиски// За рубежом. 11-17,1972.
- 4 Уразова Е.И. Проблемы промышленного развития и иностранный капитал, – Проблемы современной Турции. – М., 1963.
- 5 Токаев К. К. Под стягом независимости: Очерки о договоре, о дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан. – Алматы, 2005.
- 6 Совместная Декларация о дальнейшем развитии и углублении сотрудничества.

ӘОЖ 327 (574+510)

А.Ж. Тоқмұрзаева

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aqbota_zh@mail.ru

Шанхай ынтымақтастық ұйымының құрылуы және оның халықаралық маңызы

Мақалада 2001 жылғы күрделі халықаралық жағдай аясындағы Орталық Азияның бес мемлекеті, Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасының Шанхай ынтымақтастық ұйымын құруы мен оның маңызды мәселелері ғылыми зерттеудің нысаны ретінде алынған. Еуразиялық кеңістікте Шанхай ынтымақтастық ұйымы секілді қуатты ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің құрылуына ғаламдық және аймақтық деңгейдегі бірқатар маңызды факторлар ықпал етті. Мақалада осы мәселенің ең маңызды аспектілері ғылыми тұрғыдан талдауға алынып, іргелі деректер мен зерттеу еңбектері негізінде терең қарастырылды.

Түйін сөздер: ұйым, халықаралық қатынастар, қауіпсіздік, терроризм, сепаратизм, экстремизм, ынтымақтастық.

А.Ж. Тоқмурзаева

Образование Шанхайской организации сотрудничества и ее международное значение

В данной статье рассматриваются и анализируются процессы образования Шанхайской организации сотрудничества и ее международно-политическое значение.

Ключевые слова: организация, международные отношения, безопасность, терроризм, сепаратизм, экстремизм, сотрудничество.

A.Zh. Tokmurzaeva

Formation of the Shanghai Cooperation Organization and its international importance

This article discusses and analyze the processes of formation of the Shanghai Cooperation Organization and its international political significance.

Keywords: organization, international relations, security, terrorism, extremism, separatism, cooperation.

2001 жылы 15 маусымда Шанхайда Қазақстан, Қытай, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстан басшыларының қатысуымен Шанхай бестігінің кезекті кездесуі өтті. Осы форумның жұмысына тұңғыш рет Өзбекстан Республикасы да қатысты. Форумға қатысушы мемлекеттер «Шанхай бестігінің» бес жылдық қызметін оң бағалай келе, 1996 жылғы Шанхай, 1997 жылғы Мәскеу, 1998 жылғы Алматы, 1999 жылғы Бішкек және 2000 жылғы Душенбедегі аталған мемлекеттердің жоғары деңгейдегі

кездесулерінен жинақталған тәжірибені басшылыққа ала келе, сонымен қатар саяси процестердің көпполярлығын, экономикалық және ақпараттық жаһандандудың одан әрі жалғасуын атап өте келе «Шанхай бестігіне» мүше-мемлекеттер, сондай-ақ Өзбекстан ұйымды жаңа ғаламдық қауіп-қатерлер мен үндеулерге жаңаша қарсы тұруға, жаңаша жауап беруге қабілетті ету мақсатында «Шанхай ынтымақтастық ұйымын» құратындықтары туралы салтанатты түрде жария етті [1, 496].

Форум жаңа ұйымның мақсаттары мен принциптерін, Жарғысын қабылдады. Басты құжатта ұйымның мақсаттары төмендегідей болып белгіленді: қатысушы-мемлекеттер арасындағы өзара сенімділікті, достастық пен ынтымақтастықты нығайту; олардың арасында саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени, білім, энергетикалық, көлік, байланыс, экология және тағы басқа салаларда ынтымақтастықты дамыту; аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті, бейбітшілікті, жаңа демократиялық, әділетті, саяси және экономикалық жағынан рационалды сипаттағы халықаралық тәртіпті қалыптастыруға және қамтамасыз етуде бірігіп қимыл жасау.

Декларацияда Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы мемлекеттердің тәуелсіздігін, территориялық тұтастығын құрметтеу; теңдік және өзара тиімді байланыстар орнату; барлық даулы мәселелерді, жанжалдарды тек бейбіт жолмен шешу; бір-бірінің ішкі істеріне араласпау; күш көрсету мен әскери қауіпті төндіру факторын дипломатиялық әдіс ретінде қолданудан бас тарту секілді Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында көрсетілген мақсаттар мен принциптерді бұлжытпай орындауға салтанатты түрде уәде берді.

Мемлекет басшылары Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы басқа мемлекеттерге және аймақтарға қарсы бағытталған одақ емес, ол барлық халықаралық және аймақтық деңгейдегі ұйымдармен, одақтармен, өркениеттермен, мемлекеттермен ашық негізде саяси диалог пен ынтымақтастықты орнатуға әрқашан дайын, сонымен қатар консенсус негізінде ұйымның қатарына жаңа мүшелерді қабылдауға ниетті деп жариялады.

Форумға қатысушы мемлекет басшылары 2001 жылғы 11 қыркүйектегі әйгілі қыркүйек оқиғасынан үш ай бұрын «үш зұлымдықпен», яғни «Терроризм, сепаратизм және экстремизммен» күресу туралы Шанхай конвенциясын қабылдады [2, 528]. Бұл құрлықтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен радикалды тенденцияларға қарсы күресудегі жаңаша қадам еді.

Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше-мемлекеттер Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттары мен принциптерінің, ең алдымен, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен достастық байланыстарын

дамыту туралы шарттарын басшылыққа ала отырып терроризм, сепаратизм және экстремизм халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікке, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен достастық қарым-қатынастарының дамуына, сондай-ақ адам құқықтары мен еркіндіктерін қамтамасыз етуге үлкен қауіп-қатер төндіретіндігін мойындай келе және де Шанхай бестігінің 1998 жылғы Алматы декларациясын, 1999 жылғы Бішкек декларациясын, 2000 жылғы Душанбе декларациясын, сонымен бірге 2001 жылғы 15 маусымдағы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымын құру туралы декларацияны ескере келе осы конвенцияны қабылдайды делінді құжатта [3, 528-529].

Алты мемлекеттің басшылары Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымына қатысушы мемлекеттердің өзара тиімді ынтымақтастығының орасан зор әлеуетін және ауқымы кең мүмкіндіктерін сауда-экономикалық, екі жақты және көп жақты негізде аймақта ынтымақтастықты одан әрі дамытуға жәрдемдесуге ниеттеніп отыр деп мәлімдеді.

Саммитте сөз алған Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан жағының Шанхай ынтымақтастық ұйымына қатысты берілетін басымдықтарын төмендегідей атап өтті:

– аймақтағы терроризмнің таралуы, экстремизмнің өршуі, наркобизнесінің өркендеуі, заңсыз миграцияның белең алуы, заңсыз, контрабандылық жолдармен қару-жарақ сатудың дамуы секілді бірінші кезектегі проблемаларды ескере отырып аймақтың тұрақтылығын және мүше-мемлекеттердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

– транспорттық-коммуникациялық жобаларды (темір жол, құбыр желістері, теңіз, өзен, автомобиль жолдары) жүзеге асыру, сауда-саттық саласындағы ынтымақтастықты дамыту, ұсақ және орта бизнесті дамытуға қолайлы жағдайды қалыптастыру;

– экологиялық саладағы өзара байланыстарды дамыту, әсіресе шекара маңындағы өңірлерде;

– аймақтық әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешу, әсіресе трансшекаралық, миграция, диаспора мәселелері бойынша;

– өзге де құрылымдармен оптималды түрдегі өзара байланыстарды дамыту форматын белгілеп, қалыптастыру [4, 5-7].

Қытай Халық Республикасымен ортақ шекарасы жоқ Өзбекстан Республикасы Шанхай

ынтымақтастығы ұйымына мүше болуымен осы ұйымның алдында жаңа міндеттердің туындайтыны белгілі болатын. Бұл, ең алдымен, терроризмге, экстремизмге және сепаратизмге қарсы бірігіп іс-қимыл жасау. Аталған теріс, радикалды үрдістер Орталық Азия аймағының ғана емес, сонымен бірге Қытайдың да проблемасы болып отыр. Шанхай ынтымақтастығы ұйымына енген елдердің тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне төнген ортақ қауіп-қатер олардың бірлескен іс-қимылға дайындығының алғышарты болды.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының қызметіне 2001 жылғы 11 қыркүйектегі Нью-Йорк оқиғасы ерекше ықпал етті. Америка Құрама Штаттарының жаңа президенті Джордж Буш ғаламдық терроризмге қарсы күресті осы тұстан бастады. АҚШ бастаған батыстың назарына алғаш болып халықаралық терроризмнің ошағы деп танылған Ауғанстандағы талибан режимі ілікті. Шынымен де бірқатар уақыт бойы ғаламдық тұрақсыздық пен халықаралық терроризмнің, діни экстремизмнің орталығы болған талиб режимінің шапшаң түрде құлауы тек Американың әскери күш-қуатын ғана көрсетіп қоймай, сонымен бірге дүниежүзінің көптеген мемлекеттерінде ғаламдық терроризмге қарсы күресте АҚШ-тың қаржылық, экономикалық, әскери, ұйымдастырушылық салаларда ықпалының күшейе түскенін көрсетті.

Осының негізінде АҚШ Орталық Азия елдеріне Ресей Федерациясы мен Қытайдың қатысуынсыз-ақ аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жетік баламалық нұсқасын көрсетіп, қажет болса жан-жақты жәрдем беруге дайын екендігін де жасырмады. Ауғанстандағы талибан режимі, әсіресе 2001 жылғы 11 қыркүйектегі Нью-Йорк оқиғасы АҚШ-тың Орталық Азия аймағындағы бұрынғы позициясының одан әрі күшеюіне жол ашып берді.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін посткеңестік кеңістіктегі дезинтеграциялық процестер кешегі Кеңестік Ресейдің, бүгінгі оның тікелей мұрагері Ресейдің Орталық Азия мен бұрынғы одақтың барлық аймақтарындағы позициясын әлсіреуіне алып келді. Ташкенттің, Бішкек пен Душанбенің өз территорияларына америкалық әскери базалардың орналасуына рұқсат беруі және қаржылай көмек алуы осының жарқын дәлелі болды.

АҚШ-тың әскери-әуе базаларының тек Ауғанстан территориясында ғана емес, сонымен қатар Тәжікстан, Қырғызстан және Өзбекстан

территорияларында да орналастырылуы, Қытай мен Ресейге тиіп тұрған Қазақстан аумағына да орналастыру әрекеті Пекин тарапынан қарсылық тудырды. Ресми Пекин өзіне көршілес елдерде Американың базаларының орналасуын екіжүзді міндетті орындауға бағытталған деп қарастырды: біріншісі, Ауғанстандағы талибан режиміне қарсы, екіншісі, Қытайдың территориялық тұтастығына қауіп төндіруші [5, 74].

Дегенмен де, Ауғанстандағы талибан режимінің талқандалуы Орталық Азиядағы әскери-саяси жағдайдың тұрақтануына алып келді. Өз кезегінде Шанхай ынтымақтастығы ұйымына қатысушы мемлекеттер Ауғанстандағы орын алған жағдайға байланысты аландаушылық білдірді. Бұл позицияны Қазақстан да ұстанып, ауған мәселесін реттеуге көмектесу үшін келісілген саясатты жүзеге асыру қажет деп есептеді. Бұрынғысынша бейбітшілік пен қауіпсіздікке кепілдік беруге қабілетті әмбебап ұйым болып табылатын Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Шанхай ынтымақтастығы ұйымының консультациялар жүргізуінің зор маңызы болар еді.

Шанхай ынтымақтастығы ұйымына мүше-мемлекеттер ынтымақтастығының жаңа бағыты ерекше қарқынмен дамыды. Енді оған мүше мемлекеттер тек әскери-қауіпсіздік саласында ғана емес, сондай-ақ сауда-экономикалық, байланыс, туризм, көлік секілді маңызды салаларда да көп жақты қатынастарды дамыту қажеттігін баса айтты. 2001 жылы 9-10 шілдеде Астанада өткен Шанхай ынтымақтастығы ұйымына қатысушы мемлекеттер сарапшыларының кездесуі жоғарыда аталған мәселелерді талқылауға және тиісті көп жақты құжаттарды пысықтауға арналды.

2001 жылы 14 қыркүйекте Алматыда Шанхай ынтымақтастығы ұйымына қатысушы мемлекеттердің үкіметтері басшыларының тұңғыш отырысы өткізілді. Онда алты тарапты үлгідегі ынтымақтастықтың басымдық берілетін салалары қаралды, осы процесті жандандыру және тереңдету жөнінде нақты қадамдар белгіленді. Аймақтық сауда-экономикалық ынтымақтастықтың негізгі мақсаттары мен бағыттары және сауда мен инвестиция саласында қолайлы жағдайлар туғызу жөніндегі процесті іске қосу туралы меморандумға алты мемлекеттің премьер-министрлерінің қол қоюы форумның маңызды нәтижесі болды.

Осы кезде бүкіл халықаралық қауымдастық дүниеге «Еуразиялық» деңгейдегі қауіпсіздік пен тұрақтылықты, бейбітшілікті барлық

өркениеттер мен елдердің дамуын қамтамасыз ете алатын аймақтық ұжымдық қауіпсіздік ұйымының құрылғандығына куә болды. Бірақ осындай жағдайға қарамастан тіпті Шанхай ынтымақтастық ұйымы мүшелерінің арасында осы бір ұйымның ұзақ мерзімде қызмет ете алатындығына қатты күмән келтірушілерде аз болмады. 2001 жылы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің он жалдық мерейтойына орайластырылып өткізілген АӨСШК-нің кезекті саммитінде ресейлік және қытайлық әріптестер тарапынан осындай салқын көңіл-күй байқалды.

Саммитке қатысқан Ресей Федерациясының сыртқы істер министрі Игорь Иванов мынадай пікір айтты: «АӨСШК мен Шанхай ынтымақтастық ұйымы тұжырымдамалық тұрғыдан бірін-бірі қайталайды. Демек, мәлімделген мақсаттарға қайшы келеді» [6, 382]. Қазақстан Республикасының сыртқы істер органының басшысы Қ.К. Тоқаев мырза саммиттен кейін Пекинге сапармен барған кезде қытайлық дипломаттардың мынадай көзқарас білдіргендігін айтады: «қытайлықтар АӨСШК-ні шақырудың орындылығына елеулі өзіндік күмәндары болды. Өз іс-қимылдарын ресми Мәскеумен анық үйлестіре отырып, ресми Пекин АӨСШК Шанхай ынтымақтастық ұйымымен бәсекеге түспей ме, Қытай дипломатиясының сүйікті перзентінің әлеуетін әлсіретпей ме деген қауіптер айтты» [6, 382-383].

Алайда мұндай пессимистік сипаттағы кері пікірлер көп уақыт өтпей-ақ сейілді. Белгілі

қытай саясаттанушысы, Шығыс Еуропа, Ресей және Орталық Азия институтының директоры Ли Цзинцзе АӨСШК мен Шанхай ынтымақтастық ұйымының бір-бірімен үйлесетіндігін былайша дәлелдеді: «Шанхай ынтымақтастық ұйымы мен АӨСШК арасында ортақ нәрсе аз емес, өйткені олар Азия аймағында қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерімен айналысады, бірақ олардың міндеттері мен ұйымдық құрылымдарында үлкен айырмашылықтар бар. Алайда шанхайлық «алтылық» пен АӨСШК арасында қарама-қайшылық жоқ, қайта керісінше олар қатар жұмыс істеп, бір-бірін оңтайынан толықтырып отырады. Бірақ олардың өзара кірігуі туралы айту әлі ерте. Менің ойымша, бірінші кезекте Шанхай ынтымақтастық ұйымын нығайту және жетілдіру қажет, өйткені оның мүшелері арасындағы қатынастар үлкен проблемалармен шиеленіспеген».

Қазақстанның осы маңызды ұйымды құрудағы және дамытудағы қомақты үлесін ескере келе сыртқы істер министрлерінің 2002 жылғы қарашадағы Мәскеудегі кеңесінде Шанхай ынтымақтастық ұйымына төрағалық ету міндеті 2003 жылы көктемде Қазақстан президенті Н.Ә. Назарбаевқа өтеді деп шешілді [7, 389].

Шанхай ынтымақтастық ұйымының рөлі мен әлеуеті зор. Бұл ұйымның зор болашағы бар. Ол құрылғаннан кейін көп уақыт өтпей жатып-ақ Пәкістан мен Үндістан секілді ірі ядролық державалардың, сонымен қатар Моңғолияның ұйым қатарына мүше болуға ұмтылулары осының дәлелі.

Әдебиеттер

- 1 Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества / Дипломатическая служба Республики Казахстан. Под общей редакцией К.К.Токаева. – Алматы, 2004. – 544 с.
- 2 Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом / Дипломатическая служба Республики Казахстан. Под общей редакцией К.К.Токаева. – Алматы, 2004. – 544 с.
- 3 Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом / Дипломатическая служба Республики Казахстан. Под общей редакцией К.К.Токаева. – Алматы, 2004. – 544 с.
- 4 Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на встрече глав государств – участников Шанхайской организации сотрудничества (Шанхай, 14-15 июня 2001 г.). – Алматы, 2001. – 7 с.
- 5 Султанов Б.К. Республика Казахстан и Шанхайская организация сотрудничества в контексте региональной безопасности. // Казахстан в глобальных процессах. – 2004, – № 2. – С. 75-84.
- 6 Тоқаев Қ.К. Беласу. Сыртқы саяси очерктер. – Алматы, 2003. – 382 б.
- 7 Тоқаев Қ.К. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы, 2003. 389 б.

ФИЛОЛОГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

ӘОЖ 81:001.4

Р.Ә. Авакова*, Ж.Г. Нукежанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: turkalemi@mail.ru

Махмұд Қашқаридың «Диуани Лұғат Ит-Түрік» сөздігіндегі космонимдер

Адам баласы ерте замандардан-ақ өзін қоршаған ортаның құпияларын білуге ұмтылды. Әсіресе адамзатты көгілдір аспан, ондағы жұлдыздардың сырлы да, жұмбақ әлемі ерекше қызықтырды. Бұл қызығушылық қазіргі ғылым дамып, техника өркендеп отырған заманда да өрши түспесе, кеміген жоқ. Болмыстағы екі ғаламат нәрсенің бірі – жұлдызды аспан, екіншісі – әрбір адамның ішкі дүниесі болғандықтан, сырлы аспанның құпиясы таусылмақ емес. Қайта ғылым дамыған сайын жұлдызды аспан жаңа тылсым жұмбақтарын алға тосуда.

Түйін сөздер: ономастика, космонимика, астронимдер, космонимдер, түркі тілдері, түркі жазба ескерткіштері.

Р.А. Авакова, Ж.Г. Нукежанова

Космонимы в словаре «Дивану Лугат Ит-Тюрк» Махмуда Кашгари

В данной статье рассматриваются космонимы в словаре «Дивану лугат ит-тюрк» (Словарь тюркских языков) Махмуда Кашгари.

Ключевые слова: Ономастика, космонимика, астронимы, космонимы, тюркские языки, тюркские письменности.

R.A. Avakova, Zh.G. Nukezhanova

Kosmonimy in the dictionary «Divan lugat it-Turk» Mahmud Kashgari

This article is devoted to the proper names of the zones of outer space and the constellations in Mahmud Kashgari's dictionary 'Divan lugat it-Turk' (Dictionary of the Turkic languages).

Keywords: Onomastic, astronym, name of a star, Turkic languages, Turkic writings.

Түркітануда ономастиканың басқа салаларына қарағанда космонимика мәселелері әлі күнге дейін кең көлемде зерттелмеген. Түркі тілдеріндегі космонимдерге арналған мақалалар 60-жылдардың соңынан бергі кезеңдерде жарық көре бастады. Атап айтқанда, В.И. Никонов,

Ю. Немец, М.Н. Юхма және т.б. космонимдерді зерттеп, олардың аталу уәжін, лексика-семантикалық құрамын, қызметін анықтаған ғалымдар да баршылық. Мәселен, Ресей ғалымы А.В. Суперанская космонимдердің жалпы теориясына тоқталса, татар ғалымы Н.Х. Максү-

това түркі космонимдерінің қыр-сырын ашуға талпынған. Исқақов М.Ө. «Халық календары» атты еңбегінде жалпы космонимдердің шығу төркінін анықтаған. Ал Аронов қазақ тіліндегі аспан денелері атауларына кешенді зерттеу жүргізген. Космонимдер мәселесін профессор Т. Жанұзақов қарастырып, лексика-семантикалық ерекшеліктерін талдаған. Терминология мәселесіне көңіл бөлініп атаулардың грек-латын атауынан басқа әр халықтың өз халықтық ұғымы, атауы болатыны жөнінде К. Жүністеги қарастырған.

Космонимдер тілдің ең көне қабаттарын қамтиды. Сондықтан тілімізде жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақ космонимдердің болуы – заңды құбылыс. Себебі уақыт өтіп, қоғам дамығанымен туыс тілдер бұрынғы ортақ тілдік байлықты белгілі бір мөлшерде сақтап қалып отырады. Бұған қазақ тіліндегі кейбір халықтық космонимдер мысал бола алады.

Сонымен жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақ космонимдер қатарына тіліміздегі мына халықтық космонимдерді атауымызға болады: Ай, Күн, жұлдыз, Темірқазық, Алтынқазық, Үркер, Мешін, Шолпан, құйрықты жұлдыз, аққан жұлдыз, Құсжолы, Жетіген т.б.

Тіл білімінде кейбір ғалымдар аспан шырақтары атауларын космонимдер немесе астронимдер деп, соған сәйкес бұларды зерттейтін ғылымды космонимика немесе астронимика деген терминдермен атайды. Атап айтқанда, Н.В. Подольская астронимдер деп жұлдыздар, планеталар, кометалар және астероидтер атауларын көрсетеді де, ол космонимдер ретінде шоқжұлдыздар, галактикалар, космостық кеңістік аймақтары атауларын атайды [1, 39; 68]. Алайда көпшілік зерттеушілер бұлайша жіктеуді қолдамайды, сондықтан өз еңбектерінде аспан шырағы атауына бір ғана терминді (космонимді немесе астронимді) қолданады. Мәселен, В.Д. Бондалетов бұл мәселе жөнінде өз тұжырымын былайша анық көрсетеді: «Біз космоним, космонимия терминдерін нүктелі, аймақтық космос объектері атауларын анықтау үшін қолданамыз, космонимика – осы атаулардың ғылымы» [2, 199].

Түркі тілінде бөлінбей тұрған көне тұсында бір ғана аспан денесіне байланысты бірнеше мағыналық нұсқалар болған. Мысалы, «Ай» ұғымына қатысты мынадай мағыналық нұсқалар бар:

Ай 1. Месяц, луна (светило). Мысалы, *jarul(t) I aғunga kunug ham asuiv* – жаратушы күн мен айды әлемге жарқыратқан.

Бұл түркі халықтарына ортақ ұғым. Екі түрлі: біріншісі мезгілді білдіру болса, екіншісін планета түрінде қарау түркі тілдеріне тән. Бұл жағдай қазіргі түркі тілдерінде де сақталған. Көне түркі тілдеріндегі Ай ұғымының өзге мағыналарына да келетін болсақ, мысалы, діни тұрғыдағы мына бір нұсқасы *ai erniligin jorivli* – айдың күшімен жортатындар, яғни жер бетіндегі әртүрлі «күштердің» атауының бірі.

Көне түркі халықтары, тарихтан белгілі болғандай, аспан денелерін аса құрмет тұтқан. Сондықтан да олардың мағына аялары кеңі түседі. Айдың тәңірі тұтумен қатар, күнді де қасиетті санаған. *Kun tugri* – Күн құдай деген мағынада.

Көне космонимдерін зерттеген белгілі ғалым Н.Х. Максютова түркі халықтарына аспан денелері бұрыннан белгілі болғандығы туралы келесі пікірді айтады: «Көне жазба ескерткіштері бойынша жұлдыздардың атауы көне түркілерге белгілі болған. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік», Ж. Баласағұнның «Құтты білік» ескерткіштерінде қазіргі түркі тілдерінде бар жұлдыз атаулары кездеседі: Йетіген (Етикен) ете (жеті) сөзінен – «Большая медведица», Егач Юлдуз – Юпитер, Ярук Юлдуз – «Ясная звезда» т.б. Сонымен сонау ерте кездің өзінде-ақ, яғни X-XI ғасырларда түркілерге сегіз аспан денесі белгілі болған: Жеті қарақшы, Юпитер, Шолпан, Марс, Меркурий, Сатурн, Жарық жұлдыз» [3, 165].

«Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде кездесетін космонимдер:

Иұлдыз – жұлдыз. Барша жұлдыз атаулыға қойылған жалпы есім. Оларды өзара айырып, ажыратып: Мүштәри жұлдызын – *Egen tyz*: Ерентүз – Ерен түз, Мизан жұлдызын – *Karakush*: Қарақұш – Қарақұс, Сүмбле жұлдызын – *Ylker*: Үлкер – Үлкер, Жетіқарақшыны – *Jetigen*: Иетіген – Жетіген, Құтыб жұлдызын – *Temug kazuk*: Темүр қазұк – Темірқазық, Миррих жұлдызын: Бақырсоқым – Қызыл жұлдыз деп атаған.

Жұлдыз космонимін көне замандардақ аспан шырақтарының жалпы атауы ретінде қолданып, оларды бір-бірінен түртүсіне, жарқырау күшіне, сан-мөлшеріне т.б. ерекшеліктеріне қарап ажыратып, соған орай ат берген. Мұны көне жазба ескерткіштеріндегі планеталар космонимдерінен анық көруімізге

болады: Алтун йулдуз [4, 40], Йығаш йулдуз [4, 265], Сув йулдуз [4, 515] т.б. Көне түркі космонимдерінен бабаларымыздың планеталарды да жұлдыз қатарына қосқаны көрініп тұр. Жұлдыз атауының қолданылуындағы осы ерекшеліктер қазақ тіліндегі халықтық космонимдерде толықтай сақталған. Тіліміздегі халақтық космонимдер – Жарық жұлдыз, Шағыр жұлдыз (Шолпан), Сары жұлдыз (Юпитер), Қызыл жұлдыз (Марс) т.б.

Жұлдыз космонимі түркі тілдерінде әртүрлі тұлғада кең тараған. Бұл космонимді қазақ, қарақалпақ – жұлдыз; қырғыз – жылдыз; түрікмен – түрік; гагауыз, қарайым – йылдыз; әзірбайжан – улдыз; ноғай – йулдыз; татар – йолдоз; башқұрт – йондоз; алтай – дылдыс; хакас – чылтыс; тува, тофалар – сылдыс; якут – сулус; чуваш – салтар т.б. түрінде бір негізді әртүрлі тұлғалық варианттармен атайды.

Есекқырған – Күн жүйесіндегі Күннен бастап санағанда бесінші Юпитер ғаламшарының қазақша атауы. Сонымен қатар қазақ арасында Юпитердің Сары жұлдыз, Жарық жұлдыз, Шабансары деген де халықтық космонимдері болған. Олардың ішінде Есекқырған – қазақ ішіне кең тараған, жалпыхалықтық сипаттағы атау.

Қазақ халқындағы Есекқырған космонимімен мәндес Юпитердің Кериван гьырған /Керуен қырған/ деген атауы құмық тілінде бар. Көне түркі жазба ескерткіштерінен Юпитер ғаламшарының бірнеше космонимдерін кездестіреміз. Тұрфан жазбасында Юпитердің Йығаш йулдуз [4, 265] деген космонимі болса, осы космоним қазіргі өзбек тілінің говорында Егачт юлдуз [5, 300] түрінде сақталған. Осы ғаламшардың Оңай [4, 367], Оңғай [4, 368] тәрізді атауларын «Құтадғу біліктің» Наманган нұсқасынан ұштастырамыз. Махмұт Қашқари сөздігінде *Қарақұш* космонимі бірде Юпитердің, тағы бірде Мизам зодиактік шоқжұлдызын білдіреді. Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіштерінен Юпитер планетасының арабтық Мүштари йулдуз, санскриттік Бархасувади [4, 85] қытайлық Тайсуй [4, 528], соғдылық Ормызт [4, 674] сияқты кірме космонимдерін кездестіреміз.

Қарақұш йулдуз – Шолпан.

Шолпан – Күн жүйесіндегі Күннен ара қашықтығы бойынша екінші планетаның атауы. Көне түркі жазба ескерткіштерінен Шолпан ғаламшарының бірнеше атауларын кездестіреміз.

Тұрфан жазбаларында Шолпан ғаламшарын Алтун Йулдуз [4, 40] деп атаған. Бұл космонимді В.А. Никонов моңғол атауы, тек Тұрфан өңіріндегі түркілер қолданып, Орта Азияда бұл космоним қолданылмаған деген пікір айтады [5, 298]. Ал М. Қашқари сөздігінде кездесетін Йарук йулдуз [4, 373] атауы қазақ тіліндегі Шолпан ғаламшарының Жарық жұлдыз деген космонимі толық сәйкес келеді. Сондықтан осы космонимді М. Қашқари араб тіліндегі Зухра сөзінен калькалап аударған деген В.А. Никоновтың тұжырымы [5, 298] жаңсақ болса керек.

Жүсіп Баласағұнидың «Құтадғу білігінде» Шолпан ғаламшары Севит [4, 498] деген атаумен берілген. Мысалы: «Бесінші Сәбит болса жүзін бұрғанда, Сүйінерсің тыншып қандай мұннан да». Тұрфан өңіріндегі IX ғасырдағы ескерткіштегі Нағид [4, 354] деген Шолпанның тағы бір космонимі шығу тегі жағынан соғдылық атау болып саналады.

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі Шолпан ғаламшарының атаулары Алтун йулдуз, Севит, Нағид қазіргі түркі тілдерінің ешқайсысынан кездеспейді. Сірә, бұл космонимдер сол кездегі түркі тілдеріне кең тарамған, тек кітаби лексиканы қамтыған кірме сөздер немесе солардың аудармалары болса керек.

Қазақ тіліндегі Шолпан космонимін жалпытүркілік лексикаға кіретін атаулардың қатарына қосамыз. Өйткені бұл космоним аздаған дыбыстық өзгерістермен көпшілік түркі тілдерінде қазіргі кезге дейін сақталып отыр. Сонымен түркі тілдерінде Шолпан планетасы былайша аталады: қазақ, қарақалпақ – Шолпан, қырғыз – Шолпон, ұйғыр – Чолпан, өзбек – Чулпан, татар – Чолпан, шор – Шолбан, телеүіт – Чолбон, Чолмон, түрік – Чолпан, Чобан, түрікмен – Чулбан, башқұрт – Сулпан т.б.

Мизан – Қарақұс жұлдызының қосымша аты.

Бақыр соқым – Миррах (Марс) жұлдызының аты. Қызарғанда бақырға ұқсайды.

Қызыл жұлдыз – Күн жүйесіндегі Күннен бастап санағанда төртінші Марс ғаламшарының қазақша атауы. Марстың қазақ арасында Қызыл жұлдыз деп аталуына осы планетаның қызыл түсі негіз болған. Марсты қазақ кейде Шағырма жұлдыз деп те атаған. Марстың соңғы космонимі осы аспан шырағының қозғалысы жер бетіндегі ауа райына әсер етеді деген түсінікпен байланысты шыққан. Өйткені қазақта «Қызыл жұлдыз жоғарыласа, қыс қатты болады» деген сөз бар.

Махмуд Қашқари сөздігінде Марстың Бақыр соқум, «Құтадғу біліктің» Каир нұсқасында Бақыр соқына, тұрфан жазбасында Бақыр соқра йултуз [4, 82] деген бір негіздес атаулары кездеседі. Ал Бақыр соқум атауы «мыс жебе» деген мағынаны білдіреді. Марсты мысқа ұқсатып атауға осы планетаның қызыл түсі негіз болса керек. Сондай-ақ көне тұрфан жазбасында Марстың Анарақ [4, 46] деген санскриттік космонимі жазылған.

Қазіргі түркі тілдерінен қазақ тіліндегі халықтық космониммен толық сәйкес атауды құмық тілінен ұшырастырамыз. Құмықтарда Марсты Қызыл юлдуз деп атайды. Ал башқұрттарда Марстың От йондоз деген атауы бар. Башқұрт тіліндегі бұл космоним де планетаның түсімен байланысты шыққан.

Темұр қазұқ – Темірқазық.

Темірқазық – ғылымда Кіші Аюдағы жұлдыз. Бұл жұлдыз аспанның солтүстік бөлігінде, дүние полюсіне өте жақын орналасқандықтан жай көзге қозғалмайтын сияқты болып көрінеді. Жұлдыздың бұл ерекшелігі Темірқазық деп аталуына негіз болса керек. Шындығында, Темірқазық жұлдызы да басқа аспан шырақтары тәрізді дүние кіндігін айналады, бірақ ол дүние кіндігіне өте жақын орналасқандықтан бізге оның қозғалысы байқала бермейді. Темірқазық жұлдызы бұлтсыз, түнгі аспаннан үнемі көрінетін, батпайтын жұлдыздардың қатарына жатады. Сондықтан бұл жұлдыз жұрттың бәріне танымал. Қазақ арасында аталмыш жұлдыздың өзі де оның атауы, яғни Темірқазық космонимі де кеңінен мәлім. Дегенмен қазақ ішінде жалпыхалықтық Темірқазық космонимімен қатар бұл жұлдыздың жергілікті Алтынқазық, Жалғызқазық деген нұсқалары бар.

Темірқазық космонимін тек қазақ арасынан ғана емес, сонымен қатар бұл атауды туыс түркі тілдерінен де кездестіреміз. Бұл жұлдыз башқұртша – Тимер казык йондозо, қарашай-балқарша – Тимер кьзакь, қарақалпақша – Темир казык жулдузы, қырғызша – Темир казык жылдызы, түрікменше – Демир газык деп аталады. Демек, Темірқазық жалпытүркілік космоним болып есептеледі.

Кейбір түркі тілдерінде Темірқазық жұлдызының бөлекше атаулары да бар. Атап айтқанда, бұл жұлдызды өзбекше – Кутб юлдызы, әзірбайжанша – Гутб улдузу, якутша – Хотугу сулус немесе Аргас сулус деп атайды. Бұл

космонимдердің бәрі де «солтүстік жұлдызы» деген мағынаны білдіреді. Осындай мағынада чуваш тілінде Темірқазық – Сурсер салтаре [6, 267] деп аталады екен. Ал аталмыш жұлдыздың хакас тілінде Хосхар, туваша – Шолбан, якутша – Орол сулус деген мүлдем өзгешелеу атаулары кездеседі.

Йәтігән – Жетіқарақшы жұлдызы.

Жетіқарақшы – аспанның солтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз. Темірқазық жұлдызының маңынан Жетіқарақшы жұлдызының жеті жарық жұлдызын жылдың барлық мезгілінде түнгі аспаннан көруге болады.

Жетіқарақшы атауы қазақ арасына кеңінен танымал. Дегенмен бұл шоқжұлдыздың басқа да халықтық космонимдері ел арасында болған. Г.Н. Потанин еңбектерінде аталмыш шоқжұлдыздың қазақ арасында айтылған Жетіқұрт, Жетіұры космонимдерімен қатар Алтықарақшы деген де атауы ұшырасатынын жазады. Соңғы алтықарақшы атауын қазақтың өз ішінде болған аңыздың түсіндіруі бойынша шоқжұлдыздағы жеті жұлдыздың ортаңғы біреуі – хан қызы да, қалған алтауы қарақшылар.

Жетіұры атауы қазіргі шығыс Түркістанды мекендеген қазақтар мен ұйғырлар арасында сақталған [7, 204]. Т. Жанұзақов қазақ тілінің Жетісу диалектісінде бұл шоқжұлдыздың Жетіген деген космонимі барын ескертеді [8, 55].

Қазақ тілінде диалектілік ерекшелікке ие осы Жетіген космонимі – Жетіқарақшы атауынан әлдеқайда көне, жалпытүркілік сөз. Бұған дәлел ретінде жазба ескерткіштердегі осы космонимнің бір негіздес әртүрлі варианттарын айтуымызға болады. Көне түркілер осы шоқжұлдызды Йетиган деп атаса, ал XIV ғасырдағы түркі жазба ескерткіштеріндегі Йедиген, Йедигер формаларында ұшырасады.

Бұл космоним тек жазба ескерткіштерінде ғана кездесіп қоймайды, сонымен қатар көне түркілік негізін сақтай отырып, қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне тараған. Алайда әрбір тілдің өзіндік ерекшелігіне байланысты көне түркілік тұлға аздаған фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Сонымен, қазіргі түркі тілдерінде аталмыш космоним мынадай тұлғаларды сақталған: қазақша – Жетіген, қырғыз, қарашай-балқарша – Жетиген, ноғайша – Йетеген, татарша – Жидігән йолдоз, башқұртша – Йетегән йондоз, осы тілдің диалектілерінде Житегән, Йезегән, түрікменше – Йедиген, Йедигенлер,

Анадолы түріктерінше – Йедиген, Йедигер, Йедикардеш, Йеди йар, салар тілінде – Йезиген, Йезыген, алтай, телеуит – Йәттәгән, Чаттагән, тува – Чедихан.

Күн – күн. «Күн тұғды – Күн туды.» Мақалда былай деп келтірілген: «Күнге басқа көз қамар – Күнге қараса (бакса), көз қарығар».

Күн – өзіне тоғыз ғаламшарды бағындырып тұрған алып жұлдыздың атауы. Кейбір басқа аспан шырақтарындай Күн жұлдызының тілімізде өзге атауы жоқ. Дегенмен тіліміздегі Күн космонимін әртүрлі фонетикалық варианттармен өзге туыс түркі тілдерінің барлығында дерлік болуы – бұл сөздің жалпытүркілік лексикаға кіретіндігін дәлелдейді. Ал «Құтадғұ білікте» аталмыш аспан шырағының Йашық [4, 246] деген атауы бар. Алайда бұл көне космоним түркі тілдерінің ешқайсысынан ұшыраспайды.

Күн космонимі түркі тілдерінде әр тілдің ерекшелігіне қарай фонетикалық аздаған өзгерістерге түскен. Атап айтқанда, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, ұйғыр, қарайым, қарашай-балқар, алтай, хакас, якут тілдерінде Күн деп аталады. Ал аталмыш космоним түрікмен, түрік, әзірбайжан, гагауыз, құмық тілдерінде Гүн немесе Гүнеш деп аталады. Соңғы тұлғаға жақын атауды Кунәш [4, 327] көне түркі тілдерінен кездестіреміз. Күн космонимінің өзгешелеу тұлғаларын бірқатар түркі тілдерінен ұшыратамыз. Яғни бұл космоним башқұртша – Қояш, өзбекше – Куеш, ұйғырша – Куяш, чувашша – Хвэль, т.б. тұлғаларда аталады.

Арантуз – Таразы жұлдызының қосымша аталуы. Ай аттарының бірі де осылай аталады.

Ерен – жұлдыз атауы. «Ерен түз» – Таразы (Мизан) жұлдызының атауы. Ай бұржыларының бірі де солай аталады.

Ай – ай. (Отыз күннен құралатын мерзім). Шайыр былай жырлаған:

«Қышқа егін келсе қалы құтлұғ йай,
Түн күн кеше алқынұр өдзлек біле ай –
– Қысқа дайындал, келсе, егер де құтты жаз,
Түн, күн өтіп, түгесілер мерзім, ай».

(Берекелі жаз келсе, қысқа әзірлен, соңыра күн мен түн өтісімен, ай мен заман, өтеді жаз кетіп қыс келеді).

Отыз күндік ай мерзімінің ай деп аталатын себебі бұл айдың өткені айдан білінеді. «Ай толұн болса елігін імлемес – Толған ай қолмен ымдалмас (қолмен көрсетілмес)» деген мәтел бар. Өйткені ол барша адамға, көзге ашық көріне

береді дегенді меңзейді. Бұл мақал әрбір анық, белгілі, айдай анық нәрселерге айтылады.

Ай – Күн жүйесіндегі Жер планетасының серігі. Жалпы Ай космонимін аздаған фонетикалық өзгерістермен қазіргі түркі тілдерінің барлығынан кездестіруге болады. Көне жазба ескерткіштерінен де Ай [4, 24] атауын көп кездестіреміз. Сондай-ақ қазіргі түркі тілдерінің ешқайсысында қолданылмайтын аталмыш аспан шырағының Йалчық [4, 228] деген атауын «Құтадғұ біліктен» ұшыратамыз.

Қазақ тіліндегі Ай космонимінің жалпытүркілік атау екенін қазіргі түркі тілдерінің деректері айқындай береді. Атап айтқанда, бұл космонимді әзірбайжан, түрік, гагауыз, қырым-татары, қарайым, құмық, қарашай-балқар, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр, сарыұйғыр, алтай, хакас тілдерінде Ай деп, қазақ тіліндегідей атаса, ал түрікмен тілінде Аай болып, созылыңқы дауыстымен келеді. Аталмыш космонимдегі ашық дауысты дыбыстың еріндікке айналуы өзбек, чуваш тілдерінен байқалады, яғни осы тілдерде Ай, Уйах түрінде дыбысталады. Ал якут тілінде бұл космоним Ый түрінде айтылады.

Үлкер – Үркер жұлдыз. Шайқастарда «үлкер шерік» дейтін бір айла бар: әскерлер әр тараптан топ-топ болып топталып жиналады. Бір тобы ілгерілегенде, қалғандары да соңынан ілесе ілгерілейді. Бұл айла қолданылғанда жеңіліс кем де кем болады.

Үркер – астрономия ғылымында Торпақ деп аталатын зодиактік жұлдыз құрамына кіретін жұлдыздар тобының халықтық атауы. Үркер тек қазақ халқына тән космоним емес, көптеген туыс түркі тілдерінде бар сөз болып есептеледі. Бұл космоним түркі тілдерінде кеңінен тараған. Атап айтқанда, қазақ, қарақалпақ – Үркер, қырғыз – Үркөр, түрікмен диалектінде – Хуркер, якут – Үргел, Урга, түрікмен, түрік – Үлкер, әзірбайжан – Үлкәр, Үлкөр, башқұрт – Өлкәр, алтай, хакас – Үлгер, чуваш – Элкәр, т.б.

Сонымен, көне түркі халықтары, жоғарыдан көргеніміздей, аспан денелерін аса құрмет тұтқан. Сондықтан да олардың мағына аялары кеңі түскен. Көне жазба ескерткіштері бойынша жұлдыздардың атауы көне түркілерге белгілі болған. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» ескерткішінде қазіргі түркі тілдерінде бар жұлдыз атаулары кездесті.

Жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақ космонимдердің басым бөлігін тілдің ең көне қабаттарын құрайтын тілдік фактілер деп есептегеніміз жөн. Тіпті, кейбір космонимдерді (Үркер, Шолпан) түркі тілдеріндегі алтай дәуірінің

жәдігерлері ретінде айтуымызға болады. Бұл лексикалық топтағы космонимдердің жалпы немесе көпшілік түркі тілдеріне ортақтығын М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» ескерткіші мен қазіргі түркі тілдерінің деректері айғақтайды.

Әдебиеттер

- 1 Подольская, Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1978. – 198 с.
- 2 Бондалетов, В.Д. Русская ономастика: учебное пособие / В.Д. Бондалетов. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
- 3 Максютова Н.Х. Тюркская космонимия. // Ономастика Поволжья. – Саранск, 1976. – 283 с.
- 4 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
- 5 Никонов В.А. Материалы по космонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии – Фрунзе, 1980. – 290-306 с.
- 6 Юхма М.Н. Заметки о чувашской космонимии // Восточная ономастика. – М., 1980. – 264 с.
- 7 Исақов М. Халық календары. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 318 б.
- 8 Жанұзақов Т. Космонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері // ҚазССР ҒА Хабаршысы. 1978, 6. 51-62 б.

ӘОЖ 81>373;001.4

Ұ.Т. Алжанбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Ulbala_77@mail.ru

Араб тілінің әр саласына енген түркі сөздері

Мақалада араб тілінің әр саласына енген түркі сөздері қарастырылады. Ол сөздер тұрмысқа қажетті күнделікті тұтыну заттары, тағамдар, кәсіптік құралдар, жер-су, металл атаулары, туыстықты білдіретін сөздер, дене мүшелері атаулары, әскери терминдер, т.с.с. тақырыптық топтарға бөлініп зерттелді. Бұл сөздердің фонетикалық, семантикалық жағынан өзгерістері сараланып көрсетілді. Қолданылу аясының тарылғаны немесе кеңейгені мысалдар арқылы көрсетілді.

Түйін сөздер: түркі кірме сөздері, тақырыптық топ, әскери лексика, тілдік байланыс.

У.Т. Алжанбаева

Тюркизмы в различных сферах арабского языка

В этой статье рассматривается классификация тюркских заимствованных слов в арабском языке. Тюркские заимствования исследуются по следующим тематическим группам: названия бытовых предметов, пищевых продуктов, приборов, металлов, географические названия, военные термины и т.д.

Ключевые слова: тюркские заимствованные слова, тематическая группа, военная лексика, языковые связи.

U.T. Alzhanbaeva

The thematic groups loan-words Arabic language

This article explores the classification of Turkic loan words in Arabic language. Turkic loan words are given in the following thematic groups in the article: nominations of domestic belongings, food, things, metals, geographic and military terms and etc.

Keywords: Turkic loan words, thematic groups, military lexica, linguistic contacts.

Арабтардың VII-XII ғасырларда маңайдағы елдердің біразын жаулап алуы нәтижесінде араб, парсы, түркі тілдері айтарлықтай дәрежеде араласты. Араб тілі элементтері түркі тілдеріне көптеп енді. Алайда бұл тілдік құбылысты сыңаржақты процесс ретінде түсінуге болмайды. Араб тілі өзінің бүкіл өмір сүру тарихында, әсіресе әдеби тіл ретінде қалыптасу дәуірінде (VII-VIII ғ.ғ.) арамей, парсы, грек, латын, көне еврей тілдерінің лексикалық элементтерін қабылдап, сөздік қорына қосып отырған. Түркі тілдес халықтардың тілі де өз кезінде араб тіліне

едәуір ықпал еткені тарихи деректерден жақсы мәлім.

Араб тіліне енген түркі сөздері адам өмірінің сан қырлы жақтарын қамтиды, алайда бір тілден екінші тілге енген кірме сөздерді жүйелеп-топтау оңай емес. Оған ғалым В.В. Виноградовтың төмендегі сөздері дәлел. «При попытке классифицировать заимствованные слова в каком-либо языке исследователи, как правило, сталкиваются с проблемой системной организации лексики, которая является одной из важных и далеко не самых легких проблем в современной лекси-

кологии» [1, 29]. Дегенмен оларды тұрмысқа қажетті күнделікті тұтыну заттары, тағамдар, кәсіптік құралдар, жер-су, металл атаулары, туыстықты білдіретін сөздер, әскери терминдер, дене мүшелері атаулары, т.с.с. тақырыптық топтарға бөлуге болады.

Тұтыну заттары: қазанун – қазан; кибритаун – күкірт, сіріңке; ууджақун – ошақ; таннунун – тандыр; буджақун – пышак; уту – үтік; қалбақун-қалпақ; билазйқун-білезік; букджатун – боқша; хашуқ – қасық; табанун – таба, т.б.

Тағам аттары: йабрақун – жүзім жапырағына орап пісірілген күріш пен ет; қаймақун – қаймақ; қаймақли буз – қаймақты мұз (балмұздақ); осы сөздің синонимі дундурматун – тондырма (балмұздақ); айран буз – мұздай айран; бузатун – боза (Египет сырасы); қауунун-қауын; қандун – қанттан жасалған қатты кәмпит.

Кәсіптік құрал атаулары: балтатуын-балта, бурғиййун – бұрғы, күрәйқун – күрек, қалауузуун – қалауыз, бұранда, қазматун – кетпен (қазушы құралы), хазуқун – қазық, суркиййун – сүргі, дуқмақун, тоқпақ, чалқиййун – шалқы, шакуш – шаққыш (балға), т.б.

Металл атаулары: дамир – темір, алтин – алтын т.б.

Туысқан атаулары: аға – аға, дада – дада, әке, баба – баба, дайы – нағашы аға, т.б.

Жер-су, елді мекен атаулары, адам есімдері: Құм – ал-Ахмар (ахмар арабша қызыл деген сөз) Қызыл-құм, Бұрылыс көлі, Бос – Нілдің сол жағында орналасқан елді мекен, Бұлақ қаласы (Қашқари бойынша Бұлақ түркілердің бір руы), Каирдегі Қарамайдан алаңы (арабша майдан – алан), Қара Әли түрмесі, Шыбын-ал-Құм, Қайтбай, Байбарыс мешіттері, Қайсарлы – адам аты, Құс – жер атауы, Қызылқұрт – ру атауы, Тастемір – мавзолей, Бектас – адам аты, т.б.

Араб тіліне кірген түркі сөздерінің ішінде ең көрнекті орын алатыны – әскери лексика. Шығыстағы феодалдық қоғамның әлеуметтік-саяси құрылысында әскер әр уақытта ерекше орын алды, өйткені шығу тегі жағынан феодалдық жүйенің өзі де әскери ұйым болатын. XVI-XVIII ғасырлардағы Османдық Египет те сол жүйеге жатты.

Мысырдағы билеуші тап болып табылатын әскер – әлеуметтік жағынан да бірдей емес еді. Ол әлеуметтік жағынан тең емес екі топқа бөлінді: 1) өз өмірлерін әскери қызмет бабында өрлеуге бағыштаған және феодалдық билеуші

топтың негізгі резерві мен тірегі жалпы көпшілік әскери қызметкерлер (қатардағы мәмлүктер мен түрік корпустарының немесе ошақтың мүшелері); 2) билеуші және бұйрық беруші элита (түрік қолбасшылары мен мәмлүк әскери ақсүйектері), яғни Мысыр қоғамының билеуші тобының негізін құрайтын шешім қабылдаушы, әрі билеуші адамдар.

Сол кездегі әкімшілік және әскери атаулардың (ресми мекемелер, әскери бөлімдер, лауазымдар атаулары және т.б. атаулар) түрікше болуы түркілердің саяси және әкімшілік жағынан билік жүргізуші болғанының куәсі.

Қазақ әскери лексикасын көп зерттеген ғалым Т. Байжанов өз докторлық диссертациясында оларды мынадай топтарға бөліп қарастырған: а) жауынгерлік қару-жарақ атаулары; б) жауынгерлік киім-кешек атаулары; в) қолбасылардың атаулары; г) әскери құрамалардың атаулары; д) ұрыс-соғыс кимылдарының атаулары.

Міне, осы топтағы біраз сөздер араб тілінің сөздік қорынан орын алған.

Құрамында мәмлүктер мен түрік жауынгерлері бар әскери бөлім ууджақун «ошақ» деп аталады. Қазақ тілінде бұл сөздің екі түрлі мағынасы бар: 1) үстіне қазан асып тамақ пісіретін тастан, кірпіштен қалап жасалған нәрсе, 2) ауыс. Адамның үй-іші, от басы. Сауынға деп ұстап отырған жалғыз түйені қасқырдың жеуі Шәкір ошағына салмақтылау соққы болды (С. Елубаев, Ойсыл қара). Әскери корпусының «ошақ» аталуы осы ауыспалы мағынада, яғни бір оттың басына біріккен деген мағынада қолданылған. Бір әмірге бағынышты мәмлүктер әмірдің от басы мүшелері сияқты болып есептелетін. *Ууджақун* сөзі арабтың белгілі тарихшысы әл-Джабарти әбд әр-Рахманның «Мухаммед Әлидің қол астындағы Мысыр (1806-1821)» атты еңбегінде кездеседі. Сол күні-ақ паша египеттік жауынгерлерді және *ошақ* әскерлерін жинап, олардың қалада қалатынынан қауіптенгендей, оларды түгел Нилдің арғы бетіне өткізіп тастауды бұйырды [2, 38].

Әр «ошақтың» басындағы басқарушы «аға» деп аталады. Түркі тілдерінде бұл сөздің көптеген мағынасы бар. Мысалы, 1. Ағайынды адамдардың жасы үлкені; 2. Жалпы жасы үлкен ер адам; 3. Басшы, ақылшы, жетекші ... 4. Басқарушы, басшылық етуші. Ауылдың кеңес ағасы жиылысты ашық деп жариялады

да, болыстан келген өкілге сөз берді (Б. Майлин, Шығармалары) Осы соңғы мағынасы араб тіліндегі «аға» сөзінің мағынасына сәйкестеу келеді, бірақ араб тіліндегі мағынасы елдің саяси өміріне үлкен ықпалы бар түрік армиясы офицерінің жоғары шендерінің біреуінің атауын білдіретін әскери атау. Осы жерге Бұлақтан салтанатты шерумен сұлтанның өкілі *аға* келді [2, 37].

Қазақ тілінде бұл сөздің әскери мағынасы Шалкиіз, Доспамбет жыраулардың өлең-жырларында кездеседі. Жортуылшы ақын Махамбеттің өлеңдерінде аға сөзінің әскери мәні анық көзге түседі. Мысалы: Сан шерулі қол болса, Батырлар болар ағасы (Махамбет).

Аға сөзінің әскери мағынасы басқа түркі тілдерінде де ұшырасады. Аға сөзі осман түріктерінде қолбасылардың әскери лауазымы ретінде қолданылған. Осман түріктерінде аға сөзінен өрбіген әскери терминдер молынан кездеседі. Олар: *қол ағасы* – күзет бастығы, *қала ағасы* – қорғанның коменданты, *іч ағасы* – ішкі қызмет офицері, *бөлік ағасы* – бөлім басшысы, *чауш ағасы* – фельдфебель, т.б. [3, 141].

XVI-XVII ғасырлардағы әскери лексиканы зерттей келгенде, бұл күнде әскербасылардың, қолбасылардың атаулары ретінде қолданылатын арнайы әскери терминдердің қалыптасқаны байқалады. Ақын-жыраулардың толғауларында, эпостарда жаугершілік кезінде қол бастаған әскербасы мағынасында бас, аға сөздері ұшырайды, – дейді ғалым Т. Байжанов [3, 38].

Соның дәлелі ретінде араб тілінде осы сөздің қатысуымен жасалған *аға-л-ағауат* сөзін қарастырайық. *Аға-л-ағауат* сөз тіркесі «ағалардың ағасы» деп аударылады да, ағадан да жоғары әскери шенді білдіреді [2, 725].

Араб тіліндегі аға сөзінің тағы бір мағынасы қазақ тіліндегі дәрежесі, қызметі, атағы жоғары деген мағынасына тура келеді. Бригаданың жұмысына басшылық еткен *аға жылқышыға*

айына алты сом қоса есептеледі (А. Шойбеков, Колхозда).

8-раби ас-сани (23.V.1809), сейсенбі күні мамлук әмірлері Ибрахим бейдің баласы Марзук бей, *аға мустахфазан* Сәлім (полиция бастығы), силахдар Ғалым бей, Мурад бей, Әли бей Аййубтар келіп жетті [2, 157].

Бұл сәлемдемелер мен пәрмендерді, офицерлер мен *аға-л-ағауаттарды* және қапышыны (қапы – түрікше есік, яғни есікші, есік қараушы) жіберудегі мақсат – олардың қызметіне тиесілі кірістерін, жол қаражатына, сый-сыяпатқа қажетті дирхемдерін жинатып алу [2, 158].

Әл-Джабартидың жоғарыда аталған еңбегінде *қызлар аға* деген сөз тіркесі кездеседі. Ол гарем, яғни қыз-келіншектер қараушысы деген мағынаға ие. Гарем (арабша харам – тыйым салынған): 1) көп некелік сақталған мұсылман шығыс елдеріндегі үйдің әйелдер отыратын бөлігі; гаремге күйеуі мен ұлдарынан басқа адамның кіруіне тыйым салынған; 2) бай мұсылманның әйелі мен көңілдері [4, 136].

Сол күні Мұхаммед Әли-пашаға арналған жарлығы, бұлғын ішігі, қылышы мен қанжары бар Иса-аға есімді *қызлар ағаның* Александрия портына келіп түскені жайлы хабар жетті [2, 284].

«Ат – ер қанаты», – дейді қазақ халқы. Жылқы малын ерекше қастерлейтін түркі халқы өзімен бірге араб даласына желмен жарысқан сәйгүліктерді де ала келді. Онымен қоса жылқыға байланысты (йадақ) *жетектегі ат*, (дизкин) *тізгін* сөздері ере келді. Жауынгерлердің жорыққа шыққанда алып жүрер азығы, қорегі (азик) деп аталды. *Жастық* (йастақийа) сөзінің ішіне құс жүнін толтырып, сыртын тыстап, басқа салу үшін жасалған бұйым мағынасы емес, салт мінгенде ердің үстіне салатын көпшік деген мағынасы ауысқан. Бұл – сөз ауысудың көпшілігі жаугершілік заманында болғанының айғағы.

Әдебиеттер

- 1 Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. Вопросы языкознания. – М., 1953. – Т. 5. – 3-29 с.
- 2 Аль-Джаббарти Абду Рахман. Египет под властью Мухаммада Али(1806-1821). – М., 1963. – 792 с.
- 3 Байжанов Т. Қазақ әскери лексикасының тарихы. Докторлық диссертация. – Алматы, 1993. – 336 б.
- 4 Современный словарь иностранных слов. Sankt-Peterburg, 1994. – 752 с.

ӘОЖ 81>367

Ұ.Т. Алжанбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Ulbala_77@mail.ru

Түркі сөздерінің араб тілі фразеологизмдеріндегі орны

Мақалада араб тіліне енген түркі сөздерінің араб сөздерімен тіркесуі араб тілінде фразеологиялық тіркес тудырудың өнімді тәсілі болмаса да, оның бар екені жайлы айтылады. Тіліміздегі фразеологиялық тіркестер – лексиканың ең бір бай саласы. Бұлар өзінің экспрессивті-эмоциялық әсерлілігімен көзге түседі. Бір халық екінші халықтан сөз алғанда, ол сөздің мағынасын өз ұғымдарына, өз өмір салтына сай бейімдеп алатындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: фразеологизм, араб тілі, түркі кірме сөздері, тілдік байланыс.

У.Т. Алжанбаева

Роль заимствованной тюркской лексики в образовании арабских фразеологизмов

В этой статье рассматривается роль заимствованной тюркской лексики в образовании арабских фразеологизмов. Тюркизмы присутствуют во всех сферах жизни арабов. Тюркизмы не являются активной частью в словообразовании арабского языка, но встречаются в сочетании с арабскими словами.

Ключевые слова: фразеологизмы, арабский язык, тюркские заимствованные слова, языковые связи.

U.T. Alzhanbaeva

The role of Turkic loan lexica in formation of Arabic phraseologies

This article explores the role of Turkic loan lexica in formation of Arabic phraseologies. Turkisms exist in all spheres of Arabic world. Although they are not the active part of word formation of Arabic language, still they play important role in combination with Arabic words.

Keywords: phraseologies, Arabic language, Turkic loan words, linguistic contacts.

Араб тіліне шеттен ауысқан лексикалық элементтердің ішінде түркі сөздері көрнекті орын алады. Түркі сөздерінің араб тіліне ауысуы талай-талай ғасырларға созылған күрделі процесс болды. Э. Наджиптің айтуы бойынша, бұл процесс арабтар мен түркі тайпаларының тікелей араласа бастаған 636 жылдардан басталады. Билік құрудың ауыспалы кезеңдеріне (алдымен, арабтардың түркі халқына үстемдігі, кейіннен қыпшақ мамлүктерінің, олардан соң осман түріктерінің араб халқын билеуі) орай сөз ауысулары болып жатты. Бұл құбылыс VII ғасырдан XX ғасырға дейін созылды.

Бұл тақырыпқа В.А. Гордлевский «К вопросу о влиянии турецкого языка на арабский» атты шағын мақала жазған. Онда түрік сөздерінің қандай себептер мен жағдайларда араб тіліне әсер еткені жайлы жалпы шолудан басқа, араб сөздіктерінде өзі кездестірген түркі сөздерінің тізімін береді. Сөздер тек транскрипция арқылы берілген. Кейбіреуінің тұсына қай сөздіктен немесе қай шығармадан алынғаны көрсетілген.

Араб диалектілеріндегі түрік сөздерін зерттеумен түрік ғалымы Б. Айташ айналысқан.

Араб тіліндегі түркі кірме сөздерін зерттеумен арнайы айналыспаса да, бұл мәселе ту-

ралы сөз етіп, қызығушылық білдірген қазақ ғалымдары болды. Арабша-қазақша түсіндірме сөздіктің авторы Н.Д. Ондасынов «Араб, парсы тілдеріне түркі елінің де ықпалы аз болған жоқ. Мәселенің осы жағымен қызығушылар ізденсе, араб-парсы сөздіктерінен жүздеген түркі сөздері мен оның элементтерін тауып алады», – дейді [1, 3].

Ғалым Л.З. Рүстемов «Араб тілінің кезінде Шығыс халықтары тіліне тигізген әсері мол болғаны рас. Алайда бұл тілдік құбылысты сыңаржақты процесс ретінде түсінуге болмайды. Түркі тілдес халықтардың тілі де (соның ішінде қазақ тілі де) өз кезегінде араб және парсы әдеби тілдеріне едәуір ықпал еткені тарихи деректерден жақсы мәлім», – дейді [2, 9].

Араб тілі өзге тілдердің лексикасын байытатын қайнар көзге айналуымен қатар, өз сөздік қорын толықтыру үшін басқа тілдерден сөз қабылдап отырған.

Бір тілге басқа тілдерден енген сөздер уақыт озған сайын әбден кірігіп, семантикалық жақтан игеріліп, сіңісіп кетеді. Дегенмен шет тілден енген сөздердің басым көпшілігі өздерінің мағынасын сақтап, семантикалық өзгеріске көп ұшырамайды. Басқа тілдік сөздердің кейбіреулерінің құбылып, мағынасын өзгертетіндері де болады. Кейбір сөздердің басқа тілде қолданылу аясы тарылып бұрынғысына қарағанда әлдеқайда тар көлемдегі ұғымды білдіретін болып қалады. Кейбір көп мағыналы сөздер басқа бір тілге ауысқанда, әртүрлі мағынасында емес, белгілі бір мағынасында ғана ауысуы мүмкін. Кейде керісінше басқа тілден енген бір сөздің әртүрлі дыбысталуы әр басқа сөзге айналып кетуі мүмкін. Бір халық екінші халықтан сөз алғанда, ол сөздің мағынасын өз ұғымдарына, өз өмір салтына сай бейімдеп алатындығы болып табылады.

Тіліміздегі фразеологиялық тіркестер – лексиканың ең бір бай саласы. Бұлар өзінің экспрессивті-эмоциялық әсерлілігімен көзге түседі. Олар астарлы, образды мағынада қолданылады да, олардың мәнерлеп бейнелеуші қызметі өте күшті болады.

Фразеологизмдерге дәлме-дәлдік пен өткірлік мысқыл араласа жүреді. Тілден-тілге сөз ауысу туралы мәселе қозғағанда фразеологизм туралы айтпай кетуге болмайды. Әрине, бір тілден екінші тілге дайын фразеологиялық тіркестің ауысуы өте сирек кездесетін құбылыс.

Дегенмен жеке сөздер сол ауысқан тілдің сөздерімен тіркесіп біртұтас фразеологиялық мағынаға ие болуы мүмкін.

Араб тіліне енген түркі сөздері де араб сөздерімен фразеологиялық тіркеске түседі. Мысалы, түркінің бес сөзінің қатысуымен жасалған бірнеше фразеологиялық тіркес бар. Мысырлықтар көруі нашар, көзі жөнді көрмейтін адамды «*yuun -u ses-bes (көзі бес-алтау)*» дейді. Мұндағы араб сөзі *yuun* (көз), парсы сөзі *ses* (алты) және түркі сөзі *bes* (бес) [3, 58]. Бұл тіркес қазақтың «*Көзінің алды бұлдырады*», «*Көзінің нұры тайды*» фразеологиялық тіркестеріне ұқсас [4, 163]. *Haza r-raggal ses-bes (бұл кісі бес-алтау)*, яғни түйсіксіз, есуас адам [3, 58].

Бұл тіркестің мағынасы қазақтың сөзді жөнді ұқпайтын, дұрыстап байыптай алмайтын, орынды жауабы жоқ адам туралы айтылған. «*Ақылы алқымынан аспаған; ақылы келте; шайнам ақылы жоқ*» [5, 181].

«Бас десең құлақ дейді» сияқты фразеологиялық тіркестеріне ұқсас [4, 968]. Ирақта «*Sugla-k ses-bes*» тіркесі «*сенің ісің қалай болса солай*» деп аударылады [4, 58].

Қазақ тілінде бұл сөз салдыр-салақ, істі қалай болса, солай істей салатын берекесіз, ұқыпсыз, яғни «*түйе үстінен сирақ үйітін*» деген секілді фразеологиялық тіркес мағынасында [4, 450].

Түркінің қазық сөзі арабтың (акала), «жеу» сөзімен тіркесіп (акала л-хазука), «*қазық жеді*», «*жер соқтырды, тақырға (мұзға) отырғызды*» деген фразеологиялық тіркес құрайды [6, 175]. Мысалы, «*iштен (аяқтан) шалды, иттік жасады*».

Би септеулігімен қолданылған түркінің жүр етістігі арабтың зур (зор) сөзімен тіркесіп *би-л-иур уа би-з-зур (волей, неволей)* деген тіркес құрайды. Бұл сөз тіркесі мағынасы жағынан қазақтың «*Берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан*» сияқты фразеологиялық тіркесіне ұқсас [6, 532].

В. Гордлевский еңбегінде «*хиш масса*» тіркесі кездеседі. Аудармасы «*во всяком случае, по крайней мере*» [7, 152]. Бұл тіркес қазақ тілінде тура осы мағынада қолданылады. Мысалы, «*тым құрығанда, ең болмаса, тіпті болмағанда*» [4, 163].

Сонымен, түркі сөздерінің араб сөздерімен тіркесуі араб тілінде фразеологиялық тіркес тудырудың өнімді тәсілі болмаса да, оның бар екенін айта кетуді жөн көрдік.

Әдебиеттер

- 1 Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1984.
- 2 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982.
- 3 Ирано-Афроазийские языковые контакты. Институт востоковедения АН СССР. – М.: Наука, 1991.
- 4 Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1969.
- 5 Смағұлова Г.Н. Мағыналы фразеологизмдер-ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 6 Арабско-русский словарь сирийского диалекта. – М., 1978.
- 7 Гордлевский В.А. Избранные сочинения. – М., 1961. Т. II

УДК 81:001:4

¹М.Т. Алтаева*, ²Н.Б. Абдраимова¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, магистрант,
Республика Казахстан, г. Алматы²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, доктор PhD,
ст. преподаватель кафедры китаеведения, Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: amt.90@mail.ru

Трудности перевода дипломатической терминологии китайского языка

В данной статье рассматривается актуальная проблема в современной лингвистике: трудность перевода дипломатической терминологии китайского языка. Данное исследование определяется недостаточной разработанностью в отечественной китаистике. В данной статье мы рассмотрели основные трудности дипломатической терминологии, например как: лингвоэтническая специфика перевода, национальный колорит, историзм, различие грамматического строя языков, эквивалентность перевода, а также адекватность перевода. Часто переводчики, особенно на первом этапе своей профессиональной деятельности, сталкиваются с типичными проблемами перевода. Чтобы избежать ошибок при переводе, переводчик должен знать, с какими трудностями он может столкнуться при переводе текстов.

Ключевые слова: трудности перевода, лингвоэтническая специфика перевода, национальный колорит, эквивалент, полноценность.

М.Т. Алтаева, Н.Б. Абдраимова

Дипломатиялық терминологияның аудару мәселелері

Мақалада дипломатиялық терминологияның аудару мәселелері мен олардың түрлеріне сипаттама беріледі. Қиындықтарды тудыратын негізгі лингвистикалық негіздері, ұлттық колорит, тарихаят, грамматика, эквиваленттік және адекваттық аудару мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: дипломатиялық терминология, лингвистикалық негіз, ұлттық колорит, эквивалент, адекваттық аудару.

M.T. Altayeva, N.B. Abdraimova

Difficulties of translation diplomatic terminology of chinese language

The article describes the difficulties of translation diplomatic terminology of chinese language and given their species. Features of representing the difficulties of translation are: linguistic specific, national color, historicism, the differences between the grammatical structure of languages, the equivalence and the adequacy of the translation.

Keywords: diplomatic terminology, linguistic specific, national color, equivalence, adequacy.

В самом деле перевод предстает как чрезвычайно сложное и многостороннее явление, описать все сущностные стороны которого в одном, даже очень развернутом, определении весьма сложно, если вообще возможно. Прежде

всего, следует иметь в виду, что само слово *перевод* является многозначным и даже в пределах данной научной дисциплины соотносится по меньшей мере с двумя различными понятиями: перевод как некая интеллектуальная деятельность,

т.е. процесс и перевод как результат этого процесса, продукт деятельности, иначе говоря, речевое произведение, созданное переводчиком [1, с.6].

Приведем примеры определения перевода, принадлежащие известным ученым:

А.В. Федоров:

«Перевод рассматривается, прежде всего, как *речевое произведение в его соотношении с оригиналом* в связи с особенностями двух языков и с принадлежностью материала к тем или иным жанровым категориям».

«Перевести – значит выразить верно и полно средствами одного языка то, что уже выражено ранее средствами другого языка»

«Процесс перевода, как бы он быстро ни совершался в отдельных, особо благоприятных или просто легких случаях, неизбежно распадается на два момента».

Я. И. Рецкер:

«Задача переводчика – передать средствами другого языка целостно и точно содержание подлинника, сохранив его стилистические и экспрессивные особенности. Под «целостностью» перевода надо понимать единство формы и содержания на новой языковой основе. Если критерием точности перевода является тождество информации, сообщаемой на разных языках, то целостным (полноценным или адекватным) можно признать лишь такой перевод, который передает информацию равноценными средствами. Иначе говоря, в отличие от пересказа, перевод должен передавать не только то, что выражено подлинником, но и так, как это выражено в нем. Это требование относится ко всему переводу данного текста в целом, так и к отдельным его частям» [1, с.7].

Определения перевода позволяют обрисовать в общих чертах переводчика. Переводчик – это, по меньшей мере, двуязычная личность, обращенная одновременно к двум культурам [1].

И так, после определения значения перевода мы плавно переходим на лингвоэтническую специфику перевода, что даст нам исследовать трудности перевода в дипломатической терминологии.

Первое, что мы рассмотрим – это лингвоэтническую специфику перевода. Каждый язык на протяжении своей истории впитывает в себя особенности обычаев и характера народа, который на нем говорит, факты его истории – все, что свя-

зано с этнографией коллектива, пользующегося этим языком. В процессе изучения иностранного языка человек, конечно, знакомится со всем этим неизбежно, но переводчику как эксперту в области лингвоэтнических реалий эти знания нужны в максимальном объеме [2, с.171].

Сама проблема лингвоэтнической специфики текста впервые стала предметом обсуждения на рубеже XVIII-XIX вв. Правда, тогда речь шла о «национальном колорите». Как «национальное и историческое своеобразие» текста толкуют лингвоэтническую специфику крупнейшие исследователи ее в XX в. С. Влахов и С. Флорин. Наконец, на рубеже XX-XXI вв. в центре внимания исследователей оказалась специфика лингвокультурной общности и ее отражение в языке и тексте [2, с.172].

Так, Андрей Лефевр в своей книге «Constructing Cultures» [5, с.143] рассматривает перевод не только в рамках языковых структур. В своем исследовании он подчеркивает необходимость анализа особенностей культур двух языков, их сравнения и отражения в переводе. Для этого он вводит понятие культурных решеток, то есть пластов культуры, имеющих в арсенале разных народов, которые могут совпадать, пересекаться и полностью отличаться у разных народов ввиду их общего или различного происхождения, общих или различных закономерностей исторического развития или исторических контактов разных народов [3].

Давайте рассмотрим, какую трудность для переводчика может вызвать «историзм» страны. История каждой страны индивидуальна. Именно это способствует зарождению новых терминнов в тот или иной исторический период страны. Эти термины свойственны только этой стране по ее историческим данным. Например, несмотря на то что, Китай – одна из древнейших непрерывных цивилизаций, на протяжении всей своей истории, но все же отличался ярко выраженной самодостаточностью (китайский гегемонизм) и не стремился к культурным заимствованиям; не наблюдалось также и стремления распространять свою культуру [2, с.70].

Лишь в 60-е гг. XIX в. Китай начал «открываться» перед миром. Что способствовало развитию новой терминологии в китайской дипломатии, как «对外开放» *dui wai kaifang*, что в переводе на русский язык означает: политика открытых дверей; открытость по отношению к

внешнему миру. Этот термин принадлежит только китайской дипломатической терминологии, так как это связано с историческими аспектами модернизации китайского общества. Например: 对外开方政策只会变得更加开放。Также термин «модернизация по китайскому образцу» – «中国式的现代化», «социализм с китайской спецификой» – «中国特色的社会主义». Приведем пример из дипломатических документов «Политики реформ и открытости» – «改革开放政策»。

路子走对了，政策不会变。

(邓小平。一九八三年六月十八日)

我们搞的现代化，是中国式的现代化。我们建设的社会主义，是有中国特色的社会主义。我们主要是根据自己的实际情况和自己的条件，以自力更生为主。

我们现在的路子走对了，人民高兴，我们也有信心。我们的政策不会变。要变的话，只会变的更好。对外开放政策只会变的更加开放。路子不会越走越窄，只会越走越宽。路子走窄的苦头，我们吃得太多了。。。

В данном послании переводом последних строк «路子走窄的苦头，我们吃得太多了» является: горечь узкого пути мы извели более чем достаточно. В данном контексте словосочетание 吃苦头 переводится как «терпеть невзгоды, неприятности», где имеет глагольно-объектную структуру, которая допускает отрыв глагольного компонента от объектного [4, с.43].

Для того, чтобы перевести такого рода документ, переводчик должен владеть историко-политической ситуацией страны, данного документа, иначе можно прибегнуть к очень грубым ошибкам, в процессе перевода.

Следующий аспект трудности перевода, это грамматические особенности изучаемого языка. Необходимо вспомнить, что такое грамматика? Грамматика – формальный строй языка (словообразование, морфология и синтаксис), образующий вместе с фонетикой и лексикой его целостную структуру.

Основными элементами грамматики являются морфология и синтаксис и именно здесь существуют главные различия в языковых системах, которые вызывают определенные трудности при переводе и приводят к интерференции и другим явлениям [5].

1. Китайский язык как язык аналитического строя и русский язык как язык синтетического строя отличаются друг от друга формально-

структурными характеристиками, которые определяют типологически значимые различия в лексике, представляющие собой одну из главных причин отсутствия полной эквивалентности в лексической системе двух языков.

2. Русский язык богат морфологическими категориями и грамматическими формами. В китайском языке грамматическое значение выражается не морфологически, а с помощью предлогов, союзов, вспомогательных глаголов и других служебных слов, а также с помощью порядка слов.

3. В русском языке представлены переходные и непереходные глаголы, а в китайском один и тот же глагол может быть и переходным и непереходным в зависимости от функции, выполняемой им в контексте.

4. В русском языке грамматическая оппозиция глаголов совершенного и несовершенного вида составляет основу грамматической категории вида. Большинство русских глаголов составляют видовые пары. Кроме того, глаголы движения вступают в оппозицию по признакам кратности и направленности.

5. В русском языке глаголы имеют грамматическую категорию лица, выделяются личные и безличные глаголы. В китайском языке данная категория отсутствует, один китайский глагол соответствует двум русским глаголам: личному и безличному. Например: xiang – хотеть, хотеться; xiangxin – верить, верить; genwei – думать, думаться.

6. В русском языке разным частям речи присущи определённые морфологические показатели, а в китайском языке таких показателей практически нет. Поэтому одно и то же китайское слово может быть одновременно адекватным в русском языке и существительному, и прилагательному, и глаголу, обозначая и предмет, и признак, и действие: peng – мочь, можно; gaoxing – радость, рад, радоваться; tongyi – согласие, согласный, согласиться [6, с.30-34].

Еще одну трудность при переводе с китайского языка на русский представляет собой эквивалентные соответствия. Для достижения адекватности при переводе текста с одного языка на другой переводчик должен использовать эквивалентные соответствия в языке, на который делается перевод. Среди имеющихся языковых средств нужно найти эквиваленты, которые будут.

Эквивалентом является равнозначное соответствие, как правило, независящее от контекста. Эквиваленты играют роль катализаторов в процессе перевода. Их значение очень велико, особенно при устном переводе. Именно эти единицы перевода, имеющие постоянное соответствие в родном языке, прежде всего проясняются в сознании переводчика и помогают ему понять значение окружающего контекста и всего высказывания в целом, даже если оно содержит незнакомые ему слова.

В специальном переводе многие эквиваленты выступают в роли терминов.

Существуют несколько определений слова «термин». Правильный перевод терминов является довольно сложной проблемой, несмотря на то, что термины обладают значительно большей семантической определенностью и самостоятельностью, чем слова обиходной лексики [5, с.37].

Для достижения правильности перевода терминов можно рекомендовать разграничение терминов по группам и определенные принципы перевода терминов каждой группы. Вся терминологию можно разбить на три группы:

1. Термины, обозначающие понятия иностранной действительности, идентичные понятиям русской действительности (minister, jurisdiction, army, general). Адекватный перевод терминов, достигается путем использования терминов, обозначающих соответствующие иностранным понятиям понятия русской действительности.

2. Термины, обозначающие понятия иностранной действительности, отсутствующие в русской действительности, но имеющие обще-

принятые русские терминологические эквиваленты (National Guard, Territorial army). Адекватный перевод терминов, заключается в подборе общепринятых русских терминологических эквивалентов.

3. Термины, обозначающие понятия иностранной действительности, отсутствующие в русской действительности и неимеющие общепринятых русских терминологических эквивалентов (receiving – судебный приказ о назначении управляющего конкурсной массой). Адекватный перевод терминов достигается путем создания нового термина, который должен органически входить в существующую терминологическую систему.

Еще одна трудность – это адекватность и полноценность перевода [5, с.16].

Качество перевода определяется его адекватностью, или полноценностью. «Полноценность перевода означает исчерпывающую точность в передаче смыслового содержания подлинника и полноценное функционально-стилистическое соответствие ему, в нашем случае официально-деловой стиль».

И так, сделаем небольшой вывод. Прежде всего, для переводчика трудность перевода представляет лингвоэтническая специфика изучаемой страны, такие аспекты, как: культура, история, грамматический строй языка, эквивалентность, а также адекватность перевода

Принимая во внимание все вышесказанное, следует подчеркнуть особую необходимость для переводчика дипломатии проводить подробный текстологический, историко-культурологический, а также грамматический анализ.

Литература

- 1 Гербовский Н.К. Теория перевода: учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 544 с.
- 2 Алексеева И. С. Введение в переводоведение: учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 352с.
- 3 http://library.krasu.ru/ft/ft_articles/0112274.pdf
- 4 Щичко В. Ф., Яковлев Г. Ю. Китайский язык. Полный курс перевода: учебник / В.Ф. Щичко, Г.Ю. Яковлев. – М.: Восточная книга, 2009. – 368 с.
- 5 Алимов В. В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации: учебное пособие. Изд. 4 – е, испр., – М.: КомКнига, 2006. – 160 с.
- 6 Ли Сяндун Языковые различия и их отражение в лексической семантике китайского и русского // Вопросы филологии. – М., 2003 – № 2 (14). – С. 30-34.

ӘОЖ 81'1-027.21

А.Ж. Боранбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Boranbaeva.ayman@mail.ru

Парсы тілінің Қазақстанда ислам діні мен мәдениетінің таралуындағы тарихи рөлі

Мақалада түркі тілдес халықтар мен иран тілдес халықтардың өте ерте замандардан, исламға дейінгі дәуірден күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан байланыстары туралы баяндалады. Қазақ тіліндегі кейбір иран сөздері баламаларының болмауы – олардың өте ерте замандарда кіргенінің дәлелі. Түркі халықтарының ислам дінін қабылдау үдерісі бейбіт үдеріс болды.

Көшпенді түркілердің ислам дінін қабылдауына тегі ирандық сопылар үлкен ықпал етті. Осылайша, парсы тілі аймақта исламның басты идеологиялық құралы болды. Кейінірек кітәби ақындар да парсы әдебиеті мен ислам мәдениетін Ресейдің отаршылдық саясатына, христиан дінін тарату мақсатына қарсы тұру үшін де пайдаланды.

Түйін сөздер: парсы тілі, ислам мәдениеті, сопылық ілім, түркі тайпалары.

А.Ж. Боранбаева

Историческая роль персидского языка в распространении ислама и исламской культуры в Казахстане

В статье рассматриваются истории распространения ислама среди тюркских племен.

Ключевые слова: персидский язык, исламская культура, суфиизм, тюркские племена.

A.Zh. Boranbayeva

The historical role of the Persian language in the spread of Islam and Islamic culture in Kazakhstan

The article discusses the history of the spread of Islam among the Türkic tribes.

Keywords: persian language, Islamic culture, sufiizm, Turkic tribes.

Иран тілдес халықтар мен түркі тілдес халықтардың тілдік-мәдени байланыстары өте ықпалды замандардан бастау алады. Қазақ тіліндегі парсы сөздерінің енуі өте ертеден, иран-түркі тарихи байланыстарынан, яғни ислам діні дәуірінен бұрын басталады. Тіпті, ежелгі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар қай тілде сөйледі деген мәселе күні бүгінге дейін талас туғызып келеді. Еуразия кеңістігін мекендеген түрлі тайпалар үнемі тілдік-мәдени қарым-қатынаста болған. Ғалымдар арабтар мен қазақ

халқының арасындағы қарым-қатынас ислам дінінің таралуымен басталған деп санайды. VIII ғасырдан бастап, ислам дінінің таралуына байланысты арабтың діни әдебиеті халық арасында діни қисса-дастандар арқылы ауызша таралып, бұл байланыс рухани түрде болды. Ал парсы халқы мен түркі тайпалары арасындағы байланыс тікелей байланыс болды, себебі иран және түрік халықтары ғасырлар бойы көршілес өмір сүрді. Қазақ тіліндегі парсы сөздерінің белгілі бір тобының, әсіресе тұрмыс-шаруашылыққа

қатысты сөздердің қазақша баламаларының болмауы – бұлардың өте ерте замандарда кіргенінің дәлелі [1, 11].

Қазіргі қазақ тілінде қолөнер, бау-бақша секілді отырықшылыққа қатысты кәсіби лексикада иран сөздерінің мол болуының бір себебі соғдыларға да қатысты. Б.д. III ғасырдан бастап иран тілдерінің шығыс тобына жататын соғдылар Жетісу мен Шығыс Түркістанға қоныстана бастады. Исламға дейінгі дәуірде Орталық Азияның экономикасы мен мәдени өмірінде Соғды басты рөл атқарды. Соғды жері арқылы Үндістанға (Балх арқылы) және Қытайға (Шығыс Түркістан арқылы) маңызды сауды жолдары өтті. Әсіресе Қытайды Жерорта теңізімен байланыстыратын «Ұлы жібек жолы» бәрінен де маңыздырақ болды [2, 233]. Соғдылар Ұлы жібек жолының керуен жолдары бойына қоныстанып, сауданы бақылады. Осылайша, олардың тілі халықаралық сауда тіліне айналады. Тіпті, әлі күнге дейін Оңтүстік Қазақстанның топонимикасында соғды сөздері жиі кездеседі [1, 18].

Әрине, парсы тілі Орталық Азияға исламға дейінгі дәуірде де ене бастауы әбден мүмкін. Себебі Орталық Азия мен Шығыс Түркістан қалаларында б.д. VI-VII ғғ. Ираннан қашқан Мани пайғамбардың ізбасарлары көптеп қоныс аударды. Олар, әдетте, өз жазбаларын манихей әліппесімен парсы тілінде жазған.

Шамамен хижраның 71 жылы арабтар «fothol fothu» деп атаған ирандықтар мен арабтар арасындағы соңғы соғыс, Нахаванда болды. Бұл соғыста Сасанидтердің соңғы патшасы III Йаздегерд жеңіліске ұшырап, Иран толығымен Араб халифаты құрамына енді [3, 31].

Хижраның 81 жылы араб тілі халифат аумағында мемлекеттік тіл болып жарияланды [3, 258]. Осы кезден бастап ғылыми шығармаларды әдеби араб тілінде жазу ортақ нормаға айналады. XII-XIII ғғ. Араб халифатында Аббас әулеті билік құрған кезеңінде араб мәдениеті гүлденіп, Шығыс пен Батысқа кең таралды. Осы тұста «араб мәдениеті» деген ұғым пайда болды, бірақ бұл мәдениетті мұсылман дінін қабылдаған халықтардың бәрі, яғни арабтар, парсылар, түркілер, үнділер және т.с.с. халықтар бірігіп жасады. Араб халифаты өз құрамына енген халықтар мәдениетінің ең озық үлгілерін алып, ортақ тамаша мәдениет тудырды. Осы мәдениеттер арасындағы байланыста Иран дәнекерші болды. Иран ежелден батыстағы

Рим, Византияны шығыстағы Орталық Азия, Үндістан, Қытаймен байланыстырып тұратын көпір болатын.

Мауераннахрда парсы тілінің кең таралуына оның араб халифаты құрамына кіруі басты себеп болды. Жергілікті халық ислам дінін қабылдап, халифаттың басқа аумақтарымен экономикалық және мәдени байланыстарға түсті. Парсы тілі Мауераннахрда ислам дінін таратудың басты құралдарының бірі болды. Мерв, Балх секілді Хорасанның ірі әкімшілік, экономикалық және мәдени орталықтарынан парсы тілі Мауераннахрға таралып, жергілікті соғды, бактрия, тохар тілдерін ығыстырып шығарды. Осылайша, IX-X ғғ. Мауераннахрдың Самарқанд, Бұқара секілді басты қалаларының тұрғындары парсы тіліне көшті [2, 242].

IX ғасырда бірте-бірте Тахири (821-873), Саффари (873-903), Самани (875-999) секілді жергілікті ирандық билеуші әулеттер халифаттан тәуелсіздік алды. Бұл мемлекеттер Хорасан, Систан, Мауераннахр жерінде қалыптасып, осы аймақтарда парсы тіліндегі жазуы мен жазба әдебиеті араб тілін ығыстыра бастады. Саманилер мемлекетінде парсы тілі ресми тіл болып танылды. Бұқарада Рудаки бастаған сарай ақындарының тобы парсы поэзиясының негізін салды [2, 263].

Мұсылман әлемінде XIII ғасырға дейін араб тілі үстем, беделді тіл болса, XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, оның орнын парсы тілі ала бастайды. Парсы тілі поэзия, дерекнама, әкімшілік және көркем әдебиет тілі ретінде алдыңғы қатарға шығады. Парсы тілінің ықпалы мен беделі мықты болғаны соншалық, Хорасан, Мауераннахр, Батыс Ираннан тыс жерлерде де парсы тілі кең тарала бастайды. Ауғанстан, Солтүстік Үндістан мен Кіші Азияда парсы тілінде тамаша шығармалар жазылды. Солтүстік Үндістанның кейбір мұсылман княздықтарында парсы тілі XIX ғасырдың ортасына дейін әдеби тіл болды [2, 267]. Ислам өркениетіндегі мұсылман елдері үшін араб тілін Еуропадағы латын, ал парсы тілінің ықпалын француз және итальян тілдерімен салыстыруға болады [4, 663].

Қазақ халқының ата-бабалары арабтармен тікелей қарым-қатынасқа түспеген. Олардың арасындағы байланыс жазба кітаптар деңгейінде болған. Ғалым А. Жиекбаеваның пікірінше, осы қарым-қатынастың нәтижесі қазақ тіліндегі араб кірме сөздері дерексіз, көбінесе рухани дүниеге

қатысты лексикадан тұрады. Араб тілінің тікелей ықпалында болған парсы тілі араб элементтерінің түркі тілдеріне ену үдерісінде аралық тіл қызметін атқарды. Географиялық жағынан жырақта жатқан қазақ тіліне араб тілінің ықпалы тікелей емес, жанама түрде парсы тілі арқылы болған деген пікірлер тіл білімінде бұрыннан айтылып келеді. Осылайша, Иран арқылы түркілер, араб мәдениеті, араб тілімен танысты.

Түркілер қоныстанған аумақтарды мұсылмандар тікелей жаулап алмады, ислам діні бұл аймаққа тек арабтардың ғана емес, сондай-ақ парсылардың діни насихаттары арқылы таранды деген пікірді көптеген шығыстанушылар да, Қазақстан ғалымдары да ұстанады [4, 249; 5; 58; 6; 16; 7; 18].

Түркі тайпаларының ислам өркениетімен танысуы VIII-IX ғ. бастау алады. Ол ұзаққа созылған, бірақ бейбіт үдеріс болды. Дін, ең алдымен, сауаттылықтың сахара тұрғындары арасында біртіндеп таралды. Ислам діні оны қабылдаған халықтардың өмірінің барлық салаларына үлкен өзгерістер әкелді. Ислам діні адамзат тарихында ұлы өркениетті, «ислам өркениетін» тудырды. Ислам әлемі ортақ мәдениеті бар біртұтас дүниеге айналды. Бұрын қазіргі Иран, Ауғанстан, Өзбекстан, Қазақстан және т.б. елдері орналасқан аймақтарда бүгінгідей шекара сызықтары болмады. Бұл елдердің бәрі біртұтас ислам әлемінің аймақтары болды. Мұсылман елдері арасында ұдайы сауда-дипломатиялық байланыстар болып, бұл байланыстар әскери жорықтар, қажылық, білім іздеу жолындағы сапарлармен де дамып отырды.

Ислам діні қазақ халқына этика, ғылым, білім, идеология әкелді. Ғалым Н.Д. Нұртазинаның пікірінше, ислам діні қазақ халқының мәдениеті мен тарихында екі маңызды рөлге ие болды. Біріншіден, ислам тозығы жеткен, ескі наным-сенімдердің орнына мәдени прогресс әкелді. Екіншіден, халық өзімен көрші Қиыр Шығыстық және христиандық өркениеттің өкілдері болып табылатын ұлы халықтардың арасында халық ретінде сақталып қалуына мүмкіндік алды. Бұл жерде ислам қорғаушының рөлін атқарды [5, 7].

Түркі мәдениеті эволюциясында иран факторын жоққа шығаруға болмайды. Түркі тайпалары иран халықтары арқылы ислам дінімен танысты. Әрине, түрік тайпаларының ислам дінін қабылдауы VIII ғасырдың ортасынан бас-

тау алады. Бұл жерде б.д. 751 жылы Талас өзені бойында, Қазақстан аумағында болған әйгілі шайқасты айтпай кете алмаймыз. Бұл шайқас Орталық Азияның түркі тайпаларының тарихына түбегейлі өзгерістер әкелген айтулы оқиға болды. Қытайлар Орталық Азияда өз билігін орнатқысы келеді. Ата-бабаларымыздың алдында таңдау тұрды. Олар өз таңдауын жасап, қарлұқ тайпасының көсемдері арабтардан көмек сұрайды. Осылайша, түркі тайпалары Қиыр Шығыстық өркениеттің орнына арабтық-мұсылмандық өркениетті таңдады. X ғасырдың басында Қарахан династиясының негізін салушы Сатук пен оның ұлы Боғра хан Харун бен Мұса 960 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады (8, 43).

Қазақстан жерін мекендеген түркі тайпалары Орталық Азияда тәуелсіз ирандық Саманилер әулеті билікке келгеннен кейін жаппай ислам дінін қабылдай бастағаны да тарихтан мәлім. Саманилер мемлекетінің көшпенді далаға мәдени ықпалы орасан болды. Түркілер Саманилер мемлекетінің әскерінің негізін құрады. IX-X ғғ. аймақта түркілер саясат пен әскери өнерде басты рөл атқарса, қалалардың иран тілдес тұрғындары сауда мен рухани салада басымдыққа ие болды. Мұсылмандық Орталық Азия сауда-экономикалық және мәдени тұрғыдан Қазақстанға ғана емес, Повольже мен Шығыс Түркістанға да ықпал ете бастады. Самани билеушілері мазасыз көшпенді көршілеріне ислам дінін бейбіт жолмен тарату саясатын жүргізді [5, 81].

Фараб (Отырар) қаласы б.д. 859 жылдан Саманилер мемлекетіне бағынышты болды. Жалпы, Оңтүстік Қазақстанның барлық қалалары не Саманилер мемлекеті қол астында болды, не оның саяси-мәдени ықпалында болғаны тарихтан мәлім. Әбу Насыр әл-Фараби өзінің шығармашылығының алғашқы кезеңінде Саманилер дәуірі мәдениетінің ықпалында болды. Самани дәуірінің әдеби дәстүрлері де ислами түркі әдебиетінің қалыптасуына әсер етті.

Қазақстанның көшпенді тайпаларының ислам дінін қабылдауында Орталық Азия мен Хорасанның сопылық мектептері басты рөл атқарды. Сопылар Саманилер дәуірінде басталған ислам дінін тарату үдерісін X-XII ғасырларда одан әрі жалғастырып әкетті. Ислам діні түркілер арасында сопылардың өнегелі

істері мен ұлағатты сөздерімен тарады. Түркі даласында араб жұртындағыдай сопыларды қудалау болмаған. Түркі билеушілері оларға әрқашан қолдау көрсетіп отырған. Самани, Қарахан және Салжұқ мемлекеттерінде ислам дінінің сопылар арқылы ұдайы насихатталуы да өз жемісін бере бастады. Көшпенділер ислам дініне кіріп қана қоймай, түркілік сопылық мектептерді де қалыптастырды. Орталық Азияда сопылық мектептер дәстүрінің қалыптасуына Юсуф Хамадани үлкен ықпал етті. Атының өзі көрсетіп тұрғандай, ол тегі жағынан парсы болды. Оның ізін қушылар Қазақстанда, Шығыс Түркістанда ислам дінін таратты. Имам Ғазали кітаптарының көптігімен аты шықса, Юсуф Хамадани шәкірттерінің көптігімен ерекшеленеді. Оның мыңдаған ізбасарларының арасында 4 талантты шәкірті болды. Оның бірі – алғашқы түркі сопылық мектебінің негізін қалаушы Қожа Ахмет Яссауи болды. Оғуз, қарлұқ және қыпшақтар Қожа Ахмет Яссауи өмір сүрген (1094-1066) кезеңде жаппай ислам дінін қабылдағаны тарихтан мәлім [5, 115].

Сопылар дінді жергілікті тұрғындардың ана тілінде насихаттады, ұлттық салт-дәстүрді де тамаша пайдалана білді. Олар адамдардың жасы, жынысы, әлеуметтік жағдайы және т.б. ескере білді. Сондықтан олардың уағыздары молдаларға қарағанда әлдеқайда әсерлірек болды. Түркі сопыларының ұстаздары, әсіресе ерте кезеңдерде ирандық сопылар болды. Түрік сопылары тегі жағынан қожа (яғни, араб) немесе парсылар болды. Осылайша, сопылар Қазақстан аумағында еш қан төкпестен, яғни бір оқ та шығармастан асау түркілерді бағындырып, түркі жұртын Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) үмбетіне айналдырды.

Ислам діні оны қабылдаған халықтарға тың мәдениет, ұлы өркениетті әкелді. Осы дінді қабылдаған халықтардың барлығында тамаша ислами әдебиет пайда болды. Ислам дәуірінде ежелден өркениет ошақтарының бірі болған Иранның өзінде бұрын-соңды болмаған әдебиет қалыптасты. Ислами әдебиеттің негізі Араб түбегінде пайда болғанымен де, сопылық әдебиеттің басым көпшілігі парсы тілінде қалыптасты. Мұсылмандық араб-парсы әдебиетінің ықпалымен мұсылмандық түркі әдебиеті қалыптасып, XII-XIV ғғ. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Қожа Ах-

мет Яссауидің «Диуани Хикмет», Сүлеймен Бақырғанидың «Бақырғани кітабы», Құтып шайырдың «Құсрау Шырын», Сәйфи Сараидың «Гүлстан», Хорезмидің «Махаббатнама», Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-турки» және т.б. осындай әдеби жәдігерлер түркі тілінде жазылды. Ал ислам дінін қабылдамаған түркі халықтарының әдебиеті де, мәдениеті де дамымады. Тіпті, олар демографиялық тұрғыдан да өсіп-өнбей қалды [9, 4].

Орта ғасырлардағы түркі әдебиеті екі бағытта болды. Бірінші бағыт – аударма-назиралық шығармалар. Назира дәстүрі бір ақынның белгілі бір классикалық шығармаға еліктеп шығарма жазуы болып табылады. Олардың қатарына Құтып шайырдың «Құсрау Шырын», Сәйфи Сараидың «Гүлстан» шығармалары жатады. Екінші бағыт – төлтума әдебиет, оған Хорезмидің «Махаббатнамасын» жатқызуға болады [9, 29].

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жері толығымен Ресей империясының қол астына өтті. Патша үкіметі 1862 жылы Қазақстанды билеу үшін «жаңа низам» атты ереже қабылдады. Бұл ережені патша үкіметі қазақтар арасында христиан дінін тарату арқылы орыстандыру саясатын жүргізу үшін қабылдады. Қазақстан территориясында христиан дінін насихаттау жұмыстары басталады. Осы кезеңде «кітәби ақындар» деп аталатын ақындар тобы бұл саясатқа қарсы тұруға бел байлайды. Кітәби ақындар Бұқара, Самарқанд, Уфа, Қазанның медреселерінде діни білім алып, араб, парсы, шағатай тілдерін меңгерген білімді жандар болатын. Олар Шығыс әдебиеті сюжетімен қиссалар жазып, оларда кітап егіп бастырғандықтан, қазақ әдебиеті тарихында «кітәби ақындар» деген атқа ие болды. Мұндай әдебиет Қазақстанда XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында пайда болды. Бұл ақындар орыстардың саясатына қарсы тұру үшін түркі мұсылмандарының басын біріктіруді көздеді. Олар бұл мақсатқа исламдық құндылықтарды, соның ішінде ислами әдебиетті пайдалануды көздейді. Олар халықты исламға, исламдық мәдениетке шақырды. Кітәби ақындар өз шығармаларының тақырыптарын қасиетті Құран, «Мың бір түн», «Тотынама» кітаптарынан және Фердоуси, Низами сияқты Шығыстың ұлы шайырларының шығармаларынан алды [10, 17].

Жалпы алғанда, қазақ мәдениеті бүкіл қазақ халқының тарихында Иранмен, парсы тілімен

тығыз байланысты болды. Б.д. XV ғасырының ортасында (1458-1462 жж.) қазақ хандығы құрылды. Қазақ тарихындағы хандардың бәрі дерлік араб, парсы, шағатай тілдерін еркін меңгерген адамдар болған. Олардың басым көпшілігі Самарқанд, Бұқара, Хорезмнің әйгілі сопыларының шәкірттері болды.

Қазақтар басқа да Орталық Азия мұсылмандары секілді ханафи мазхабын ұстанады. Осы мазхабтың негізін салған Имам ағзам, яғни Әбу Ханифа Неман бен Сабеттің өзі тегі жағынан ирандық болатын. Аталары Хорасаннан шыққан Әбу Ханифа исламды парсы тілінде насихаттауды қолдаушылардың бірі де болғаны мәлім [11, 166].

Кейбір ғалымдарымыздың пікірінше, қазіргі қазақ тілінің сөздік қорының 15 пайызын араб, парсы сөздері құрайды [12, 27]. Ал тәуелсіздік алған соңғы 20 жылдың ішінде бұл сандық көрсеткіш біршама өзгерді, себебі бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде Еуропа сөздерінің орнына шығыс тілдері сөздерін қолдану соңғы уақытта үрдіске айналды. Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында кездесетін негізгі діни терминдер араб тілінен емес, парсы тілінен енгенінің өзі көп жайды аңғартады. Қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын пайғамбар, құдай, ораза, намаз, құптан намазы, ақшам намазы, бесін намазы, жайнамаз, пейіш және т.б. сөзімізге дәлел бола алады.

Әдебиеттер

- 1 Zhyekbaeva A.B. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin termindenui. Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2010.
- 2 Oranskii I.M. Vvedenie v iranskiy filologiyi. – M.: Nauka, 1988.
- 3 Doktor Rezazade Shaqf. Tarih-I adabiat-i Iran. – Tehran.: Ahang, 1369/1990.
- 4 Bartold B.B. – T VI. – M.: Nauka, 1966.
- 5 Nurtazina N.D. Islam v istorii srednevekovogo Kazakhstana. – Almaty: Farab, 2000.
- 6 Ueller Ch. Qazaq elindegi dini urdisterdin madeni-orkeniettik negizderi. Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2010.
- 7 Esimov Q.Q. Parsy-arab orkenietinin qazaq ulttyq madeni mentalitetine aseri. Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2001.
- 8 Istoriya Kazakhstana s drevneishih vremen do nashih dnei (ocherki). – Almaty: Daur, 1993.
- 9 Qydyr T.E. Ortaqasyrdaqy qazaq dalasynda islami adebiettin tuuy zhane qalyptasuy (XI-XII qq.). Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2005.
- 10 Zhubatova B.N. Qazaq qissa-dastandaryndaqy arab, parsy sozderi. Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2001.
- 11 Mardoni T. Imam Abuhanifa I yazik farsi. Iran-name. №1 (13). 2010.
- 12 Rustemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy kirme sozderi. – Almaty: Qylym, 1982.

УДК 81'38; 801.6; 808

Киран Сингх Верма

Университет им. Джавахарлала Неру, д-р, асс. профессор, Центр русских исследований,
Школа языковых, литературных и культурных исследований, Индия, г. Дели
E-mail: kiransingh1@yandex.com

Сопоставление форм обращения русского языка и языка хинди

В статье рассматриваются формы выражения речевого этикета в хинди и русском языках. В частности, на примере хинди и русского языков исследуются различные формулы приветствия, обращения и прощания. Обучение правильному употреблению формул речевого этикета должно занимать важное место в преподавании любого иностранного языка. При этом необходимо учитывать особенности национальной и культурной самоидентификации.

Ключевые слова: речевой этикет, межличностное общение, приветствие, обращение, прощание.

Киран Сингх Верма

Орыс және хинди тілдеріндегі қарату формаларын салыстыру

Мақалада орыс және хинди тілдеріндегі сөйлеу этикетінің түрлері қарастырылған. Атап айтқанда, хинди және орыс тілдеріндегі сәлемдесу, қаратпа сөз және қоштасудың мысалдары келтірілген.

Түйін сөздер: сөйлесу этикеті, адамдар арасындағы қатынас, сәлемдесу, қаратпа, кешіру.

Kiran Singh Verma

Comparison of the forms of treatment of Russian and Hindi

This article deals with the comparison of forms of address in Russian and Hindi. Here we analyze the formal and informal forms of addressing in both the languages – how the elders and the youngsters are addressed in a family, how one addresses a relative, how one addresses a friend, a stranger, when one is more polite and formal and when informal. Forms and formulas of Russian language and Hindi have analyzed by us on the basis of such distinctive features as: acquainted – unacquainted, related – unrelated, polite – impolite, formal – informal, senior – junior. Sometimes we have taken into account simultaneously two criteria – how a senior addresses his/her junior, or how a junior addresses his senior, or active and passive participants of conversation, i.e. interlocutors.

Keywords: speech etiquette, interpersonal communication, greeting, treatment, goodbye.

В каждом отдельном языке существуют определённые формулы речевого этикета в зависимости от возраста собеседников, их социального и семейного положения, их родственных и личных отношений, формального или неформального характера беседы. Эти формулы отражают двусторонние отношения собеседников – как активного, так и пассивного собеседника. Приветствуя собеседника, обращаются к нему определённым образом, используя имя, отчество, фамилию

и титулы в соответствии с принятым в данной языковой общности обычаем. Помимо собственных имён, в речевом этикете важное место занимают также нарицательные существительные и личные местоимения второго лица. Нормы употребления собственных и нарицательных имён существительных и личных местоимений входят в речевой этикет. Обучение правильному употреблению формул приветствия, обращения и прощания должно занимать важное место в пре-

подавании любого иностранного языка. На примере русского языка и языка хинди мы рассматриваем только формы и формулы обращения.

Любой вид межличностного общения начинается с приветствия (П) собеседника, за которым следует обращение (О) к собеседнику. Приветствие и обращение могут перемещаться, т.е. межличностное общение может начинаться с обращения к собеседнику, за которым следует приветствие: П–О: *Доброе утро, Наталья Ивановна!* или О–П: *Наталья Ивановна, здравствуйте!* Выбор той или иной формулы приветствия и обращения зависит от коммуникативных задач общения.

Формы обращения, т.е. вокативы, подразделяются на два типа: личные и нарицательные. Вокативы, используемые при обращении к знакомым и незнакомым лицам, неодинаковые.

При обращении к знакомым лицам используются личные вокативы, т.е. собственные имена. В личные вокативы русского языка входят имя, отчество и фамилия, которые могут употребляться в разных сочетаниях. Их употребление зависит, с одной стороны, от формального и неформального характера беседы, а с другой стороны, от возрастных различий активного и пассивного собеседника. В формальной беседе, несмотря на возрастные различия, принято употреблять как вежливое обращение по имени и отчеству, например: *Иван Петрович!*, *Людмила Ивановна*. Также употребляют термины уважения вместе с фамилией, например: *Господин Петров*, *Госпожа Катлинская* и т.д. В языке хинди отчество не существует, и в формальной беседе принято обращаться к знакомому лицу по фамилии или по имени, добавляя частицу уважения **ji** (джи) после фамилии, например: **kapUr ji** (капур джи), **biST ji** (бишт джи) или после имени, например: **ravi ji** (рави джи), **ritu ji** (риту джи), **kalpanA ji** (калпана джи). Такая форма обращения является вежливой. В русском языке не имеется эквивалента слова **ji** (джи).

Взрослые знакомые адресуют друг другу обычно по фамилии, но употребление имени не исключено. Фамилия (или имя) сопровождается частицей уважения **ji** (джи) или словом **sAhab** (сахаб). Частица **ji** (джи) употребляется как по отношению к лицу мужского пола, так и женского пола, так и женского пола, а слово **sAhab** (сахаб) употребляется только по отношению к мужчине. Под влиянием английского

языка в языке хинди в разговорной речи также употребляются английские термины уважения при обращении: **misTar** (мистар), **misiz** (мисиз), **mEDam** (мэдам), **mis** (мис). Они употребляются вместе с именем или фамилией. В отличие от **ji** (джи) и **sAhab** (сахаб), они стоят перед фамилией, например: **misTar s^hrmA** (мистар шарма), **misiz s^hrmA** (мисиз шарма) или перед именем, например: **misTar as^hok** (мистар Ашок), **misiz nirmalA** (мисиз нирмала). Термин уважения **mEDam** (мэдам) может употребляться как перед фамилией или именем, так и после фамилии или имени, например: **mEDam s^hrmA** (мэдам шарма) или **s^hrmA mEDam** (шарма мэдам), **mEDam nirmalA** (мэдам нирмала) или **nirmalA mEDam** (нирмала мэдам). Все эти формы, употребляющиеся при апелляции, характеризуются формальностью и вежливостью.

В русском языке при обращении к незнакомому лицу старшего возраста принято употреблять слова *Гражданин*, *Гражданка*, *Бабушка*, *Дедушка*, например: *Дедушка! Не скажете, сколько времени?; Бабушка! Садитесь, пожалуйста, там есть место в вагоне*. Употребление таких обращений, как *Старик*, *Старуха* считается невежливым. Конечно, такие обращения, как *Старик*, *Старуха*, *Мать*, *Матушка*, *Отец* встречаются в речи молодёжи с установкой на шутку [1, с.228]. В языке хинди при обращении к незнакомому лицу старшего возраста принято употреблять такие вокативы, как: **bAbA ji** (баба джи), **ammA** (амма), **dAdI ji** (дади джи), **tAU** (тау), **s^hrlmAn ji** (шриман джи), **mAtA ji** (мата джи), **bahan ji** (бэхэн джи). Молодые люди при обращении к старшим мужчинам употребляют **bAbA ji** (баба джи), **ammA** (амма), **dAdI ji** (дади джи), **tAU** (тау), **s^hrlmAn ji** (шриман джи); при обращении к пожилой женщине употребляется обращение **mAtA ji** (мата джи), **bahah ji** (бэхэн джи). В настоящее время заимствованные из английского языка слова **uncle** (анкал) 'дядя', **aunty** (анти) 'тетя' стали очень употребительными как вокативы (а не как термины родства). Они употребляются при обращении к мужчине и женщине пожилого возраста, соответственно. В следующем отрывке из повести Агьея (*apne-apne ajnabi* (апне-апне аджнаби), Bharatiya Gyanpith, 1975, с. 9) слово **aunty** (анти). 'тетя' употреблено при обращении к старой женщине, и она не скрывает свою радость этому обращению:

*Yoke ne kahA: "Anti Selma, merI cintA na kare"
– mEⁿ kAm calA luⁿgi. lekin Apke lie kuc^h..."*

*selmA ekelof ke cehre par ek snigd^h muskAn k^hil
AyI 'ANTI' sambod^han unheⁿ s^hAyad acc^hA hI lagA.*

Ёке не каха: «анти Селма, мери чинта на карен – мэн кам чала лунги. Лекин апке лие кучх...»*

Селма Екелоф ке чехре пар ек снигдх мускан кхил ааи. ‘Анти’ самбходхан унхе шаяд ачха хи лага.

‘Ёке сказала: «Тетя Сельма, не беспокойтесь обо мне – я как-нибудь обойдусь. Но для вас что-нибудь...»

У Сельмы Экелоф на лице появилась приятная улыбка. Обращение к ней как «Тетя» ей, наверное, понравилось.’

При обращении к незнакомому лицу молодого возраста в русском языке принято употреблять *Молодой человек, Девушка, Молодая женщина, Мужчина, Юноша*. Обращения, как *Мужчина* и *Женщина* считаются грубоватыми и употребляются, когда говорящий хочет выразить недовольство, гнев. При обращении к лицам молодого возраста в языке хинди принято употреблять **b^hAI sAhab (бхаи сахаб), b^haiyA (бхайя), dIdI (диди), bahan jI (бэхэн джи, beTA (бета), beTI (бети)**. В хинди не употребляются в качестве обращения к незнакомым людям эквиваленты таких фраз, как *Молодой человек, слушайте!* (**jawAn laRke, suno! (джаван ларке суно!), (laRkI, suno! (ларки, суно!)**). Такие обращения иногда даже вызывают гневную реакцию.

При обращении к детям старшими употребляются такие обращения, как *Малыш, Мальчик, Сыночек, Дочка, Доченька, Девочка, Ребята*. В языке хинди при разговоре с детьми старшие употребляют **beTA (бета), beTI (бети), c^hoTU (чоту), бассе (бачче)**. В языке хинди также употребляется вокатив **guRiyA (гурия)** ‘кукла’. Такая норма обращения не имеет эквивалента в русском языке.

Интересно отметить, что в языке хинди как ласковое обращение к дочке употребляется слово **beTA (бета)**, ‘сыночек’ [5, с.91]. Употребление такого обращения мы находим в следующем отрывке из повести Нареш Мехта – (*yah pat^h band^hu t^hA*, с. 169):

*s^hrId^har bAbU apne kamre kI taraf baR^h gae.
baRI laRkI guNavantI ab^hI tak jAg rahI t^hI.*

- bAbA! Aj bahut der kar dI!

- hAⁿ, beTA! bEjnAt^h calA gayA t^hA.

(шридхар бабу апне камре ки тараф барх гае. Бари ларки гунванти абхи так джаг рахи тхи.

- **баба! Адж бахут дер кар ди!**

- **хан бета бэджнатх чала гая тха.)**

‘Господин Шридхар направился к своей комнате. Старшая дочка Гунаванти до сих пор не легла спать, так как ждала своего отца.

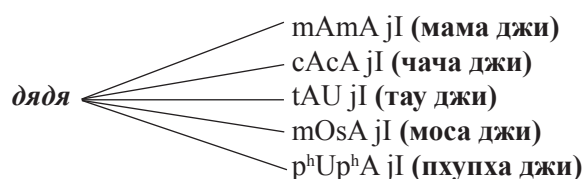
- Отец! Вы очень поздно возвращаетесь сегодня!

- Да, *сыночек*, съездил в Байджнатх.’

В русском языке такое употребление слова *сыночек* как обращение к дочке не встречается.

В русском языке младшие обращаются к родственникам словами-вокативами *дядя (дяденька), тётя (тётянька), бабушка, дедушка*. В языке хинди к родственникам обращаются соответствующими словами. Но в языке хинди таких слов много. Слову *дядя* русского языка соответствуют слова: **mAmA jI (мама джи)** ‘брат мамы’, **sAcA jI (чача джи)** ‘младший брат папы’, **tAU jI (тау джи)** ‘старший брат папы’, **mOsA jI (моса джи)** ‘муж сестры мамы’, **p^hUp^hA jI (пхупха джи)** ‘муж сестры папы’ и, соответственно, слову *тётя* соответствуют слова **mAmI jI (мами джи)** ‘жена брата мамы’, **sAcI jI (чачи джи)** ‘жена брата папы’, **tAI jI (таи джи)** ‘жена старшего брата папы’, **mOsI jI (моси джи)** ‘сестра мамы’, **buA jI (буа джи)** ‘сестра папы’.

С точки зрения русского языка в языке хинди существует дивергентность [4, с.17] в этих терминах родства, что можно представить в следующем виде:



С точки зрения языка хинди в русском языке здесь существует конвергентность, так как несколькими (=пяти) терминам родства языка хинди в русском языке соответствует один термин [4, с.17; 5, с.32-33].

В языке хинди слову *дедушка* русского языка соответствуют два слова: **dAdA jI (дада джи)** ‘отец папы, т.е. дедушка со стороны папы’ и **nAnA jI (нана джи)** ‘отец мамы, т.е. дедушка со стороны мамы’ и, соответственно, слову *бабушка* – **dAdI jI (дада джи)** ‘мать папы, т.е. бабушка

ка со стороны папы' и **nAnI jI** (нани джи) 'мать мамы, т.е. бабушка со стороны мамы'. Здесь тоже есть дивергентность в языке хинди с точки зрения русского языка.

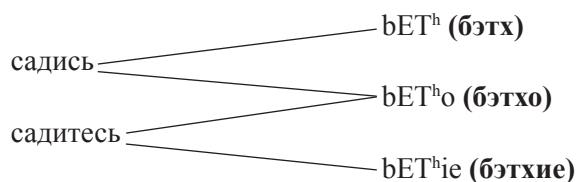
В русском языке дети в семье или двоюродные братья и сёстры обращаются друг к другу по имени или по ласкательному имени. Но в языке хинди если сестра (родная или двоюродная) старше, то младшие обращаются к ней как **dIdI jI** (диди джи) или **bahan jI** (бэхэн джи), а если брат старше, то к нему обращаются словом **bhAI** (бхай) **bhAI sAhab** (бхай сахаб) или **bhai-yuA** (бхайя). Дети, подростки и юноши одного возраста обращаются друг к другу прямо без какого-нибудь термина уважения. Но при этом тоже можно наблюдать своеобразие детской речи. Обращаясь к друзьям, дети употребляют личное имя, уменьшительное имя, ласкательное имя, вокативные междометия без имени или в сочетании с именем, например: личные имена – **sunIL** (Сунил), **as^hok** (ашок), **sanjIv** (санджив), **rAjIv** (раджив), **anurAd^hA** (анурадха), **ricA** (Рича); уменьшительные имена – **sanI** (Сани), **As^hu** (Ашу), **sanjU** (Санджу), **rAjU** (Раджу), **anu** (ану), **appU** (аппу); ласкательные имена – **biTTU** (битту), **babLU** (баблу), **pappU** (паппу), **rAjA** (раджа), **ch^oTU** (чхоту), **sonI** (сони), **ch^uTkU** (чхутку); вокативные междометия – **oe** (оэ), **e** (э), **abe** (абэ), **are** (арэ), **arI** (ари) (но употребление таких вокативов считается неграмотным и невежливым.). Следует отметить, что в языке хинди уменьшительная форма собственных имён употребляются не так регулярно, как в русском языке. А ласкательные имена отличаются от уменьшительных имён. В русском языке ласкательные имена такого типа вообще отсутствуют.

Чтобы привлечь внимание незнакомого человека, в русском языке используются следующие вежливые формы обращения: *Простите, Извините, Будьте добры, Будьте любезны*. Выбор формы обращения зависит от типа и содержания просьбы. Способом привлечения внимания может быть вежливый вопрос. Например, чтобы привлечь внимание какой-то продавщицы в магазине, можно обратиться к ней следующими фразами: *Будьте добры! Скажите, пожалуйста, у вас есть русский платок?* или: *Будьте любезны! Покажите, пожалуйста, ту большую матрешку*.

В языке хинди не существуют эквивалентные формы обращения, зато употребляется глагол **sunie** (суние), который имеет значение '(По) слушайте, пожалуйста'. Например: **sunie, kuA Arke rAs res^hmI sARiyAⁿ hEⁿ?** (кя апке пас решми сариян хэн?) 'Послушайте, пожалуйста, у вас есть шелковые сари?'; **sunie, jarA vo lAl kamIj dik^hAie** (суние, зара во лал камидж дикхайе.) 'Послушайте, покажите, пожалуйста, ту красную рубашку'.

В русском языке вместе с повелительной формой глагола употребляется слово *пожалуйста*, которое делает форму вежливой, например: *Скажите, пожалуйста; Покажите, пожалуйста; Садитесь, пожалуйста*. В языке хинди употребление его эквивалента **kripayA** (крипя) не принято. На самом деле вежливость содержится в самой форме глагола. Как, например: **dik^hAie** (дикхайе), **sunie** (суние).

В отличие от русского языка, в языке хинди имеются три формы повелительного наклонения, соответствующие трём личным местоимением второго лица **tU** (ту), **tum** (тум), **Ap** (ап) – **bET^h** (бэтх) 'садись', **bET^ho** (бэтхо) 'садитесь', **bET^hie** (бэтхие) 'садитесь' (форма **bET^ho** (бэтхо) является срединной формой). Эти обращения соответствуют русским *садись, садитесь*. Между ними существует отношение перекрытия [5, с.32-33]. Перекрытие заключается в том, что двум соотносительным единицам языка-основы соответствуют в языке-цели три единицы, причем срединная единица языка-цели частично соответствует обеим единицам языка-основы [5, с.32-33]. Их соотношение можно представить в следующем виде:



Следует указать на еще одну особенность обращения русского речевого этикета в плане сопоставления. В русском языке в вопросительных фразах часто употребляется отрицательная частица *не*, чтобы привлечь внимания незнакомого человека сразу, например: *Извините, не могли бы вы сказать, где находится книжный магазин?; Извините, вы не знаете, где здесь почта?*

Такая форма обращения в языке хинди не существуют. В языке хинди употребление отрицательной частицы **nahIn (нахин)** ‘не’ обычно не принято. В таких случаях употребляется глагол **sunie (суние)** ‘(По)слушайте’, как уже указано выше, например: **sunie, kuA Ap batA sakte hEⁿ ki kitAboⁿ kI dukAn kahAⁿ hE?** (суние) ‘Слушайте, не могли бы мне сказать, где находится книжный магазин?’; **sunie, kuA Ap batA sakte hEⁿ ki DAkg^har kahAⁿ hE?** (суние, кя ап бата сакте хэн ки дакгхар кахан хэн) ‘Слушайте, не могли бы мне сказать, где находится почта?’.

В отличие от русского языка, где имеется большое разнообразие слов и фраз для обращения к незнакомому человеку, в языке хинди употребляются лишь несколько: **suno/sunie mahAs^haya (суно/суние махашай)**; **suno/sunie, s^harImAn (суно/суние, шриман)**; **sunie, b^hAI sAhab (суние, бхай сахаб)**; **sunie, bahan jI (суние бэхэн джи)**; **suno, jarA (суно, джара)**; **jarA suno to (джара суно то)**.

Врусскомязыкевцеляхпривлечениявниманияиспользуются разные формулы обращения. Вот некоторые примеры [3, с.13; 2, с.11]. *Можно вас/тебя на минутку; Можно вас спросить?; Можно задать вопрос?; Разрешите вас спросить; Не могли бы вы перевести...?; Скажите, пожалуйста...?; Вы не можете сказать...?; Не можете ли вы сказать...?; Не будете вы ли так любезны сказать...?; Извините, вы не скажете...?; Извините,...?; Простите,...?* и т.д.

Формы и формулы обращения русского языка и языка хинди проанализированы нами с учётом таких различительных признаков, как знакомый–незнакомый, родственный–неродственный, вежливый–невежливый, формальный–неформальный, старший–младший. Иногда принимаются в учёт одновременно два признака: обращается ли старший к младшему, или младший к старшему, активный собеседник и пассивный собеседник. На основе этих признаков проведён данный анализ форм и формул обращения в двух языках.

Литература

- 1 Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. – М.: Русский язык, 1987.
- 2 Максимова А.А. 10 уроков русского речевого этикета. – С-Пб.: Златоуст, 2000.
- 3 Формановская Н.И., Акишина А.А., Акишина Т.Е. Спросите, попросите... – М.: Русский язык, 1989.
- 4 Carroll John B. Linguistic relativity, contrastive linguistics, and language learning. IRAL. – Vol. 1. – No.1. – Pp. 1-20. – 1963.
- 5 Pande Hem Chandra. Rusi-Hindi vyatireki vyakaran: sangya aur sarvanam. – Delhi, 2007 (На хинди).

ӨОЖ 81-13

Ж.Ж. Есеналиева

Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: prof.Esenalieva@mail.ru

Қазақстандағы когнитивтік лингвистиканың бағыт-бағдары

Мақаланың зерттеу нысаны – Қазақстандағы когнитивтік зерттеулердің сипаты қандай, жеткен жетістіктер қандай дәрежеде, қандай бағытта бағыт алуда деген мәселе. Адамзат қоғамы дамып, мәдениет, ғылым өркендеген сайын адамның танымдық ой-өрісі арта түсетіні заңды құбылыс. Осы мәселенің өрбу үдерісін отандық тіл білімінде қандай дәрежеде көрініс тапқаны ғалым-лингвистердің нақты зерттеулерінің негізінде қарастырылды. Қазақстандағы когнитивтік зерттеулерге әлемге белгілі екі, атап айтқанда, ментальды-информациялық немесе америкалық-батысеуропалық бағыт және этномәдени немесе мәскеулік бағыттың қайсысы негіз болғандығы зерделенді.

Түйін сөздер: когниция, концептология, концепт, когнитивизм, концептосфера.

Ж.Ж. Есеналиева

Основные направления когнитивной лингвистики в Казахстане

В статье рассматриваются основные направления когнитивной лингвистики в Казахстане.

Ключевые слова: когниция, концептология, концепт, когнитивизм, концептосфера.

Zh. Esenalyeva

The main directions of Cognitive Linguistics in Kazakhstan

In the article are risen main areas of cognitive linguistics in Kazakhstan.

Keywords: cognition, conceptology, concept, cognitivism, conceptosphere.

Қазақстанда когнитивтік, концептологиялық зерттеулердің ден алып қарқынды дамуы өткен ғасырдың 90-жылдарынан басталды деуге болады.

Қазақстандағы когнитивтік зерттеулердің сипаты, жеткен жетістіктері қандай дәрежеде, жалпы қандай бағытта деген мәселеге келетін болсақ, біз өз тарапымыздан Қазақстандағы концептологиялық зерттеулерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастырғанды жөн санаймыз:

1. Когнитивтік лингвистиканың пайда болуының өзегі, негізі болған, оған алғышарт болған зерттеулер.

Тілді антропоцентристік парадигма бағытында зерттеудің бір саласы – ұлттық мәдениетімен, салт-дәстүрімен рухани болмы-

сымен сабақтастыра қарастыру. Осы бағыттың басты көрінісі тіл білімінің этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану тәрізді салалармен негізделді.

Бұл мәселемен шұғылданған ғалымдар жалпы, қазақ ғылымында когнитивистика жайында көзқарас білдіргендер деп Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, М. Копыленко, Р. Сыздықова, Ж. Манкеева сияқты ғалымдарды атауға болады, өйткені бұл ғалымдар этнолингвистика шеңберінде концептілер туралы да пікірлер айтқан.

Ұлттық тілді әрбір этностың дүниетанымымен, ұлттық мәдениетімен, өткен тарихымен, салт-дәстүрлерімен бірлікте қарау мәселесі тіл ғылымында ерекше өріс алып келе жатқан

когнитивтік лингвистика сияқты жаңа бағыттың тууына себепші болды. Қазіргі кезеңде тіл ғылымы жаңа антропоцентристік бағытта дамып келеді. Жалпы зерттеулердің көпшілігінде тілдің құрылымдық жүйесіне мән беріліп келсе, қазіргі кезде тілді жаңаша кешенді түрде зерттеу, соның ішінде танымдық бағытқа баса назар аударылып отыр.

2. Қазақ тілі мен мәдениетінің концептеріне талдау жасаған зерттеулер.

Концепт» термині орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдары қоршаған орта құбылыстарының тіл әлемінде бейнеленуін зерттеумен байланысты пайда болды. С.А. Аскольдов-Алексеевтің 1928 жылғы «Русская речь» жинағында жарық көрген «Концепт и слово» деген еңбегінде концептілерді танымдық (познавательные) және көркемдік (художественные) түрлеріне жіктейді, бірақ олардың аралық шегінің өзгеріп, кейде бір-бірімен астасып отыратынын да жоққа шығармайды.

«Концепт» терминінің теориялық негіздері Д.С. Лихачев, П.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мороховский, Н.К. Рябцева, В.А. Маслова, А.Я. Гуревич, А. Вежбицкаяның еңбектерінде әртүрлі қырынан қарастырылды.

Қазіргі лингвистикада концепті үш түрлі бағытта талданып, қарастырылады: лингвистикалық, когнитивтік, мәдениеттанымдық.

Концептіні лингвистикалық тұрғыдан қарастыруды дұрыс деп санайтын зерттеушілер (С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, В.В. Колесов, В.Н. Телия) концептіні сөздің коннотативті элементтерімен қоса алғандағы барлық мағыналық әлеуеті, концепт сөздің кез келген мағынасында өмір сүреді деп қарайды.

Концептіні көптеген зерттеушілер бір тілде сөйлеушілерге ортақ концептуалдық ойлау жүйесі, «менталдылықтың негізгі бірлігі», «мәдениеттің кілт сөздері», «ұлттық колориті», «ойлау мен қарым-қатынас құралы ретіндегі тілдің символдық-мағыналық қызметі арқылы көрінетін неғұрлым мүмкін мағыналар» ретінде қарап, бір сөзбен концепт дегеніміз мазмұндық формасында әрі символ, әрі бейне, әрі ұғым деп көрсетеді.

Концептінің мәнін когнитивтік тұрғыда қарастыруды ұсынатын зерттеушілер (З.Д. Попова, И.А. Стернин, сондай-ақ «Краткий словарь когнитивных терминов» сөздігінің авторлары С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г.

Панкрац концептіні менталды ойлаудың бірлігі ретінде қарастырады. З.Д. Попова, И.А. Стернин концептіні «ауқымды ойлаудың бірлігі» ретінде қарастыра келіп, концептінің тілдегі фразеологизмдерге, сөз тіркестеріне, сөйлемдерге, мәтіндерге, мәтіндер байланыстылығына талдау арқылы жан-жақты ашылып түсіндірілетінін жазады [1, 35]. Концептінің тілдік көрінісін талдау арқылы тілді тұтынушының санасындағы концепт мазмұнын тани аламыз.

Үшінші бағытты ұстанушылар концептінің мәдениеттанымдық аспектісіне ерекше мән береді. Концепт олардың анықтауынша, адамның ментальды ойлау дүниесіндегі «мәдениеттің негізгі ұясы» ретінде түсіндіріледі. Концептіні түрлі қырынан қарастыру барысында сол концепт арқылы берілетін мәдени ақпараттың мазмұнына ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Осы бағыттың өкілі Ю.С. Степанов концептіні мәдениеттің микромоделі ретінде қарастырады. Оның түсіндіруінше, «мәдениеттің ұйытқысы» бола отырып, концепт экстралингвистикалық, прагматикалық, яғни тілден тыс ақпараттарды білдіреді.

Ғалым Э.Д. Сүлейменованың пікірі бойынша, ғаламның тілдік бейнесі, көбінесе, «түрлі дүниетаным мәселесі ретінде қаралады. Бүгінгі таңда ғаламның тілдік бейнесі ұғымында екі түрлі сипат бар. Оның біріншісінің нақты тілдерге және олардың арасындағы айырмашылықтарға қатысы жоқ болса, екіншісі нақты ұлт тілдерінің қатысуымен қалыптасқан лексикалық аталымдар жүйесі тәрізді тілдер арасындағы айырмашылықтарға бағыт-бағдар жасаушы ғаламның тілдік бейнесімен байланысты» [2, 39].

Автордың пайымдауынша, ғаламның тілдік бейнесі негізгі екі қызмет арқылы айқындалады: 1) ғаламның негізгі бейнесін негізгі элементтер білдіреді; 2) тілдік тәсілдердің көмегімен ғаламның ғылыми бейнесі түсіндіріледі.

Ғалым А. Ислам концептіге мынадай анықтама береді: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [3, 213].

Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасуында Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Г.Г. Гиздатов, Ж. Манке-

ева, Қ. Жаманбаева, Г. Смағұлова, Б. Хасанов, Б. Қасым, А. Ислам еңбектерінің маңызы зор.

Мәдени концепт – ұлт мәдениетінің ерекше қасиетін хабарлаушы ақпарат. Э. Оразалиева бұл мәселе туралы мынадай пікір білдіреді: «Мәдени концепті когнитивті концепті сөзінің беретін мәнінен өзгеше. Мәдени концепт – лингвомәдени таным бірлігі, онда ұлттық мәдениет көріністерінің жиынтығы бейнеленеді» [4, 135].

«Концепт» терминіне әртүрлі анықтама беру және түсіндіру, оның екі жақтылығын көрсетеді: біріншіден, тілдік таңба ретінде (лингвистикалық, мәдени және лингвомәдени бағыттар), екіншіден, ментальдықты көрсететін тілдің мазмұндық жағы (когнитивтік бағыт). Бұл бағыттар бірін-бірі жоққа шығармайды, қайта бір-бірімен тығыз байланыста болып, концепт менталды құрылым ретінде адам санасында социумның концептосфераға, одан кейін мәдениетке шығуы болып табылады. Концепт – мәдениеттің ажырамас бірлігі ретінде ұжымдық тәжірибенің нәтижесі.

Енді екінші топтағы зерттеулерге қайта оралсақ, ол зерттеулер концепт болғанда, қазақ этносының санасында материалдық объектілерді көрсететін, образды-ассоциативті жоғары деңгейде бағаланған «қамшы», «домбыра», «атамекен», «ұрпақ» сияқты концептер, сонымен қатар ұлттық діліміздегі адами қасиеттерді көрсететін «намыс», «сабырлық», «қанағаттық», «ағайындық», тағы сол сияқты концептерді зерттеген жұмыстар.

3. Концептерге талдау жасаған зерттеулердің үшінші тобына құрылымы әртүрлі екі немесе одан да көп тілдердің концептерін салғастырған жұмыстарды жатқыздық.

Ғалым З.Қ. Ахметжанованың пайымдауынша, салғастырмалы концептология Кеңес заманында етек жайған салғастырмалы тіл білімінің жалғасы іспеттес. Зерттеуші бұл топтағы зерттеуге қазақ, ұйғыр, араб, корей тілдеріндегі «әйел» концептісінің, сондай-ақ, қазақ және француз тілдеріндегі «өзім»-«өзге» концептерінің ерекшеліктерін көрсеткен зерттеуді атайды.

Зерттеушілер универсал концептілердің қатарында «Шындық», «Заң», «Сүйіспеншілік», «Сөз», «Жан дүние», «Күнә», «Ғылым», «От пен су», «Сан», «Уақыт», «Туған жер», «Тіл» дегендерді көрсетеді. А.В.Вейбицкая орыс мәдениетінде тек үш ғана концепт бар деп

көрсетеді; олар: «Тағдыр», «Қайғы» және «Ерік» (А. Вейбицкая). Ал Е. Кубрякова «Краткий словарь когнитивных терминов» деген лексикографиялық еңбекте А. Вейбицкая айтатын концептілер – бастапқы концептілер; басқалары осылардан туындайды дейді [8, 90]. В. Маслова: «Наши наблюдения показывают, что число концептов превышает несколько сот» [9, 49]. Сонымен қатар ұлттық концептілердің санының қанша екендігін анықтау мүмкін емес дегенді де кездестіреміз.

Әрбір халықтың тіліндегі концептілердің санын шамалап көрсетудің мүмкін болмайтындығының себептерін зерттеушілер былайша қорытады:

– бұл, біріншіден, когнитивті лингвистиканың әлі жас ғылым, зерттелетін жақтарының әлі де бар екендігіне байланысты;

– әрбір халықтың концептілер жүйесінің салыстырмалы түрде және аударматану ғылымының әдістерімен қарастырылмағаны себепкер.

4. Төртінші топқа енген зерттеулер көп емес. Ол зерттеулердің теориялық мәні басым, өйткені олар концептілерді зерттеудің әдіснамалық негізін, вербальды емес қатынастағы және аударматанудағы көкейкесті мәселелерді қарастыруға септігін тигізеді.

Қазақ тілін когнитивтік зерттеуге арнаған алғашқы жұмыстардың бірі ретінде Қ.Ә. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясын атауға болады. Бұл жұмыста тілдік сана құрылымы, гештальт теориясы, тілдік сана және мәтін құрылымы, тілдік модельдер, мұң концептісі, т.б. когнитивтік мәселелер қарастырылған [7, 156].

Профессор Ж. Манкееваның «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты мақаласында М. Бирвиш, Хомский, Лакофф, Коок, Г.В. Колшанский, Ю.Д. Апресян және тағы басқалардың есімдерімен байланысты когнитивтік лингвистиканың пайда болуы мен дамуына қысқаша шолу жасалады [6, 40].

Бұл топтағы іргелі зерттеу деп С.Е. Исабековтің «Когнитивтік лингвистиканың негіздері» атты сүбелі зерттеуін жатқызамыз. Өз монографиясында ғалым қазіргі когнитивтік лингвистиканың екі бағытын көрсетеді:

1. Ментальды-информациялық немесе америкалық-батысеуропалық бағыт.

2. Этномәдени немесе мәскеулік бағыт [10, 376].

Ментальды-информациялық және этномәдени бағыттағы когнитивтік лингвистиканың қарастыратын өзекті мәселесі: адам және адамзат тілі. Алайда бұл екі бағыттың ол мәселеге көзқарасы әртүрлі.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистикада:

1) адам қандай да бір этносқа, мәдениетке қатыссыз ақпаратты қабылдаудың, сақтаудың және тасымалдаудың белгілі бір жүйесі ретінде қабылданады,

2) тіл – ментальдық ерекшелік, яғни адамдық когницияның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистикада нақты, жеке ұлттық тіл емес жалпы адамзат тілі сөз болады.

Жоғарыдағы екі бағыттың тағы бір ерекшелігі – олар әртүрлі когнитивтік құбылыстарды және мәселелерді қарастырады, оларды әрқалай түсіне отырып, алдарына әртүрлі зерттеу міндеттерін қояды.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистика көбіне зерделейтін ұғымдары: когниция, когнитивтік жүйе, адамның психикасы, адам когнициясының құрылымы мен қызметі, адам организмінде болатын физиологиялық, психологиялық, когнитивтік процестер, білім, өзін-өзі тану, адамның танымдық қызметі, адамзат тілі, т.б.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистиканың негізгі міндеті ретінде адам когнициясының негізі – миды, нейрондық жүйені, жадыны, жалпы тілдік

танымды, ақпаратты өңдеудің құрылымын қояды.

Ментальды-информациялық бағыттағы когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі – «репрезентация». Табиғаты жағынан бұл ұғым да ментальды терминімен барабар. Шын мәнісінде адамның миы, адамның танымы ментальды. Ментальды-информациялық бағытта бірінші орында ментальдылық және концептуалдылық тұрады. Бұл әрбір тілдің артында концепт, концептуалдық құрылым тұратынын көрсетеді және когнитивтік лингвистиканың басты мақсаты – концептілердің формасы мен құрылымын, жасалу заңдылықтарын ашу және көрсету деп Серік Ергалиевич екі бағыттың ерекшелігін саралап, жіктеп, ерекшеліктері мен өзгешеліктерін зерделеп көрсетеді.

5. Бесінші топқа ғалым белгілі ғалым З.Қ. Ахметжанованың ұлттық концептологиялық когнитивтік зерттеулерін жатқызамыз. Зерттеуші Қазақстандағы концептологиялық зерттеулерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастырады да «намыс», «тіл», «ағайын», «сөз», «бақыт» сияқты ұлттық концептілерді жан-жақты зерттейді [11, 56]. З.Қ. Ахметжанова Қазақстандағы ұлттық концептологияның негізін салушы.

Қорыта айтқанда, когнитивтік лингвистикада бәріне бірдей ортақ мәселе «ақыл – ой – тіл – репрезентациялау – концептуализациялау – категоризациялау – қабылдау» ұғымдарының когнитивтік шынжырдағы өзара қарым-қатынасын анықтау мәселесі болып отыр [12, 126]. Қазақстандағы когнитивтік лингвистиканың бағдары этномәдени немесе мәскеулік бағыттан өріс алған деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г., Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С.Кубряковой. – М.: Наука, 1996. – 340 с.
- 2 Сүлейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: Мектеп, 1989. – 152 с.
- 3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. -228 б.
- 4 Оразалиева Э. Танымдық қазақ тілі. – Алматы, 2005.
- 5 Гиздатов Г. Типология и динамика когнитивных моделей в речевой деятельности дисс.док филол наук. – Алматы, 1999. 250 с.
- 6 Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

- 7 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным. – Алматы, 2001. – № 4. – 39-43-б.
- 8 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва, 1996.
- 9 Маслова В.А. Лингвокультурология /– М.: Академия, 2001. – 208 с.
- 10 Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики. – Астана, 2010. – 390 с.
- 11 Ахметжанова З.Қ. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Изд.: «Елтаным», 2012. – 146 с.
- 12 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Системе, 2004. – 225 с.

ӘОЖ 81:372.881

Е.Қ. Қасабекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: arabkaznu@mail.ru

Иран Ислам Республикасындағы парсы тілін оқыту әдістері: артықшылықтары мен кемшіліктері

Бұл мақалада Иран Ислам Республикасының парсы тілін оқытудағы әдістері мен мүмкіндіктері туралы айтылады, мақаланы жазудағы басты мақсатымыз қазақ тілді және парсы тілін оқытатын оқытушылар мен студенттердің танымдық қорына мәліметтер қосу.

Түйін сөздер: әдістеме, парсы тілі, артықшылықтары, кемшіліктері.

Е.К. Касабекова

Методика преподавания персидского языка в ИРИ: преимущества и минусы

В статье рассматриваются возможности изучения персидского языка и его роль для обучающихся. А так же предусматриваются минусы изучения персидского языка.

Ключевые слова: методика преподавания, персидский язык, преимущества, минусы.

E.K. Kassabekova

Technique of teaching of Persian language in Islamic Republic of Iran: advantages and disadvantages

Article consider opportunities of studying Persian language and it's role for students.

Keywords: technique, teaching, Persian language, advantages and disadvantages.

Иран Ислам Республикасында парсы тілін оқытудың әдістері әлдеқашан жақсы жолға қойылған. Олай деп айтатын себебіміз, шығыстану факультетінің парсы бөлімі студенттері 2001 жылға дейін Иран Ислам Республикасына тілдік стажировкаға 6 айдан 1 жылға дейін тегін барып, ирандықтардың тарапынан оларға қосымша степендия төленіп, жатақханамен қамтамасыз етілетін және топтағы барлық студенттер осы мүмкіндікке ие болатын. Осы тұрғыда әңгіме қозғасақ, ирандықтар тарапынан демалыс күндері мен мейрам күндері де тегін саяхат сияқты іс-шаралар ұйымдастырылады. Бұл саяхат Иран елінің көрнекті, тарихи,

туристік аумақтарына жасалады, біріншіден, бұл студенттің тіл оқуға деген ынтасы мен құлшынысын оятады, екіншіден, студенттің танымдық ой-санасын жетілдіруге көмектеседі, үшіншіден, туризм саласын жарнамалаудың бірден-бір тиімді жолдарының бірі болып саналады. Иран Ислам Республикасындағы білім жүйесі туралы мақалада Иран Ислам Республикасындағы оқытушылар мен студенттердің жай-күйі туралы жазған болатынымын, тек қана парсы тілін оқытын студентке ғана емес, барлық студенттерге университет тарапынан асханадан тамақтануға жақсы жеңілдіктер жасалған, ол 70 пайыздық жеңілдікті құрайды.

Сонымен бірге міндетті түрде жатаханамен қамтамасыз етіледі. Бұл да студенттердің оқыуымен олардың қаржылық жағдайын жеңілдетуге арналған іс-шаралардың бірі болып саналады. Сонымен қатар әрбір студентке шәкірт ақы немесе степендия тағайындалып төленеді. Осындай себептерге байланысты кей жағдайларда ирандықтар тарапынан түсініспеушілікке тап келіп жатамыз, олар өздеріне бар жеңілдіктер мен жағдайды мемлекет тарапынан, университет тарапынан жасалып жатқандықтан, осындай конференцияларға шақырту алған жағдайда неге бізге университет немесе шақырушылар бар жағдайды жасамайды, неге ақша бөлмейді деген сияқты сұрақтар қойып жатады. Мұндай сәттерде біздер барынша жағдайды түсіндіріп айтып жатамыз. Қазіргі таңда ирандықтар біздің тарапымыздан дәл өздері сияқты қолдау таппаған соң, тегін мүмкіндіктердің біршамасын шектеді. Бұл бізге тапсыратын студенттердің санын азайтып отыр, әрине, өкінішті, дегенмен қолдан келер шара жоқ болғандықтан, бұған да көніп отырған жайымыз бар.

Ирандық студенттер университет тарапынан әр түрлі ұйымдастырылатын іс-шараларға өз еркімен, өз ризашылығымен қатысады, бұл жағдайды айтып өтуді де жөн көріп отырмыз. Себебі адамның өзі қалап істеген ісінің әрдайым нәтижесі де зор болатыны бесенеден белгілі жайт.

Келесі бір айта кететін маңызды жайттардың бірі Иран Ислам Республикасында «Парсы тілін оқытудың дүние жүзі бойынша арнайы бағдарламасы мен орталықтары» бар. Мысалы, парсы тілін әлемге жаю мақсатында 30-ға жуық елдерде парсы тілін оқыту орталықтары мен мәдени орталықтар бар екен, сонымен қатар әлі де 10 елде ашу бағдарламасы жуық арада жолға қойылып отырған жайы бар. Парсы тілін дүниежүзінде дамыту орталықтары әлемнің әр түпкірінде өз тілдерін жаю мақсатында бірнеше іс-шаралар мен істер атқарып отыр, соның ішінде парсы тілін Қазақстанға тарату мақсатында ең алдымен, ИИР-ның ҚР-ғы мәдени орталығы мен елшілік тарапынан Алматы қаласындағы 2 үлкен жоғары оқу орнында «Парсы тілін оқыту орталықтарын» ашып отыр, соның бірі біздің факультеттегі парсы тілі орталығы мен Қазақ Қыздар Педагогикалық университеті болып табылады. Парсы тілін тарату мақсатында

құрылған екі орталық бүгінгі күнде парсы тілінен дәріс беретін және оқитын адамдарға арналған аудитория жабдықтау мәселесінен бастап, техникалық жабдықтар мен бірге, оқулықтармен қамтамасыз ете отырып, студенттерге арналған қызықты шаралар ұйымдастырып отырады. Біздің факультетте ашылған бұл орталық ашылған 1 жыл көлемінде 20-ға жуық іс-шара ұйымдастырып үлгерді, бұл әрине, ирандықтар тарапынан өз тілдеріне жаны ашу, дамыту сияқты мақсаттардан туындаған нәрселер. Ирандықтар тарапынан жыл сайын магистратурада оқу бағдарламасы бойынша 2-3 гранттық орын, докторантура бойынша 2-3 орын парсы тілін оқытатын жоғары оқу орындарының ұстаздары мен студенттеріне бөлінеді. Сонымен қатар әр түрлі парсы тілін дамыту орталықтарынан әр семестр сайын тек жол ақысын төленетін жартылай гранттық бағдарламаларының ұсыныстары түсіп, оқытушылар мен студенттер білім жетілдіру курстарына барып жатады.

Ирандықтар біздің елден бұрын білім беру жүйесінде баллондық жүйені қабылдаған және тәртіп мұнда ерекше қадағаланады, студент жеке өзі үшін білім алады, студенттің артынан жүгіру деген түсінік мүлдем жоқ десек те болады.

Пәндердің атауы біздің елдегідей ұзақ және күрделі емес, мысалы, «Омар Хайам рубаилары» немесе «Моулави» деген пәндер бар, жалпылама «XIX ғасырдағы ақын жазушылар» деген нәрсені қолданбауға тырысады және біздің ойымызша бұл өте дұрыс, себебі оқытушы да студент те пәннен не беріп, не ала алатынын біледі.

Ал қазақ тіліне оны дамыту мәселесіне келетін болсақ, ирандықтарға кей жағдайларда біздер тарапынан неге сіздер қазақ тілін біздер сияқты ашып оқытпайсыздар деп жатсақ, олар тіл сіздердікі дамытам десеңіздер, ақша бөліп, біздің елдің жоғары оқу орындарына барсаңыздар ашып береді деген жауап естіп жатамыз.

Парсы тілін оқытудың бұдан басқа да мүмкіндіктері мен жақсы жолдары Иран Ислам Республикасы тарапынан күннен-күнге дамып жетіліп, қолданысқа ие болып келеді.

Ал енді парсы тілін оқудың және оқытудың Ирандағы кемшіліктеріне келер болсақ, бұл сол елдің Ислам Республикасы деп конституция бойынша шариғат заңдарымен жүретіндігінде және дәл осылай аталуында болып отыр, бұл көптеген

дамыған демократиялық елдердің және парсы тілін оқитын елдердің студенттеріне кішігірім қиындықтар туғызып жатады. Ол, әрине, «хиджап» кию мәселесі, ерлер мен әйелдердің еркін араласа алмауы және осы секілді ислами емес елдерге жат нәрселердің заңды түрде орындалу шарттары болып отыр. Соның ішінде бұл мәселені біздің еліміздің студенттеріне де осы жағдай барысында оқытушылар тарапынан 1-ші курстан бастап түсіндіру жұмыстары мен дайындық жұмыстары жүргізіледі.

Қазіргі Иран мен Америка арасындағы саяси жағдайларға байлынысты біздің студенттердің басында бір қорқыныш сезімі тұрады. Ол егер Иран еліне сапар шексек, ол визамен бізді Америка және Еуропа елдері қабылдамайды деген

нәрсе, әрине, бұл қате түсінік дегенмен де бұл бір кемшіліктердің бірі болып саналады.

Сонымен, қорытындылай келе жалпы таразы басын парсы тілін оқытудың артықшылықтары басып тұр деп сенімді түрде айта аламыз, бұл мақала ғылыми мақаладан гөрі танымдық мақалаға келетініне шүбә жоқ, дегенмен де біздің тіл оқыту әдістемемізді, мүмкіндігімізді пайдалану мақсатында көмегін тигізеді деген ойымыз да жоқ емес. Жалпы ирандықтардың жақсы тұстары мен жақсы қасиеттерін, мәдениетін, әдебиетін оқуға олардан өзімізге қажетті нәрді алуға болады деген сенімдемін.

Иран Ислам Республикасының ҚР Мәдени өкілділігі тарапынан келген оқытушы Давуд Испархамның сөзінен аударылды.

ӘОЖ 82.0(091); 82.09(091)

Г.К. Құдайбергенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
арабтану және ирантану кафедрасының аға оқытушысы,
Тегеран (Иран) университетінің докторанты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: gulbahyt@list.ru

Шәкәрімнің Хафизден аударған тағы бір ғазалы

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының иранелінің ұлы ақыны Хафизден аударған тағы бір ғазалы қарастырылып, түпнұсқа мен аударма салыстырмалы түрде талқыланды.

Түйін сөздер: ғазал, сопы, мінәжіт, хақиқат, седр ағашы.

Г.К. Кудайбергенова

Еще одна газель Хафиза в переводе Шакарима

В данной статье рассматривается еще одна газель великого иранского поэта Хафиза в переводе Шакарима, а также дается сопоставительный анализ оригинального текста с переводом.

Ключевые слова: газель, суфий, молитва, истина, деревоседр.

G.K. Kudaibergenova

Another Hafiz' ghazal translated by Shakerim

In this article the author has examined another gazelle of Hafiz, the great Persian poet, which was translated by Shakerim Kudaiberdiuly and has analyzed its original text with its Kazakh translation.

Keywords: ghazal, sufi, prayer, truth, the tree cider.

Қазіргі таңда Шәкәрімнің аудармашылық ұстаханасын, соның ішінде шығыстың классикалық әдеби мұраларынан аударған туындыларын зерттеп жүрген зеттеушілердің тұжырымы бойынша Шәкәрім Хафиздің «Көрініске шоқынған», «Кел аяқшы қымыз бер», «Қараңғы толқын қанды оқпын», «Ей жарымыз, ай нұры», «Тұр аяқшы бер қымыз», «Көңіл жібі қолымнан», «Анық ерге жолдас бол», «Егер сүйікті ол бала», «Мәжілісінде досыңның», «Кешегі басшы піріміз» деп басталатын ғазалдарын аударған (1-213).

Ал біз осы мақаламызда жоғарыда аталған аудармалардан басқа Шәкәрімнің Хафизден аударғандағы бір аудармасын талдамақпыз. Ақыншығармаларын қайта зерттеу барысында қазақ ақынының Хафиздің тағы бір ғазалын аударғандығы анықталды. Шәкәрімнің «Жас алпыстан асқан соң ...» деп аталатын өлеңі

Хафиздің өлеңдер жинағындағы 37-ғазалының мағынасымен ұқсас. Хафиздің бұл ғазалы «биа ке гәср әмәл сәхт султ бониад әст» деп басталады, яғни «биік арманның іргетасы әлсіз» деген мағынаны береді. Енді осы түпнұсқа мен аударманы салыстырып көрелік.

Хафиздің біз сөз етіп отырған ғазалы 11 бейттен тұрады. Ал қазақ ақыны оның 9 бейтін аударған. Шәкәрім алғашқы төрт шумағын өзіне арнап, осы ғазалды аударғанда жасы алпыстан асқандығына ийтіп өтеді. Бұндай үрдіс көптеген ақындарға тән құбылыс. Мысалы, Абайдың бірінші қарасөзі былай басталатыны бәрімізге белгілі: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің

баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын...». (2-1). Шәкәрім де ұстазы Абай сияқты жер ортасы жасына келген кезде өмірден көрген-түйгендері мен өзінің философиялық ойлары жайында толғауларымен қатар, ара-арасында Абайдан кейін жанына жақын тартқан Хафиздің сырлы да, терең мағыналығазалдарын аударып отырғанға ұқсайды.

Енді аудармаға назар аударайық:

1) بیا که قصر امل سخت سست بنیادست
بیار باده که بنیاد عمر بر بادست

(100-4)

Жолма-жол аудармасы:

(Биік) Арман сарайының іргетасы әлсіз (екенін біл)

Шарап әкел, өмір тірегі желде тұр.

(мағынасы: мына дүние – жалған, өткінші).

Шәкәрім аудармасы:

Құбылмалы сарай бұл

Құм үстіне салынған.

Өмірүйі желде тұр,

Үмітүйі – сағымда,

Көз жетпейтін көлде тұр,

Іздегенерік бағында.

Шәкәрім «ғаср-еәмәл»-ді құбылмалы сарай деп алып, оны құм үстіне салынған дейді. Мына жерде Шәкәрімнің «бұл» деп отырғандығы «арман» екендігі түсінікті. Адам арманы мен қиялының құбылып отыратындығын негізсіз, тіреусіз құмға салынған үйге теңеп отыр. Парсы тілінде «ғаср» – сарай, ал «әәмәл» – арман немесе биік арман деген мағынаны береді. Шәкәрім әрі қарай «өмір тірегі желде тұр» дегенді «өмір үйі желде тұр, үміт үйі сағымда» деп ұтымды аударып білген. Ал қалған екі шумақты өз жанынан қосқанымен түпнұсқаның негізгі айтар ойын ашып тұр. Яғни өмірде ешнәрсетұрақты емес, өткінші. Жел тұрып ауаны бір жерден екінші жерге айдап апарған сияқты, өмір де кез келген уақытта аяқталуы мүмкін, сондықтан оған байланба, сен де бір күні бұл өмірден өтесің» дейді.

2) چه گویمت که به میخانه دوش مست و خراب
سروش عالم غییم چه مژدهها دادست

Жолма-жол аудармасы:

Шарапханада өз-өзімді ұмытып, мас болып отырғанымда,

Ғайыптан періште келіп, маған үн қатты.

(мағынасы: шарапхана деген сопылық термин бойынша мешіт дегенді білдіреді. Мешітте Құдайға деген ғашықтық сезім тұңғығына батып отырғанымда, яғни Жаратқанға мінәжат етіп отырғанымда, періште үні құлағыма келді).

Шәкәрім аудармасы:

Хақиқаттың қымызын

Ішіп, бүгін мас едім,

Тазалап жүрек ыңдызын,

Нәрестедей жас едім.

Шақырды бірперіште

Тәнімді емес, жанымды.

Өтірік деп керіспе,

Осы сөзім нанымды.

Шәкәрім «Хожа Хафиздің "арақ" деп жазғанын мен көбінесе "қымыз" деп жазамын. Оның "арақ" ("қымыз") дегені – ақыл, ғылым, Хақиқатта "жар" – дос дегені, Алла тағала һәм табиғаттың көркемдігі...» (3-) деп айтқанындай осы жердегі шарапты да қымыз сөзімен берген. Ал үшінші және төртінші шумағындаалдыңғы шумақтардағы ойын толықтырады да, ақиқатқа жету үшін алдыменжүрегінді жамандық атаулыдан тазалау керектігін айтады, тазаланған жүректі жаңа туған нәресте жүрегімен салыстырып отыр. Жас сәбидің жүрегі қаншалықты таза болатын болса, ақиқат сатысына көтерілген адамның да жүрегі сондай таза күйінде болу керектігін баса айтып отыр. Сондай-ақ қазақта (иран халқындада) жас нәрестені көбінесе «періштеге» теңейтінін ескеретін болсақ, жүрегін барша жамандықтан тазартқан адам, жаңа туған нәрестедей жамандық атаулыдан пәк болмақ. Немесе жүрегі мен бойы таза және әрдайым Жаратушысынеске алып жүретін адамның жанына періштелер үйір болатындығы жайында хадистердеде айтылған. Ал сопылық ілімі бойыншабойындағы барлық нәпсісін жеңген адамның жүрек көзі ашылады. Яғни ақиқат сатысына, кемелденген адам дәрежесіне көтеріледі. Шәкәрім де осы ақиқат жолын меңзеп отыр.

3) که ای بلندنظر شاهباز سدره نشین
نشیمن تو نه این کنج محنت آبادست
تو را ز کنگره عرش میزند صفر
ندانمت که در این دامگه چه افتادست

Жолма-жол аудармасы:

Ей, сұңқар, сен седр (аспанның жетінші қабатында өсіп тұрған ағаш) ағашында отыруға лайықсың,

Мына дүние сен отыратын жер емес.

Сені көктегі арш (періштелер отыратын жер) мекені шақырады.

Осы тұзаққа (осы дүниені айтып отыр) қалай түскеніңді білмеймін (мағынасы: таза жүректі, кемелденген адамның барар жері жұмақ).

Шәкәрім аудармасы:

«Неге отырсың байланып, –
Деді, – байғұс, тұзақта.
Әуре болма айланып,
Лайық орын бұ жақта».

Шәкәрім Хафиздегі «сұңқар» теңеуін байғұс деп алған. Тұзаққа ілінген сұңқардың күйін Шәкәрім «байғұс» сөзімен әсерлі аударып білген. Яғни осы жалған дүние тұзағына түскен «таза жүректі» адам бұл дүниеде «байғұс» күйін кешіп отыр дейді. Ал Хафиздің «көктегі арш мекені» дегенін Шәкәрім «лайық орын бұ жақта» деп көкті меңзеп отыр. Бұлай аударудың өзінде бір мән жатқандай. Өйткені осы өмірден өткеннен соң адам жанының барар жері тек Алла тағалаға ғана мәлім, сондықтан Шәкәрім оның түсін түстеп айтпай, «бұ жақта» деп берген.

4) غم جهان مخور و پند من مير از ياد
که اين لطيفه عشقم ز ره روی يادست
رضا به داده بده وز جبين گره بگشای
که بر من و تو در اختيار نگشادست

Жолма-жол аудармасы:

Дүние қамын жеме және менің кеңесімді ойыңнан шығарма

Өйткені мына мағыналы сөздерді маған бір ұлы сопы айтқан

Берілгенге разы бол және қабағыңды аш

Ол сені мен менің ықтиярымызда (таңдауымызда) емес.

(мағынасы: Алла тағаланың берген нығметіне риза бол, тағдырыңа ренжіме).

Шәкәрім аудармасы:

Қабағыңды аш, қайғырма,
Берілгенге разы бол.
Анық ойдан айрылма,
Ашылған жоқ еркін жол.

Шәкәрім Хафиздегі мағыналары ортақ сөздерді біріктіріп, бір сөзбен берген. Ал келесі шумақтарда «сен мен менің ықтиярымызда емес» дегенді «бізге еркін жол әлі ашылған жоқ» деген сөздермен аударған. Яғни сен әлі ақиқатқа жеткен жоқсың, еркінсінбе, кемелденген адам дәрежесіне жету үшін әлі де көп еңбектенуің керек, әрбір басқан қадамыңды мұқият қадағала деп түйіндейді.

5) مچو درستی عهد از جهان سست نهاد
که این عجز عروس هزار دامادست

Жолма-жол аудармасы:

Тірегі әлсіз осы дүниеденкепілдік іздеме

Бұл (осы дүние) – мың ерге күйеуге шыққан кемпір іспетті, оған сенуге болмайды (мағынасы: бұл дүниеде тұрақты ешнәрсе жоқ, бәрі өткінші).

Шәкәрім аудармасы:

Сансыз байдан қалған тұл,
Жарай ма оған жалынған?

Шәкәрімнің «сансыз байдан қалған тұл» деп аударғаны бір қарағанда түпнұсқаның жолма-жол аудармасы сияқты, алайда оның екінші мағынасы бар. Яғни «өмірден көптеген бай мен байкештер өткен, олардың байлығы мәңгі өмір сүрулеріне көмек бола алмады, сондықтан байлыққа байлану жарамайды, сен де бір күні бұл өмірден өтесің, бұл дүниеде тұрақты еш нәрсе жоқ, бәрі өткінші» дегенді білдіреді.

6) نشان عهد و وفا نیست در تبسم گل
بنال بلبل بی دل که جای فریادست

Жолма-жол аудармасы:

Гүлдің назы мен күлкісінде сенімділік пен тұрақтылық жоқ

Ей, бұлбұл назыңды айтатын уақыт жетті.

(мағынасы: жалған әдемілікке сенбе немесе жылтырағанның бәрі алтын емес).

Шәкәрімнің аудармасы:

Бақтың гүлі күлсе де,
Уәде берді демендер.
Гүл соларын білсе де,
Кейімейді кемеңгер.

Шәкәрім алғашқы екі шумағын өте сәтті аударған. Ал Хафиздің келесі шумағындағы «бұлбұлды» «кемеңгер» деп алған. «Бұлбұл» Хафиз ғазалдарында гүлге ғашық болып өтеді. Қаншалықты гүлдің назы мен тұрақсыздығын көрсе де оған деген махаббаты суымайды. Ал Шәкәрімде бұлбұл есі кеткен ғашық емес, қайта өмір машақатын тартса да кейімейтін кемеңгер ретінде аударылған.

7) سد چه می‌بری ای سست نظم بر حافظ
قبول خاطر و لطف سخن خدادادست

Жолма-жол аудармасы:

Ей, өнерсіз, (мына жерде дарынсыз ақындарды айтып отыр) Хафиз өнерін қызғанба,

Өйткені ол дарынды оған Құдай берген

(мағынасы: әркімнің өз орны бар немесе білгенді күндеме).

Шәкәрім аудармасы:

Тәтті сөз бен түзу ой –
Тағдыр сыйы емес пе?
Әуре қылма, жаным, қой,
Мені күндеп егеспе!
Түпнұсқадағы көрінісқазақ тілінде
сақталған. Алайда оны жолма-жол аударма деп

айтуға келмейді. Шәкәрім түпнұсқадағы сөздердің мағынасын, көркемдік, бейнелік әсерлерін сақтай отырып аударған.

Қорыта айтқанда, түпнұсқа мен аударма арасында мағыналық үндестік және аудармашының өзіндік бояумен жырлағандығын көреміз.

Әдебиеттер

- 1 Шәкәрімтану мәселелері. – Алматы: Раритет, 2008.
- 2 Абайдың қарасөздері. <http://www.kultegin.kz>
- 3 Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988.
- 4 Диван-е Хафез. – Тегран, 2010.

ӘОЖ 81:372.881

А.Ж. Назарова*, Ш.М. Садуова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: Ayim76@mail.ru

Шет тілін «кейс-стади» әдісі арқылы оқытудың ерекшеліктері

Бұл мақалада кейс әдісі интерактивті әдістің бір нұсқасы ретінде немесе кәсіби әрекеттің белгілері бар шағын іскерлік ойын ретінде қарастырылады. Бұл технологияда оқу материалы тіл үйренушілерге проблемалық жағдаяттар арқылы ұсынылады, студент түрікше кәсіби тілде сөйлеуге шешім қабылдау барысында белсенді зерттеу және шығармашылық әрекеті арқылы үйренеді.

Түйін сөздер: әдіс, кейс, түрік тілі, инновациялық жүйе, технология, әдістеме.

А.Ж. Назарова, Ш.М. Садуова

Особенности кейс-стади метода обучения иностранного языка

Метод Кейса изыскивается в виде варианта интерактивного метода или как небольшая игра с признаками профессиональной деятельности. Учебный материал для тех, кто изучает язык, в этой технологии представляется через проблематичное положение, когда студент принимает решение говорить на профессиональном турецком языке, он учится благодаря активным исследованиям и творческой деятельности.

Ключевые слова: метод, кейс, турецкий язык, инновационная система, технология, методика.

A.Zh. Nazarova, Sh.M.Saduova.

Features CES-study method of teaching a foreign language

Method of the Case is being sought in the form variant of an interactive method or as a small game with signs of professional activity. Training material for those studying the language, in this technology represented through a problematic situation, when a student decides to talk to a professional Turkish language he is learning through active research and creative activity.

Keywords: method, case, Turkish language, innovation system, technology, technique.

Бүгінгі ұстаздың мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау, әрбір болашақ маман иесіне сапалы білім беру, оның жан-жақты дамуына мүмкіншілік жасау, оқуға деген қызығушылығын арттыру. Қазіргі таңда білім саласында аянбай еңбек етіп жүрген ұстаздар, сапалы білім берудің әр түрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану үшін көптеген еңбек етуде.

Шет тілін үйретуші ұстаздардың да алға қойған мақсаты – өзіндік ой тұжырымымен

көзқарасы бар, өз пікірін ашық айта алатын, ақпараттық ағымдардан хабары бар, өз жолдары мен мамандықтарын таңдай білген, болашақта өз саласында қызмет ете алатын мамандарды дайындау. Сондықтан оқыту барысында білім алушыларға, тек оқулықтардан сабақ беру ғана емес, сабақ барысында олардың қызығушылығын арттыру оқытушының бірден-бір міндеті. Ол үшін озық технологияларды, беделді педагогтардың тәсілдерін қолдану маңызды,

менің білім беру барысында назар аударғаным: білім алушылар түрік тілі сабағында іскерлік ойын тәсілдерін және кейс әдісін қолданғанда, қатты қызығушылық танытқандары байқалды.

Қоғамымыздың даму бағытында сауатты, саналы азамат тәрбиелеу мәселесі жүктеліп отыр. Осындай мақсаттың толық орындалуы оқу-тәрбие жүйесінің үлесіне тиетінін ескеретін болсақ, студенттердің білімді, білікті болуында кейс әдісінің алатын орны ерекше. Кейс әдісі арқылы студентті білім алуға, тілді меңгеруге қызықтыра отырып, болашақ маман ретінде тұлғаның дамуын қалыптастыруға болады.

Кейс әдісінің шығу тарихына тоқталатын болсақ, ең алғаш «кейс стади» әдісі Гарвард университетінде 1924 жылы қолданылған. Содан бері бұл әдіс осы күнге дейін өзінің маңыздылығын жойған жоқ. Кейс амал-тәсілі алғашқы кезде бизнес мектебінде ғана қолданылып келсе, бүгінгі таңда бұл әдіс арқылы оқытудың қолданылу аясы кеңейеді. Қазір кейс-стади амал-тәсілін педагогикалық оқыту үрдісіне енгізу әдіс-тәсілдерін: Л. Барис, В.А. Ясвин, К. Кристенсен, Э. Хансен, М.В. Коротков, М.В. Кларин, А.И. Наумова, А.М. Зобина, М.С. Керимбаева, В.А. Канн-калик, Н.Д. Никандров, Б.Н. Киселева, И.В. Липсина, Г.А. Полонский, Д. Экинсон, И. Уилсондар қарастыруда [3, 55].

Жағдай (кейс) деп ұжымдағы, қоғамдағы қандай да бір нақты шынайы жағдайдың жазбаша берілуін айтамыз. Білім алушылар ұсынылған жағдайды талдап, мәселенің маңызын түсіндіріп, шешу жолдарын көрсетуді және олардың ішінен ең тиімдісін таңдап алулары тиіс. Осы талдау барысында білім алушылар өздерінің алған білімдерін ұтымды пайдалана алады. Ал ұстаздың міндеті, осы кейс әдісін қолдану барысында, оқушылардың белсенділігін бақылап, барлығының қатысуын қадағалауы керек. Сонымен қатар оқушылардың талдауына берілетін кейстің түсінікті және пән тақырыптарына сай болуы өте маңызды.

Кейс әдісі оқытудың басқа технологияларына қарағанда күрделі жүйе болып табылады. Кейс әдісін қолдану барысында оқытушының іс-әрекеті екі кезеңнен тұрады.

Бірінші кезең – кейс (жағдай) таңдап алу және сұрақтар құруға арналған шығармашылық жұмыс: жағдайларды тақырыпқа сәйкес таңдап

алу; мақсат пен міндетті анықтау; жағдайды құрастыру және суреттеу.

Екінші кезең – оқытушының аудиториядағы іс-әрекеті. Аудиториядағы кейс әдісін қолдану кезеңі: кейске кіріспе; жағдайдың талдануы (шағын топтарда); пікірталас; қортынды шығару.

Студенттерді түрік тілінде кәсіби тілде сөйлеуге үйретуде тиімді әдістердің бірі – кейс әдісі. Кейс әдісі латын тілінде «шиеленіскен» немесе «ерекше жағдай» дегенді білдіреді. Бұл әдіс уақыт пен материалдық шығынды қажет ете қоймайды.

Кейс әдісін интерактивті әдістің бір нұсқасы ретінде немесе кәсіби әрекеттің белгілері бар шағын іскерлік ойын ретінде қарастырсақ та болады. Бұл технологияда оқу материалы тіл үйренушілерге проблемалық жағдаяттар арқылы ұсынылады, студент түрікше кәсіби тілде сөйлеуге шешім қабылдау барысында белсенді зерттеу және шығармашылық әрекеті арқылы үйренеді.

Кейс амал-тәсілінде басты назар студенттердің ұсынылған реальды немесе қиялдық (алдын ала құрастырылған) жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі, өзінің ой-пікірін нақты әрі толық айтып беруі т.б. Студенттің жекетұлғалық қабілеттерін жетілдіруге аударылады.

Демек, студенттердің ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда кейс-стади амал-тәсілін қолдану – қазіргі білім беру талабына студенттің тілге деген қызығушылығын туғызатын жеке педагогиканың жаңа инновациялық жүйесі.

Кейс амал-тәсілдерін пайдалануда мына мәселелер қарастырылады:

- студенттердің ауызша сөйлеу дағдысын жетілдіруге алдын ала дайындалған мәтіндер не тапсырмалар беру;
- микротоптардың басшыларымен өздерінің ойларын бөлісу, бірге талдау, басшының студенттер түсінбегенде микросабқтар өтуі;
- сыныптың бірнеше микротоптарға бөлінуі;
- әрбір топтың өзінің басшысы болуы;
- оқытушы бағыт-бағдар беруші, бақылаушы рөлінде ойнауы ескеріледі.

Сонымен қатар кейстік амал-тәсілде жағдаяттарға байланысты мынадай бес түрлі пікір-сайыс ұйымдастырылды:

Оқытушы студентке қарсы сұрақ береді.

Оқытушы студенттен өзінің тапсырма жайлы болжамын сұрайды.

Студент-студент рөлдік ойындар да қолданылады.

Студент оқытушыдан тапсырма жайлы болжамын сұрайды.

Студент-студент пікірталасады.

Кейс бірыңғай ақпараттық кешен болғандықтан, ол үш түрлі бөлімнен тұрады:

- кейс дайындау бөлімі;
- нақты жағдаяттар бөлімі;
- кейске кіретін қосымша тапсырмалар.

Студенттердің түрікше сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда кейс мынадай кезеңдер бойынша дайындалды.

1-кезең. Студенттердің ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың мақсатын айқындау.

2-кезең. Кейсті түзуге материалдар жинау. Сыныптағы студенттер саны және олардың түрік тілі пәнінен білім деңгейлері мен сөздік қорының көрсеткіші.

3-кезең. Студенттердің ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға арналған тапсырмаларды жинақтау.

4-кезең. Сабақтың қай кезеңінде кіргізуге болатынын болжау.

5-кезең. Студенттерден күтілетін нәтижені болжау.

6-кезең. Нәтижеге қол жеткізу үшін кейсте кемшіліктерді жою.

7-кезең. Студенттердің түрікше сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға арналған тапсырмаларды түрік тілі сабағына енгізу.

Кейс амал-тәсілдері қолданылған сабақтарда сыныптағы студенттерді төрт адамнан тұратын микротоптарға бөлуге болады. Студенттерді микротоптарға бөлу үшін оларды туылған айларына, мезгілдеріне, жылдарына, жақсы көретін түстеріне және т.б. қарай топтастырып, өздеріне лайықты етіп топ атын қояды.

Кейс амал-тәсілдері қолданғанда микротоптармен қатар сарапшы, жол сілтеуші, баяндаушы және қарсы сұрақ қоюшы болады.

1. Сарапшы – әрбір топтың өзінің сарапшысы болады. Сарапшының міндетті микротоптарға қатысып отырған студенттердің жауаптарын қорытындылау. Керек болса, микросабактар өту. Студенттер жауаптарының дұрыс не бұрыстығын сарапшыға тексертеді.

2. Жол сілтеуші – бұл тапсырманы басқалардан ерте орындайтын, әдетте, жақсы оқитын студент. Ол студенттер жауап таба алмай жатқанда, дұрыс жолды айтады.

3. Баяндаушы бұл тапсырмада берілген мәтін не басқа жағдаяттарға еніп, басқа студенттерге түсіндіреді. Өзі ойнап тұрған образдың жүрісін, кимылын, ым-ишарасын айнытпай салу арқылы дұрыс жолды сілтейді. Мысалы, доп жайлы жұмбақ жасырылғанда, доптың келбетін салу керек.

4. Қарсы сұрақ қоюшы – бір студент басқа студенттердің айтқан пікірлеріне келіспей әдейі сұрақ қояды. Бұл сұрақтарға басқа студенттер жауап берулері қажет. Бұл оларды өз пікірлерін басқа біреуге дәлелдеуге үйретеді. Кейс сабақтарында берілетін тапсырмалар студенттерді қызықтыруға, олардың диалогтік және монологтік сөйлеу дағдыларын жетілдіруге, ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталды. Студенттерге тәрбиелік мағынасы жоғары ұлттық педагогика элементтері бар шешендік сөздер, мақал-мәтелдер үйретілді. Кейс технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы мұнда студент өздігінен ізденетін, алдарында тұрған проблеманы шешетін субъект. Оқытушы сабақта тек бағыт-бағдар беруші қызметін атқарады. Кейс технологиясында студенттер санына қарай бірнеше микротоптарға бөлінеді. Әрбір топ проблеманы шешуде өзінің пікірін дәлелдейді.

1. Презентация – оқытушы студенттердің барлығына бірдей сабақтың мақсатына қарай белгілі бір проблема қояды. Осы проблеманы түсіндіреді.

2. Ұстанымы студенттер оқытушы түсіндірген проблема бойынша өз пікірлерін дәптерлеріне жазады. Әрбір студент өз идеяларын жеке жазып, басқа студенттерден көшірмейді. Студенттердің жазған ұстанымдары кейінірек проблеманы топ болып талқылағанда қажет болады.

3. Проблеманы талқылау – студенттер проблеманы топ ішінде талқылап, дұрыс шешім шығарады. Топ ішінде студенттер бір-біріне үйретеді, үйренеді.

4. Шешім шығару – топ ішінде қабылданған шешімді басқа топтарға айтып, өзінің пікірін

дәлелдеу. Басқа топтарда айтылған пікірге өз көзқарастарын білдіреді.

Осындай кейс технологиясы бойынша құрылған бірнеше дәрістердің қарастыра кетейік. Мысалы, оқытушы студенттерге мынадай мазмұнда мәтінді тақтаға жазады. Ескерту: дәріс түрік тілінде жүреді.

1 – үлгі-сабақ

«Өзен»

«Біздің ауылдың маңында өзен ағып жатыр. Өзеннің суы өте лас. Бірнеше жылдан бері қараусыз қалғандықтан өзеннің жан-жағын шөп басып кеткен. Көптен бері өзеннің суын ауыл тұрғындары пайдаланбайды» [6, 97].

Оқытушы мәтінді оқып, студенттерге мынадай проблеманы шешуді ұсынады.

Шешілетін проблема: Бұлақтың суы қандай болуы керек?

Студенттер проблеманы шешуге топ болып кірісті. Әрбір топ өздерінің көзқарастарын ортаға салады.

Бірінші топтың студенттері мынадай мазмұнда мәтін құрастырды:

«Біздің ауылдың маңында өзен бар. Өзеннің суы мөлдір, таза болуы керек. Ауыл адамдары өзенді үнемі күтіп, таза ұстайды».

Екінші топтың студенттері: «Өзенді тазалау қажет. Сонда оның суы таза болады. Өзеннің суын адамдар пайдаланады».

Үшінші топтың студенттері: ««Бұлақ көрсең – көзін аш» деген бар. Табиғатты аялап ұстау керек. Өзен табиғаттың адамдарға берген сыйы. Егер адамдар өзенді таза күтіп ұстаса өзен олардың өмір бойы азығына айналады».

Бұл дәрістен кейс технологиясының мынадай ұтымды жақтарын байқауға болады:

- студенттердің өзара пікірталастыруға, өзінің пікірін дәлелді құруға дағдыланауы;
- топ ішінде белсенді тілдік қатынастың орнауы;
- проблеманы өздігінен шешуге ұмтылу, шығармашылық жұмыстарды орындауға үйрену;
- тапсырмада берілген сұрақтарға жауап іздеп, өзіндік пікір айтуға дағдылану;
- ауызша сөйлеу дағдылары жетіліп, мәтін құрастыру біліктерін дамыту.

Қорыта келе айта кететін болсақ, кейс әдіс-тәсілі арқылы жүргізілген дәрістің ұтымдылығы: дәріс барысында сыныптағы студенттердің барлығын сабаққа қатыстыру, уақытты ұтымды пайдалану, бір уақытта студенттердің білімін тексеру, студенттерді өз араларында қарым-қатынасқа түсіру, студенттің өз ойын ашық айта білуге жетелеу, студенттің ой қорыта білу деңгейін көтеруге және шығармашылық қабілетінің өсуіне жетелейді.

2-үлгі-сабақ

Сабақ тақырыбы: Үй жануарлары

Сабақтың мақсаты: Студенттерді ауызша сөйлеуге дағдыландыру.

Ертегі кейіпкерлерінің жағымды және жағымсыз әрекеттерін талдауға үйрету.

Көрнекілігі: жануарлардың суреттері, алмалар, шарлар.

Сабақтың барысы: Ұйымдастыру. Студенттерге мәтінді оқып беру.

«Ит пен мысық»

«Ерте заманда ит пен мысық дос болыпты. Бір күні екеуі бас қосып әңгімелесіпті. Ит тұрып былай деп мақтанымты: «Менің адам баласына пайдам шаш етекпен! Үйін күзетемін. Малың бағамын. Адамдарға менің еш зияным жоқ сол себептен де адамдар мені жақсы көреді». [6, 35]

Мысық та қалыспай мақтана жөнеледі. *«Кім айтты мені адамдардың досы емес деп? Менің де адамдарға еш зияным жоқ. Менің де оларға тигізер пайдам шаш етекпен. Менің арқамда үйлерінде тышқан өзі түгіл аты да естілмейді», – дейді. Сол кезде бұл әңгімені қожайындары тыңдап тұрып:*

«Сендердің маған тигізер пайдаларың зор. Сендер болмасаңдар мен қалай күн көрер едім – депті».

Бұл мәтінді оқып берген соң, студенттерді рөлге бөліп, бірін ит, бірін мысық етіп сөйлетеміз.

Баяндаушы: Өздерінің жақсы пайдалы жақтарыңды айтыңдар.

Қарсы сұрақ қоюшы: Енді кемшіліктеріңді айтыңдар.

Сарапшы: үй жануарларының барлығының да пайдалы екендігін айтады.

Әдебиеттер

- 1 Radzhers E. Innovasiya turali tusinik. – // Kazakstan mektebi. – №4. – 2006.
- 2 Kabdikayrov K. Inovasyalik tehnologiyalardiagnostikalau. – A., 2004
- 3 Zhunisbek A. Zhana tehnologiya negizi – sapali bilim. – //Kazakstan mektebi. – №4. – 2008.
- 4 Nagimzhanova K. Inovasyalik tehnologiyani kurulumu. – A.: Orken, 2007.
- 5 Koshimbetov S. Inovasyalik tehnologiyani bilim sapasin koterude paidalanu mumkindikteri – A.: Bilim, 2008.
- 6 Türkçe'ye Doğru Yabancılar için Türkçe 1, Ders Kitabı. – ANKARA, 2003.

УДК 82.0(091); 82.09(091)

¹А.М. Нуржаева*, ²Н.Б. Абдраимова¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, магистрант,
Республика Казахстан, г. Алматы²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, доктор PhD,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: nurzhana@list.ru

**Жизненный путь и становление личности
великого китайского писателя Пу Сунлина**

В данной статье рассмотрены этапы жизни китайского писателя Пу Сунлина, становление его личности как литератора и человека. Показана важнейшая роль отца в жизни писателя, вкратце рассмотрены идеи, повлиявшие на психосоциальное развитие и интеллектуальный рост писателя, что впоследствии отразилось в творчестве Пу Сунлина и определило его неповторимый литературный стиль.

Ключевые слова: образование, конфуцианство, мораль, семья, цзин-ши, интеллектуальный, литературный, Ляо Чжай.

А.М. Нуржаева, Н.Б. Абдраимова

Ұлы Қытай жазушысы Пу Сунлиннің өмір жолы және тұлға ретінде қалыптасуы

Бұл мақалада қытай жазушысы Пу Сунлиннің өмірінің кезеңдері, оның тұлғасының қалыптасуы қарастырылған. Жазушының өмірінде әкесінің рөлі өте маңызды болғаны және тұлға ретінде қалыптасуына ерекше әсер еткені және осының бәрі Пу Сунлиннің өнеріне және әдеби стиліне әсер еткені зерделенген.

Түйін сөздер: білім, конфуцийшілдік, мораль, отбасы, цзин-ши, зияткерлік, әдеби, Ляо Чжай.

А.М. Nurzhayeva, N.B. Abdraimova

Life course and development of personality of the great Chinese writer Pu Songling

This article describes the stages of life of the Chinese writer Pu Songling, the formation of his identity as a writer and a man. The importance of his father in the life of the writer was shown, briefly discussed the ideas that influenced the development of psycho-social and intellectual growth of the writer, which subsequently reflected in the work of Pu Songling and determined his unique literary style.

Keywords: education, confucianism, morality, family, zhèng-shì, intellectual, literary, Liao Zhai.

Великий китайский писатель Пу Сунлин (1640-1715), известный также под псевдонимом Ляо Чжай, жил в провинции Шаньдун в Восточном Китае. Принадлежавший к бюрократическому сословию учёных писатель получил классическое образование. Его семья оказала большое влияние на формирование характера и личности Пу Сунлина. Одаренного от природы ребенка родители выделяли и любили, а потому детство его было счастливым.

Его старшие братья Чао-цюань (1637-92) и Пай-лин (1638-1709) были, как и Пу Сунлин, интеллектуально развитыми и сумели получить первую степень на экзаменах. Мать Пу Сунлина имела среднее образование и ее вдумчивое воспитание сделало сына сильным, что помогло ему впоследствии не пасть духом, когда он терпел неудачи на экзаменах. В последнее время ее жизни именно Пу Сунлин заботился о любимой матери.

Но более всех повлиял на Пу Сунлина его отец Пу Пань. Мировоззрение писателя, его социальная роль и жизненные цели сформировались при непосредственном участии отца Пу Сунлина. «Обладая богатством и учеными степенями, предки писателя занимали высокое положение. Только его отец, не выдержав экзаменов, лишился дворянских привилегий» [1, с.4]. Однако Пу Пань, не получивший первую степень на экзаменах, преуспел в торговых делах, но не бросил изучение классиков и истории. Разбогатев, он помогал людям, сам занимался образованием своих детей и никогда не отвечал на нападки со стороны местных негодяев. Все это глубоко укоренилось в юном уме писателя. Пу Сунлин сочувствовал отцу, неоднократно проваливавшемуся на экзаменах, вынужденному отказаться от благородной цели стать идеальным ученым и неспособному бороться с непорядочными людьми. Пу Сунлин оправдывал торговый статус отца тем, что его отец был доведен до этого неудачами и провалами на императорских экзаменах и бедностью. Позже, в своей собственной жизни, писатель будет с невероятной решимостью, без колебаний стремиться сохранить свою цель и стать литератором-ученым. Он гордился особой добродетелью отца, его всесторонней образованностью, которой тот во многом обязан самому себе, щедростью благотворительного духа и тем, что Пу Пань смог обеспечить будущее своих детей. Пу Сунлин поставил себе примером для подражания модель поведения отца.

Хотя Пу Сунлин никогда не следовал за отцом в коммерческом деле, однако опыт отца в мире бизнеса пополнил широкую базу знаний писателя, позднее став источником для его рассказов о деловом и внешнем мире, что отразилось в историях Ляо Чжая. Пу Пань был также его интеллектуальным наставником. Он дал Пу Сунлину знания из своего начального образования, разработал для сына программу, добавив в учебные материалы интересующие его и Пу Сунлин изучая общее ядро установленных конфуцианских ценностей, также изучал, по выбору отца, сочинения, которые были неконфуцианскими, выражающими несогласие с ортодоксальным конфуцианством. Эти работы, в прозе и стихах, излагают гедонистические жизненные идеалы: эксцентричность или эскапизм (Чун-цы, Ле-цы, Хуан Ши, Тао Юань-мин), радость затворничества, выход за пределы свое-

го «пыльного мира» политической интриги для того, чтобы жить в горах или сельской местности (Тао Юань-мин, Чао Пао), самоутешение в пьянстве (Чжуан Чи, Тао Юань-мин), важность расстояния для выражения чувствительности и чувства и выговор духа отчаяния, неуверенности в себе, жалость к себе в литературе (Чу-цзы, Юй Синь), мифологический и сверхъестественный мир фантазии (Чу-цзы, Чжуан-цзы, Ле-цзы, Хуан Ши, Тао Юань-мин). В целом, эти идеи резко контрастируют с ортодоксальными ценностями конфуцианства, где важны государственная служба и моральное самосовершенствование, и с литературой, как транспортным средством Пути (высокая конфуцианская философия политики и морали). «В широком смысле, эти авторы сформулировали традиционный китайский индивидуализм в форме самосознания, личной независимости, и противостояние сильному политическому, социальному и интеллектуальному давлению, а также давлению черствых концепций и ценностей, и погоне за мирскими мечтами об «успехе и славе» (кун-мин)» [2, с.27]. Эти писатели были символами индивидуального инакомыслия и несоответствия, и их труды почитаются как протест против политического и интеллектуального рабства.

Таким образом, их сочинения стали интеллектуальным убежищем для тех, кто не смог преуспеть в политической системе с помощью традиционных средств (императорские экзамены), и для тех, кто, хотя и смог стать успешным и квалифицированным, но оказался несовместимым с установленной политической или социальной системами. Отец Пу Сунлина, принадлежавший к первой категории, имел сильную интеллектуальную привязанность к этим писателям и их идеям. Делая их частью учебной программы сына, он впечатлил ум молодого писателя идеями, литературным стилем и провозглашенными этими писателями идеалами жизни. Преимущество заключалось в том, что Пу Сунлину был представлен широкий и разнообразный интеллектуальный и литературный мир, который полностью отрицали другие молодые люди его возраста. А недостатком было то, что эти авторы обосновали неизменность интеллектуального направления, побочным эффектом чего стали бесконечные провалы на императорских экзаменах. Как только Пу Сунлин стал страдать от неудач на экзаменах, он начал идентифицировать

себя с некоторыми из этих писателей, такими как Цюй Юань, Хуан Ци и Тао Юань-мин. Достижение исторического бессмертия этих людей подтолкнуло Пу Сунлина к тому, что он посвятил себя утомительной подготовке к экзаменам. И он так и не оправился от болезненных неудач на протяжении всей жизни. Но любовь к аллегорической сказке и мифологическим историям в Чу-цзы, и у Чжуан-цзы, Ле-цзы и вымыслу Тао Юаньмина также вдохновили его на написание своих выдающихся новелл, в которых Пу Сунлин далее развил эти темы.

В 1657 году Пу Сунлин женился на девушке по имени Лю, которая была второй дочерью Лю Го-тина, обладателя первой степени и старшего знакомого Пу Паня – они жили в одном районе. Образованная и культурная Лю была тихим человеком, но в условиях бедствия становилась сильной и самоотверженной: она была источником силы и стабильности Пу Сунлина в самые трудные его года непрерывных неудач на экзаменах и бедности. Они прожили вместе пятьдесят шесть лет и были близкими и любящими супругами. Брак дал Пу Сунлину чувство мужского достоинства и ответственности. Пу Сунлин подошел к переломному моменту своей жизни, переходя от стадии формирования в самостоятельную и творческую жизнь. Теперь он определил свою роль в семье и обществе. Целью его жизни стали сдача экзамена на чин и служба государству и народу в традиции благородного *цзин-ши* (высшая ученая степень средневекового Китая), что поддерживалось давней традицией его семьи и серьезными ожиданиями отца. В начале весны 1658 года Пу Сунлин сделал первый шаг для выполнения задуманного, начиная с экзаменов на первую степень.

Пу Сунлин отражал в себе, больше чем что-либо другое, цели и смысл жизни конфуцианской ортодоксии. Вкратце этапы жизни в моральной и социальной прогрессии таковы: первый – нравственный человек, затем – семейный, и, наконец, *цзин-ши*. В этом процессе история и все другие виды знаний были взяты в качестве источников опыта прошлой и настоящей жизни, который мог бы обеспечить зеркало для правильного курса действий для становления идеального человека. Так, литература считалась средством выражения идеи о том, как подойти к достижению этого основополагающего правила конфуцианской жизни.

Писатель сохранил эту идеологическую убежденность и в зрелом возрасте, что отражено в его жизни и творчестве. Он преуспел в реализации идеалов морального человека и семьянина, но не смог добиться каких-либо традиционно признанных успехов в цели стать *цзин-ши*. «Впрочем, этот трагический разлад идеала, образующего личность книжным порядком, с непосредственной действительностью, как известно, аттестован нам историей самого первоучителя китайских мандаринов – мандарина Конфуция» [3, с.703]. Тем не менее в возрасте девятнадцати лет он получил ложную надежду, заняв первое место в своей первой степени экзаменов в начале весны 1658 г.

Таким образом, в возрасте девятнадцати лет отмечен вход Пу Сунлина во взрослую жизнь. В течение следующих пятидесяти шести лет он оставался в провинции Шаньдун, за исключением короткого периода восемь месяцев в 1670-1671 гг., когда писатель жил в северной провинции Цзянсу. Пу Сунлин совершал короткие поездки во многие места в Шаньдуне. Постоянным местом проживания в течение всей его жизни был округ Цзычуань. Таким образом, в своем мировоззрении и жизненном опыте Пу Сунлин был, в первую очередь, цзычуаньцем. На протяжении всей своей взрослой жизни, у него никогда не было ни политической карьеры, ни высокого социального статуса. Чтобы заработать себе на жизнь, целых 46 лет он работал в качестве частного преподавателя, так как никак не мог получить вторую степень (*чи-жень*) после ряда неудачных попыток. Цель стать *цзин-ши*, поставленная еще в юности, стала болезненным напоминанием о его несовершенстве. Жизнь писателя можно разделить на три основных аспекта: вечное сожаление по поводу провала на экзаменах, написание «Ляо Чжай чжи и» («Рассказы Ляо Чжая о необычайном») и выход огромного количества работ от необычно интеллектуальных до литературных поисков. Все это повлияло на психосоциальное развитие и интеллектуальный рост писателя.

Пу Сунлин скончался в феврале 1715 года, так и не увидев ни одного печатного издания своих сочинений. Многие из них не дошли до нас, но масштаб и глубину его научной и литературной деятельности можно оценить по сохранившимся текстам и архивным данным. Он является автором или составителем, по крайней

мере, 18 справочников, 524 эссе, 1295 стихов и 119 текстов в классическом стиле, 4 традиционных музыкальных композиций, 100 коротких песен, 16 народных музыкальных драм и нескольких сотен историй (в коллекции Ляо Чжая). За исключением рассказов Ляо Чжая, ни одна из его работ в этом внушительном списке никогда не печаталась до нового времени, причем они

не стали известны и после их опубликования. Таким образом, историческая идентичность Пу Сунлина определяется только его новеллами «Ляо Чжай чжи-и». Прожив долгую жизнь, Пу Сунлин оставил после себя целый мир образов и идей, бесконечно интерпретируемых, и, таким образом, оказал огромное влияние на последующие поколения.

Литература

- 1 Устин П.М. Пу Сунлин. Новеллы / пер. с кит. П.Устина и А.Файнгара. – М.: гос.издт. художественной литературы, 1961. – 383 с.
- 2 «Redefining History: Ghosts, Spirits, and Human Society in P'u Sung-ling's World, 1640-1715» by Chun Shu-Chang and Shelley Hsueh Lun-Chang. Pub.: Univ. of Michigan Press, 1998. – 384с.
- 3 Алексеев В.М. Пу Сун-лин. Странные истории из кабинета неудачника (Ляо Чжай чжи и) / пер. с кит. академика В.М. Алексеева. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2000. – 784с.
- 4 Фишман О.Л. Три китайских новеллиста XVII – XVIII в.в. (Пу Сунлин, Цзи Юнь, Юань Мэй). – М.: Наука, 1980. – 432 с.
- 5 <http://www.baidu.com>

УДК 81'35; 81'26

С. Сабитова

Евразийский национальный университет имени Гумилева, магистрант 1-го курса,
Республика Казахстан, г. Астана

Перевод корейских идиоматических выражений *ХАНДЖА СОН-О*

В статье рассматриваются корейские идиоматические выражения, Ханджа сон-о, их роль и место в лексико-фразеологические системы языка. Объектами статьи найти *outspecifics* и особенности перевода корейских идиоматических выражений Ханджа сына-О и классифицировать перевод Ханджа сон-о на русский язык. Выявленные автором специфики translationof фразеологизмы отражают характер и менталитет Koreanand китайской, а также вывод, что основные трудности при переводе фразеологических единиц являются стилистическим недифференцированные и многозначность.

Ключевые слова: проблемы перевода, идиоматические выражения, корейские идиоматические выражения, ханджа сон-о, иероглифы в корейском языке.

С. Сабитова

Кореяның идиоматикалық *ХАНДЖА СОН-О* сөйлемшесінің аудармасы

Мақалада корей тіліндегі ханджа сон-о идиомалық сөз тіркестері зерттеліп, олардың маңызы мен тілдің лексикалы – фразеологиялық жүйесіндегі жағдайы қарастырылған. Автор фразеологизмдердің аудармасында негізгі қиыншылығы стилистикалық тұтастығымен көп мағыналығында деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: аударма мәселелері, идиомалық сөз тіркестері, ханджа сон-о.

S. Sabitova

Korean translation of idiomatic expressions *HANJA SON-O*

The article discusses Korean idioms Hanja son-o, their role and position in the lexical-phraseological system of language. The author concluded that the main difficulties in translation of phraseological units are stylistic undifferentiated and polysemy.

Keywords: Peculiarities of translation, idiomatic expressions, Hanja son-o.

Идиоматика играет в языке одну из самых важных ролей в силу своего семантического богатства, образности, колорита, лаконичности и яркости. Она придает устной и письменной речи плавность, оригинальность и изящество.

Каждый язык идиоматичен. В его состав входят, наряду с отдельными словами, цельные выражения, готовые устойчивые сочетания,

фразеологические обороты (идиомы), многие из которых придают языку национальный колорит. Выражая одно и то же значение, фразеологические обороты в разных языках облекают его в различные словесные формы [1, с.3]. Например в русском, английском и многих других языках фразеологизмы представлены словосочетаниями, а в корейском языке

идиоматические конструкции *ханджасон-о* представлены слогами на корейском языке, основанных на китайских иероглифах.

Одним из первых лингвистов, предпринявших попытку детальной классификации фразеологических единиц, был Ш. Балли. В русской лингвистике первая попытка изучения устойчивых сочетаний слов принадлежит А.А. Шахматову, обратившему внимание на семантическую целостность и синтаксическую устойчивость некоторых словосочетаний [2, с.43]. Основы изучения русской фразеологии были заложены В.В. Виноградовым. Ученый дал подробную классификацию фразеологического корпуса, в основе которого лежит степень спаянности и мотивированности значений фразеологических сращений.

Прежде проблемам корейских идиоматических конструкций *ханджасон-о* внимание не уделялось. Однако в научном мире известны работы таких авторов, как О.А. Корнилов [3], И.В. Войцехович [4], а также работы Чень Шуан [5], который занимался изучением «праобразов» *ханджа сон-о* – *ченьюями* (фразеологизмы китайского языка, состоящие из четырех или восьми иероглифов). Среди ученых, занимавшихся фразеологизмами корейского языка стоит отметить Чой Юн Хи [6], который изучал соматические фразеологические единицы.

Одним из видов заимствований в ряде идиоматики корейского языка является *ханджасон-о*, которые изначально имеют китайские корни.

Ханджа сон-о – это фразеологически связанные, устойчивые лексико-синтаксические единицы современного корейского языка, которые в краткой отточенной форме четырехсложных (в основном) ритмических выражений, состоящих из иероглифов *ханджа* (한자), насыщенных архаизмами ярко, живо и выразительно отображают различные понятия действительности корейского этноса.

Но более точное определение о *ханджа сон-о* дает понятие идиоматическое выражение, высказанное В.Л. Архангельским. Идиоматические выражения (идиомы) – это своеобразные выражения определенных языков, являющиеся по своему употреблению цельными и едиными по смыслу, обыкновенно не поддающиеся точной передаче на другие языки и требующие при переводе замен сходной «стилистической окраски» [7, с.86].

Итак, *ханджа сон-о* – берут свое начало из, так называемых, *ченьюев* в китайском языке. Они занимают особое место во фразеологической системе китайского языка. *Ченьюй* («готовые выражения») – фразеологические единицы, построенные по лексическим и грамматическим нормам старого литературного языка *вэньянь* [8, с.28].

Ханджа сон-о – это такие пословично-фразеологические изречения, которые сохранили свой китайский облик, например: 이속우원 (耳屬於垣) «И у стен есть уши»; 구밀복검 (口蜜腹劍) «На устах мед, за пазухой нож» и т.п. Но по содержанию их основательно стоит относить к идиоматическим конструкциям. Синтаксис этого предложения китайский, а не корейский, поэтому для корейского языкового сознания эти китайские выражения представляются цельными изречениями. Кореец обычно не осознает их внутренней грамматической структуры и воспринимает эти изречения как нечто целое [9, с.14].

Порой в *ханджа сон-о* можно встретить архаизмы, которые несут в себе определенный смысл из прошлого. Но в большинстве случаев архаизмы принимают новые смысловые значения, принимая облик современных заменителей. Например, в следующем выражении: 일필휘지 (一筆揮之), 필 (筆) – имеет значение «писать кистью», но в наше время это можно заменить «написанием ручкой». Таким образом *ханджа сон-о* имеют не только смысловую нагрузку, но и культурно-историческую ценность, так как благодаря им из речи не исчезают архаизмы и историзмы. В примере 삼고초려 (三顧草廬) – речь идет о том, что «если долго мучаться, что-нибудь получится». Однако эта идиоматическая конструкция возникла исторически, и сохранилась в китайских летописях: правители мелких государств на территории Кореи долго боролись за власть. И один из правителей очень часто навещался в соломенную хибару другого правителя, что в итоге привело к благополучному для обеих сторон исходу. Поэтому получается, что *ханджа сон-о* хранит в себе не только мудрость народа, но и исторические факты. Что является еще одной особенностью *ханджа сон-о*, как идиоматических конструкций.

Стоит так же отметить, способы и возможные сложности перевода идиоматических выражений *ханджа сон-о* на русский язык. Следует выделить:

- полное фразеологическое соответствие (эквивалент). Используется, когда в языке перевода есть идиома, равнозначная по смыслу, функции и стилистическим характеристикам пословице оригинала и совпадающая с ней полностью или в основе своей по образному содержанию. Иными словами, метафора, заключенная в пословице, должна опираться на идентичные образы. Например, 외유내강 (外柔內剛) – «с виду мягок, в душе кремень», что дословно – «внутри мягкий, снаружи твердый»). При данном виде перевода сложностью может выступить отсутствие полного эквивалента, для таких случаев существуют метод калькирования, или описательный перевод, представленные ниже;

- частичное пословичное соответствие. Используется, когда пословица языка перевода эквивалентна пословице оригинала по смыслу, функции и стилистической окраске, но различается своим образным содержанием. Например, 일석이조 (一石二鳥) – «одной пулей двух зайцев пристрелить», дословно переводится «одной стрелой двух птиц». В этом случае заметно отличаются образы, воспринимаемые в восточной культуре. Сложность перевода заключается в передаче данных образов, так как мировосприятие, мировоззрение человека «восточного» и «западного» типов резко отличаются;

- перевод по иероглифам. С одной стороны записывать ханджа сон-о по корейски (на хангыле) – это очень удобно и эргономично, но с другой стороны: когда отсутствуют, допустим, поясняющие смысл иероглифы, становится непонятным о чем собственно идет речь в тексте. Например, 위축 (蝟縮) и 위축 (菱縮), написание и звучание по-корейски абсолютно одинаковое, но вот по иероглифам можно заметить, что это разные слова: первое означает – «сохнуть, блекнуть», а второе подразумевает «ежа», или как глагол, означающий «морщиниться, вваливаться»;

- пересказ фразеологизма, то есть дескриптивный перевод. Отсутствие необходимых соответствий и невозможность дословного калькирования влияют на выбор этого способа перевода. Он сводится к толкованию, объяснению идиомы, которая в переводном тексте практически перестает существовать как самостоятельная языковая единица и словно растворяется в контексте. При таком способе перевода неизбежны стилистические и инфор-

мационные потери. В этом случае переводчик «изобретает» пословицу, воспроизведя без модификаций или с некоторыми изменениями образное содержание оригинальной пословицы и, конечно, сохраняя ее смысл. При создании такой «ложной пословицы» используются образные и звуко-ритмические средства. Словосочетания стилизуются под пословицу. У читателя должно сложиться впечатление, что созданная пословица существует в языке перевода или что это иностранная пословица, воспроизведенная средствами родного языка. Псевдопословичное соответствие – всегда результат творческого воссоздания изречения языка оригинала. Например, 용두사미 (龍頭蛇尾) – «блестящее начало, бесславный конец» (дословно означает «голову дракона, а хвост змеи»). Или, например, 산자수명 (山紫水明) – «изумрудные горы, кристальные воды» (что означает «прекрасный вид, пейзаж»).

Основная трудность при переводе фразеологизмов связана со стилистической недифференцированностью и многозначностью.

Идиоматические конструкции ханджа сон-о трудно переводить, в силу того, что они имеют определенную форму (это обычно четыре или восемь иероглифов). В этом и заключается основная сложность: послоговый, то есть по-иероглифный перевод может привести в заблуждение о значении той или иной идиоматической конструкции. Также сложность возникает при передаче ханджа сон-о русскоговорящему человеку, в связи с разными мировоззрениями Востока и Запада, появляется необходимость в описательном переводе, который сильно осложняет восприятие фразеологизма. Именно поэтому нужно было классифицировать корейские идиоматические конструкции с точки зрения восприятия русскоговорящих людей. Исследование фразеологических оборотов, их классификация позволяют решить целый ряд вопросов, касающихся значимых единиц языка в целом, характера лексического значения слов, соотношения синтаксической сочетаемости слов и их значения, различных вопросов словообразования и этимологии, стилистики художественной речи. Знание идиоматических выражений ханджа сон-о несомненно поможет в овладении литературными нормами словоупотребления. Важно изучение фразеологизмов с точки зрения их специфических свойств в ряду идиоматики языка.

Литература

- 1 Кохтев Н. Н., Розенталь Д. Э. Русская фразеология. – М.: Русский язык, 1986. – 302 с.
- 2 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Р.Валент, 1974. – 212 с.
- 3 Корнилов О.А. Жемчужины китайской фразеологии. – М.: ЧеРо, 2005. – 335 с.
- 4 Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 510 с.
- 5 Чэнь Ш. Лингвокультурологические особенности китайских идиом чэньюй// Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. 2005. – № 8. – С. 93-99.
- 6 러시아어어휘의의미확장연구 – 신체어휘«рука»를 중심으로. 최윤희. 10.02.2003// http://www.dbpia.co.kr/view/ar_view.asp?arid=1145902
- 7 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- 8 Постовалова В. И. Язык как деятельность. – М.: Наука, 1982. – 224 с.
- 9 Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.

ӘОЖ 81:001.4

Ш.Т. Сауданбекова*, А.С. Дильдабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: dil.akerke_91@mail.ru

Жапон фразеологизміндегі ұлттық-мәдени образдылық

Мақалада жапон тілінің фразеологизмінің ерекшелігі жайында баяндалады. Олардың өзіне тән ұлттық-мәдени образдылығы сипатталады. Сонымен қатар қазақ ғалымдарының ұсынған фразеологизмдерін аудару жолдарының негізінде жапон тілінен қазақ тіліне фразеологизмдерді аударып отырып, тиімді нұсқалары көрсетіледі. Қай тілдің фразеологизмі болмасын, ол өз ұлтының мәдени де, тарихи көзқарастарының негізінде туындайды. Ал мақалада олардан өзге табиғи жағдайдың да фразеологизмдердің туындауына әсері көп екені айтылады.

Түйін сөздер: фразеологизм, образдылық, мағына, аударма.

Ш.Т. Сауданбекова, А.С. Дильдабаева

Национально-культурный образ японских фразеологизмов

Статья о национально-культурном образе японских фразеологизмов, о том, чем отличается национальный образ японских фразеологизмов от других языков. А также, что природа непосредственно влияет на фразеологизм.

Ключевые слова: Фразеологизм, образ, значение, перевод.

Sh. Saudanbekova, A. Dildabaeva

National-culture image of the Japanese phraseology

This article about national – cultural image Japanese phraseology. The fact that different national character of Japanese phraseology from other languages. It also that nature directly affects the phraseology.

Keywords: Phraseology, image, means, translation.

Фразеологизмдер – жазу, сөйлеу тілінің ажарын кіргізіп, құдіретін арттыра түсетін, көңілдегі көрікті ойды бейнелеп, астарлап, өзіндік бояу-нақышымен жеткізетін, көркем сөз қазынасында қорланып, қолдануға дайын тұратын, қалыптасқан сөз тіркестері. Олар – тіл қазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем, пәрменді, бояуы қанық алуан түрлі тұрақты тіркестерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа

жеткізіп келеді. Фразеология туралы еңбектерде фразеологизмдердің негізгі үш белгісі болатыны көрсетіліп жүр: мағына тұтастығы, құрылымының тұрақтылығы және қолданылу тиянақтылығы. Бұл белгілердің қатарында фразеологизмдердің бейнелілігі көрсетілмеген. Фразеологизмдердің тұтастығы жай ғана тұтастық емес, бейнелі, мәнерлі тұтастық. Бейнелілік, мәнерлілік фразеологизмдердің басқа белгілері сияқты маңызды белгісі болып табылады [1,12].

Фразеологиялық тұтастық. Бұл топқа фразеологизмнің құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып, әбден жымдасып кеткен,

олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға болмайтын тұрақты тіркестер жатады. Мысалы: 白い羽根を見せる – ақ жалау көтеру = қорқақтық таныту, қорқақтық көрсету; 一石二鳥 – бір оқпен екі қоян ату = ұтымды пайдалану. Фразеологиялық тұтастық жеке сөздердің тұтас жиынтығынан пайда болғанымен, олар іштей түрлі бөлшектерге бөлінбей, іс-әрекетті, сапа мен белгіні, зат пен құбылысты бір бүтін атау ретінде көрсетіп бере алады.

Фразеологиялық бірлік. Бұлар орын тәртібі жағынан өте тиянақты болып келеді. Алайда құрамындағы сөздердің мағынасының қаншалықты тасалануы, я болмаса тасаланбауы жағынан елеулі өзгешеліктер болады. Бұлар ең алғашқы еркін тіркесті ауыспалы мағынада қолданудан келіп шығады. Мысалы: 腹が立つ – қаны қайнау = ашулану, 手が長い – қолы ұзын = ұрлау.

Фразеологиялық тізбек. Бұлар еркін тіркесті ауыспалы мағынада қолданудан келіп шығады. Мұнда ерікті мағынасындағы сөз бен фразеологиялық қалпындағы сөздің тіркесуінен жасалып, сол тізбек күйінде қолданылады. Мысалы: 気が早い – тез көңілге алғыш = ашушаң, 気が楽だ – төбесі көкке жету = риза болу.

Балақаев, Жанпейісов, Томанов, Манасбаев сынды ғалымдар фразеологизмді аудару мәселесінің қиын екенін айта отырып, оларды аударудың әртүрлі жолын қарастырады. Үш тәсіл болуы ықтимал екенін дәлелдейді. [2, 101]. Біріншіден, «фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі». Мысалы: 1. 目の上のたんこぶ (көзінің үстіне ұрылу) – көзіне күйік болу – жалықтыру. 2. 馬の耳に風 (аттың құлағына жел) – бір құлағынан кіріп, бір құлағынан шығу – ұмытып кету.

Екіншіден, «фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мәндес келетіндігі ескерілетінін» айтады. Тіл тілдегі фразеологизмдердің өзара сәйкес, мәндес келуі, шынында да аударманың жатық, түсінікті болуына септігін тигізеді. Мұның аударма жұмысын едәуір жеңілдететіні сөзсіз. Мысалы: 1. 気が早い (көңілі тез) – тез көңілге алғыш – ашушаң. 2. 気が楽だ (көңілі қуану) – төбесі көкке жету – риза болу.

Үшіншіден, «көптеген тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші бір тілге сөзбе сөз аударылады». Бұл тұста авторлар тұрақты сөз тіркестерінің басқа түрінен идиомдарды бөліп алады. Мақал-мәтел, қанатты сөздердің сөзбе

сөз аударуға тезірек көнетінін мысалдармен көрсетеді. Мысалы: 1. 無い袖は振れない – жоқ жеңге әуестенбеу. 2. 門前の小僧習わぬ経を読む – дарбазаның алдындағы монах, білетін қорын оқытады.

Образдылық фразеологиялық құрылымда мағынасы кең түсінік, себебі, ол дерексіз ұғымды нақты ұғым арқылы беруші. В.Г. Гак сөздің образдылығы оның тура және ауыспалы мағынада қолданылуы арқылы сақталады дейді. Егер теңеліп тұрған сөз тек ауыспалы немесе тек тура мағынада қолданылатын болса, оның образдылығы әлсіз болады. Себебі образдылық дегеніміз – екі көріністің араласуынан пайда болған бейне. Бұл тіл біліміне байланысты дұрыс берілген анықтамалардың бірі саналады. Ұлттық-мәдени образдылық әр ұлттың өзінің дүниеге көзқарасына байланысты әртүрлі болып келеді. Оның себебі кейбір құбылыстар, заттар, көріністер бір ұлт өкілдері үшін аса үлкен мән берсе, өзге ұлт өкілдеріне соншалықты маңызды боламауы мүмкін. Мысалы, жылқы, шошқа, қар, түйе, т.с.с сөздер ертеден бері мәдениетіне сіңіп кеткен ұлттың қоғамы мен бұл сөздер мәдениетіне жат қоғамда әртүрлі қабылданады. Мысалы, Еуропа елдері үшін піл жабайы жануар ретінде қабылданады. Ол хайуанаттар бағымен ғана шектеледі. Орыс халқында бар «Из мухи слона» (түймедейді түйедей ету) деген фразеологизмде пілдің ірілігіне байланысты икемсіз, ебедейсіз ретінде қабылданады. Ал пілді түрлі жұмыстарға пайдаланатын үнді халқы үшін оның ірілігі, жай қимылдайтындығы әсемдік пен сұлулықтың белгісі. Әйел адамға «жүрісі пілдей» деп айту нәзікті білдіретін марапат болып есептелінеді [4, 15].

Біз білетін алтай тілдеріне кіретін моңғол, түрік елдерінің ертеден келе жатқан басты шаруашылығы – мал шаруашылығы. Сондықтан оларға мал шаруашылығына қатысты лексика жақын. Бір-біріне синоним болып келмейтін төрт түліктің түрлі атаулары бар. Ал алтай тілдеріне бірі саналатын жапон тілінің лексикасы мүлдем өзгеше. Мысалы, жапон тілінде тек 牛 – сиыр сөзі ғана бар болса, қазақ тілі бұзау, торпақ, тана, тайынша, қашар, құнажын, дөнежін, сиыр, өгіз, бұқа деген жастарына байланысты лексикаларға бай. Сол сияқты қойды алатын болсақ, жапон тілінде 羊 деген бір атауы болса, қазақ тілінде қошқар, азбан, дөнен, құнан, саулық, тұсақ, тоқты, марқа қозы сынды

түрлеріне байланысты атаулар жеткілікті. Мал шаруашылығымен айналысуының басты себебі табиғат жағдайынан туындаған мәселе. Сол сияқты, жапония аралды мемлекет екенін білеміз. Басты шаруашылық – балық шаруашылығы. Енді бұл тілде, керісінше, бізде көп түрге бөліне бермейтін балық атаулары көп. XX ғасырдың жапон тілінің маманы Киндайти Харухико өзінің бір мақаласында балық атауын былайша бөліп қарастырған: 魚 (さかな) – тірі балық, жейтін, тамақтанатын балық; 魚 (うお) – тірі балық; 魚類 (ぎょるい) – жануартану ғылымының классификациясы; 魚肉 (ぎょにく) – балық еті (балықты тағам ретінде қолданғанда); 海魚 (かいぎょ) – теңіз балығы; 川魚 (かわざかな немесе かわうお) – өзен балығы. Сонымен қатар аралды мемлекет болуы, жапон тілінде теңіз, су сөзіне қатысты лексиканың көп екенін аңғартады. Киндайти Харухиконың бөліп қарастырған классификациясына қарасақ, 沖 (おき) – теңіз жағалауы; 灘 (なだ) – тыныш емес теңіз жағалауы; 水 (みず) – мұздай су; 湯 (ゆ) – ыстық су деген сияқты лексика

көп. Бұлар сонымен қатар фразеологизмдерде де жиі қолданылады. Фразеологизмдерді оқи отырып, әр ұлттың өмірге көзқарасын, белгілі бір заттар мен құбылысқа теңеулерін байқаймыз. Сол фразеологизмдерден ұлттың өзіне тән ерекшелігін көреміз [5, 219-230]. Мысалы, жапон тілінде «河豚は食いたし命は惜しし» (ふぎくいたしいのちはおしし) деген фразеологизм бар. Мағынасына қарай аудару жолымен аударсақ, фуғиді жемегенің, өмір сүрмегенің деп аудардым. Фуғи балық атауы. Мағынасы: қателік жасаймын деп, ешбір қадам жасамай өмір сүру дегенді білдіреді. Бұл жерде өздеріне тән балық атауын негізге ала отырып, теңеп тұр. Ал қазақ тілінде «Қой аузынан шөп алмас» деген фразеологизмде, момын сөзі қойға теңеліп тұр. Осыдан қорытынды жасасақ, фразеологизм – мағынасы терең, өзіндік бояу нақышы бар тұрақты тіркестер. Фразеологизмде сол ұлттың өмірге деген көзқарасы, аса маңызды бағалайтын құндылықтары, мәдениетін байқауға болады. Ол әр ұлттың фразеологизмінде әр түрлі сипатталып, бағаланады. Бұл – ұлт ерекшелігі.

Әдебиеттер

- 1 Боранбаева Г.С. Қазақ поэзия тіліндегі фразеологизмдер. Филол.ғылым.канд.дис. – Алматы, 1994. – 169-б.
- 2 Балақаев М. Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1996. – 164-б.
- 3 Быкова С.А. Фразеология японского языка//Восточное языкознание. – М., 2003. – С. 60-66.
- 4 Титова О.В. Национальная ментальность в зеркале фразеологии//Российская Академия естествознания. – М., 2005. – 115 с.
- 5 Алпатов Т.М. Японская природа и японский язык//История и современность. – М., 2007. – №2. – С.219-230.

ӘОЖ 81'38; 801.6; 808

Ш.Т. Сауданбекова, А.Ы. Түндебаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: araygumu@mail.ru

Жапон баспасөзіндегі мақаланы аудару ерекшеліктері

Қазіргі қоғамда әлемдік саясат маңызы арта түскен сайын саяси тақырыптағы мақалалар мен мәтіндерді аудару мәселесінің арнасы да кеңейгені аударматануды жете меңгеруді талап етеді. Алайда оны қазіргі тіл білімінің жаңа бағытына сәйкес талдап, ерекшеліктерін айқындап отыру – біздің еншімізде. Мақалада саяси тақырыптағы мақалалар мен мәтіндерді жапон тілі мен қазақ тілінде жаңа сипатқа ие болған тілдік ерекшеліктерді ескере отырып, аудару процесіне талдау жасалынады. Осы талданған ерекшеліктер жолын ескеріп басқа да студенттерге көптеген мүмкіндіктер қарастырылды. Мақала публицистикалық стильге сүйенген.

Түйін сөздер: баспасөз, публицистика, журналистика.

Ш.Т. Сауданбекова, А.Ы. Тундебаева

Особенности при переводе статьи с японского на казахский язык

В данной статье рассмотрены особенности перевода статьи с японского на казахский язык. На основе проведенного исследования автором выявлены особенности в процессе перевода, которые можно использовать при переводе статьи публицистического стиля.

Ключевые слова: терминология, пресса, публицистика, журналистика.

Sh. Saudanbekova, A. Tundebayeva

Especialities of translation the articles from japanese language to kazakh language

This article describes the features of the Japanese translation of the article to the Kazakh language. Based on the research the author of the peculiarities of the translation process that can be used in the translation of article journalistic style.

Keywords: terminology, media, journalism.

Жапон баспасөзі мен ақпарат құралдары он тоғызыншы ғасырдан бастап жылдам қарқынмен дамығандығын зерттеушілер атап көрсетуде. Бүгінгі таңда жапон баспасөзі бүкіләлемде алдыңғы қатарда екені айдан анық.

Дүниежүзілік соғыстан кейін Жапонияда азаматтық демократиялық қоғам орнап, негізгі заңын бекітуі оларды әлемдегі демократиялық мемлекеттер қатарына қосты. Жапонияның мерзімді баспасөз жүйесінде өте көп таралыммен басылатын бірнеше газеттің басты міндет атқаратын ежелгі дәстүрі соғыстан кейін де жалғасын тапты.

Соңғы жылдары Жапонияда ғылыми-танымдық және салалық журналдардың саны өсе түсіп отыр. Мысалы, «Сюкан Асахи» (Асахидың апталық журналы), «Ориентл экономист» (Шығыс экономисі), «Асахи даянару» (Асахи журналы) журналы секілді көп тиражбен шығарылатын беделді журналдарды атауға болады. Жапонияда көптеген газет-журналдар соның ішінде экономикалық, ғылыми-танымдық басылымдар ағылшын тілінде жарық көрді [1, 25].

Жапония соңғы жылдары баспасөз, ақпарат құралдарының қызметін автоматтандыру, компьютерлендіру жағынан ірі табыстарға

жеткен азғана елдердің бірі болып табылады. Әсіресе газет өндірісі, мерзімді баспасөздің дизайнын, формасын жетілдіру ісіне компьютерді жоғары деңгейде пайдалануда. Осыдан кейін көптеген жапон газеттері аталмыш жаңа технологияны қолданып, газет шығару ісін автоматтандыру ісі кең тараған. Шет елдік қымбат әрі тапшы техникалық құралдардың орнына Жапония өзінің озық технологиясын қолдану арқылы экономикалық жоғары тиімділікке қол жеткізді. Мысалы, 1984 жылы «Хокку симбун» газеті өзінің барлық іс қызметін автоматтандырғаны үшін Жапония журналистер одағының арнаулы сыйлығын алған [2, 54].

Жапонияның үкіметі бұқаралық ақпараттық қатынас саласындағы істерді мемлекеттік саясаттан бөліп қарамайды. Сондықтан онда БАҚ мақалалары мен бағдарламаларын ғылыми негізде жасау, журналистиканы ғылыми-зерттеуді дамытуға айтарлықтай назар аударды. Оны жүзеге асыруға мемлекеттік ұйымдар да, басқалары да бір кісідей ат салысады.

Жапонияның 1946 жылы 3 қарашада қабылданған Ата Заңының 3-бабының 21-тармағында «Мәжілістер мен басқосулар еркіндігіне және сөз бостандығы мен баспасөз бостандығына, пікір білдірудің өзге де түрлеріне кепілдік беріледі. Цензураға жол жоқ; ақпарат құпиялығы сақталуы тиіс» деп жазылған [3, 82].

Сөз бостандығы – азаматтардың Конституция арқылы кепілдендірілген ең маңызды саяси құқығы екендігі белгілі. Адам баласы үшін өз көзқарасын, сенім-нанымын баспасөзде, жиын-мәслихаттарда ашық жариялауға немесе үнсіз қалуына, пікір білдіруден үзілді-кесілді бас тартуына да сөз бостандығы мүмкіндік беретіндігімен ерекшеленеді [4, 84]. Сонымен қатар сөз бостандығы халықаралық стандарт пен нормаларға негізделеді және пікір алуандығымен тығыз байланысады. Демократиялық қоғамда сөз бостандығын қамтамасыз етудің ең басты мүмкіндігі – жариялылық пен пікір алуандығының шынайы мінберіне айналған азат БАҚ. Осы арқылы ғана азаматтар сөз бостандығы мен өз көзқарасын білдіру құқықтарын жүзеге асыра алады. Шындығына келсек, сөз бостандығынсыз демократия деген атымен жоқ, тіпті, болмайды да. Ал Жапония осы қағиданы жақсы ұстанған елдер қатарында.

Сондай-ақ Жапонияда журналист Үкімет немесе Парламент мүшесінен сұхбат алу үшін міндетті түрде «Саяси журналистердің ұйымына» мүше болу керек. Осы ұйымның журналистері ғана Үкіметтегі баспасөз мәслихатына, ресми кездесулерге, т.б. қатысу мүмкіндігіне ие. Жапон журналистикасының қазіргі таңдағы мәселесі ретінде Күншығыстағы қалам иелері сол ұйым журналистерінің саяси қайраткерлерінің баспасөз хатшысы деңгейінен аса алмай жатқандығын айтып жүр [5, 84].

Қазақ журналистикасына ойды көбінесе тұспалдап, астарлап жеткізу, ой қорытуды оқырманның еншісіне қалдыру тән болса, жапон баспасөзіне нақтылық, дәлдік, тура айту, жинақылық сипаты басым. «Журналист болу дегеніміз – елге танылу» деген біздің түсінік оларға жат. Жапон журналистикасына тән ерекшеліктің бірі — газет-журнал бетінде мақала авторының аты-жөні жазылмауы және суретінің басылмауы. Дегенмен кейінгі жылдары біраз басылымдар журналистің аты-жөнін жариялаумен қатар автордың еңбек жолы туралы мағлұмат беру үрдісіне көшкен.

Газет-журналдар бетіне мақаланың жазылу ерекшеліктері қазақ мақаласынан бірнеше ерекшеліктерге ие екендігін айқын көруге болады. Әсіресе оны аудару барысында анық байқалады. Мысалға мына бір мақаланы аударып талдап қарасак:

オバマ大統領、非武装地帯訪問、対北朝鮮で韓国と結束

朝日新聞、2012年、3月、25日

オバマ米大統領は25日に韓国を訪れ、北朝鮮の軍事境界線付近の非武装地帯を視察した。核開発問題がくすぶる北朝鮮に、韓国と結束して対応する決意を示した格好だ。

同行記者団によると、オバマ氏は、DMZの監視等から双眼鏡で軍事境界線付近を視察。付き添いの軍関係者に、境界線の実際の位置や北朝鮮側の村の規模などを尋ねたという。米大統領によるDMZ視察は2002年のブッシュ前大統領以来、約10年ぶり。

オバマ氏はソウルで開かれる2回目の核保安サミットに出席するため27日まで韓国に滞在する。25日はイ・ミョンバク大統領と会談し、共同記者会見する予定 [6, 4-7].

Мысалға тақырыбының өзін алар болсақ, Обама президенті, демилитаризацияланған аймақ са-

пар, Солтүстік Кореяға қарсы Оңтүстік Кореямен бірігу» деп аударылады. Негізі дұрысы: «Президент Обаманың демилитаризацияланған аймаққа сапары және Солтүстік Кореяға қарсы Оңтүстік Кореямен бірігу» болып көркем аударылады. Енді мақаланың әрбір азат жолына жеке тоқталып өтсек:

オバマ米大統領は25日に韓国を訪れ、北朝鮮の軍事境界線付近の非武装地帯を視察した。核開発問題がくすぶる北朝鮮に、韓国と結束して対応する決意を示した格好だ。(Америка президенті Обама 25 күні Оңтүстік Кореяға сапар шегіп, Солтүстік Кореяның әскери демаркациялық сызық маңының демилитаризацияланған аймағын бақылады. Ядролық қару мәселесі өршіген Солтүстік Кореяға Оңтүстік Кореямен бірігіп қолдау көрсетілетіні шешілді).

同行記者団によると、オバマ氏は、DMZの監視等から双眼鏡で軍事境界線付近を視察。付き添いの軍関係者に、境界線の実地の位置や北朝鮮側の村の規模などを尋ねたという。米大統領によるDMZ視察は2002年のブッシュ前大統領以来、約10年ぶり。(Баспасөз қызметінің ақпаратына сәйкес, президент Обама демилитаризацияланған аймақтың бақылау дүрбімен әскери демаркациялық сызық маңын бақылады. Сапарда бірге жүрген әскери қызметшілерден шекарадағы істің ақиқат жағдайын, сонымен қатар Солтүстік Корея жанындағы ауыл көлемін сұрады. Америка президентінің сөзіне қарасақ, демилитаризацияланған аймақты осыдан 10 жыл бұрын 2002 жылы Буштың алдындағы президент бақылаған).

オバマ氏はソウルで開かれる2回目の核保安サミットに出席するため27日まで韓国に滞在する。25日はイ・ミョンバク大統領と会談し、共同記者会見する予定。(Президент Обама Сеулде ашылатын ядролық қару жөніндегі екінші саммитке қатысу үшін 27-не дейін Оңтүстік Кореяда сапарда болады. Наурыздың 25-і күні И Мен Бок президентпен кездесіп, келіссөз жүргізіп, ортақ баспасөз конференциясын өткізу жоспарлануда).

Жалпы жапон тілі өте көп ерекшеліктерге толы болғанымен, грамматикасы мен сөйлем құрылысы жағынан қазақ тіліне ұқсас болып келеді. Мысалға осы мақала барысында біз мынадай ерекшеліктерге көз жеткіздік:

1. オバマ大統領、非武装地帯訪問、対北朝鮮で韓国と結束 Яғни тақырыбының өзінде біз еш жалғаулықсыз жазылған сөздерді аңғардық. 非武装地帯 – демилитаризацияланған аймақ, 訪問 – сапар, яғни бұл жерде қазақ тіліндегі -қа жалғаулығы жоқ. Қазақ тілінде жалғаулықсыз сөйлемнің мәнісі жоқ болса, жапон тілінде баспасөз ақпараттарында жалғаулықтың көмегінсіз сөйлемдер түсінікті болғандықтан қолбанбауға болады. Бұл жалпыхалықтық қолданыста түсінікті.

2. Сонымен қатар қазақ баспасөзінде көркем әдеби тілмен жазылса, жапон баспасөз тілі көркем шығарма тілінен мүлде өзгеше. Мысалы, Обама мi метруелдi б25 күнi Кореядi Кореядi Оңтүстік Кореяға қарсы Оңтүстік Кореямен бірігу» болып көркем аударылады. Енді мақаланың әрбір азат жолына жеке тоқталып өтсек:

3. Сондай-ақ жапон баспасөзінде қазақ баспасөзіне қарағанда синоним сөздер аздап қолданылады. Олар осы баспасөз стиліне ғана тән ерекшеліктерге ие. Тағы бір мысал ретінде мына мақаладан үзіндіге назар аударсақ:

«Қазақстан Республикасының Президенті жұмыс бабындағы сапармен Мәскеуге келді. Сапар аясында Қазақстанның Мемлекет басшысы Ресей Федерациясының Президентімен кездесу өткізді және екі жақты өзара қатынастарды дамыту мәселелерін, сонымен қатар халықаралық өзекті мәселелерді талқылады. Сапардың мақсаты саяси байланыстарды нығайту, екі ел арасындағы ынтымақтастықтың өзекті мәселелерін, сонымен қатар басқа да маңызды халықаралық мәселелерді талқылау болды...». (Казахстан Республикасының Президенті Москваға сапармен Мәскеуге келді. Сапар аясында Қазақстанның Мемлекет басшысы Ресей Федерациясының Президентімен кездесу өткізді және екі жақты өзара қатынастарды дамыту мәселелерін, сонымен қатар халықаралық өзекті мәселелерді талқылады. Сапардың мақсаты саяси байланыстарды нығайту, екі ел арасындағы ынтымақтастықтың өзекті мәселелерін, сонымен қатар басқа да маңызды халықаралық мәселелерді талқылау болды...». (Казгустан Республикасының Президенті Москваға сапармен Мәскеуге келді. Сапар аясында Қазақстанның Мемлекет басшысы Ресей Федерациясының Президентімен кездесу өткізді және екі жақты өзара қатынастарды дамыту мәселелерін, сонымен қатар халықаралық өзекті мәселелерді талқылады. Сапардың мақсаты саяси байланыстарды нығайту, екі ел арасындағы ынтымақтастықтың өзекті мәселелерін, сонымен қатар басқа да маңызды халықаралық мәселелерді талқылау болды...»). Біз осы мақала үзіндісінің бірінші сөйлемінен де мынадай қысқарту болғандығын көре аламыз: Казахстан – Қазақстан, 共和国 – Республикасы, 大統領 – Президенті, яғни бұл жерде қазақ тіліндегі -ның жалғаулығының жоқтығын аңғаруға болады.

4. Жапон тілінде публицистикалық стильдегі, яғни баспасөз терминдері жеке болады. Қазақ тілінде ауызша және жазбаша стильде де бірдей қолданылатын «бірақ» деген қарсылықты мәнді сөз публицистикада да солай қолданылады. Алайда жапон баспасөзінің бір ерекшелігі ретінде осы «бірақ» деген аудармасы «しかし»

сөзі баспасөзде «しかしながら» деп басқаша қолданылады. Бұның өзін тағы бір ерекшелік деп қарастырамыз.

Жоғарыда атап көрсетілген ерекшеліктерді жапон мақаласын аударып немесе оны түсінуде есте сақтар амал-қағидалардың қатарына жатқызсақ та артық емес.

Әдебиеттер

- 1 Жылқыбаева Ш. // Ислам және өркениет. Қазақстан мұсылмандарының діни-танымдық газеті. www.islam-orkeniet.kz
- 2 Ворошилов В.В. //Журналистика.– 1987. – №2. – С.54.
- 3 Вартанова Е.Л //Вестник МГУ. Журналистика. – 1987. – №1. – С.82
- 4 Вартанова Е.Л. Газета и ЭВМ// Вестник МГУ. Журналистика. – 1988. – №2. – С.84.
- 5 Аппатов В.О. О деятельности Объединенного института культуры радио и телепередач при Японской государственной компании NHK. Вестник МГУ. Журналистика. – 1987. – №1. – С.84
- 6 Көптілеуова Д., Батқалова Қ. «Жапон баспасөзінің тілі». – Алматы, 2012. – С.4-7

УДК 81:001.4

А.М. Темербаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
магистрант 2 курса кафедры тюркологии и индологии, Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: ajzhano4ka@mail.ru

**Морфологический способ образования
экспрессивно-стилистических значений антропонимов
(на материале русского, казахского и турецкого языков)**

В статье представлен анализ функциональной нагрузки «уменьшительных суффиксов». Указаны основные суффиксы и аффиксы, с помощью которых образуются официальные и неофициальные имена собственные в русском, казахском и турецком языках. Дана характеристика удельному весу неофициальных личных имен по территориальному признаку (город, деревня). Проведен сравнительный анализ семантического поля «уменьшительных» суффиксов в русском, казахском и турецком языках.

Ключевые слова: Антропонимы, официальные имена, неофициальные имена, экспрессивное словообразование, «уменьшительные» суффиксы.

А.М. Темербаева

**Орыс, қазақ және түрік тілдеріндегі кісі есімдерінің айқын-стистикалық мағыналы
морфологиялық түзілімі**

Мақалада «кішірейту жұрнағының» атқарымдық салмағына талдау жасалған. Сондай-ақ қазақ, орыс және түрік тілдерінің ресми емес атаулардың көмегімен құрылатын негізгі жұрнақтар мен қосымшалары көрсетілген. Қала, ауыл сынды аймақтар бойынша ресми емес жеке атаулардың меншікті салмағына сипаттама берілген.

Түйін сөздер: антропонимдер, ресми есімдер, ресми емес есімдер, кішірейту жұрнағы, «кішірейту жұрнақтарының» мағыналық аясы.

А.М. Temerbayeva

**Morphological method of expressive and stylistic meanings
of anthroponyms formation on the example of Russian, Kazakh and Turkish languages**

In this article we analyzed the function of “diminutive” suffixes. The major of suffixes and affixes which help to form own informal and formal names in Russian, Kazakh and Turkish languages were pointed out. We underlined the characteristic of informal and formal personal names by locality (city, village).

Keywords: Anthroponyms, official names, informal names, expressive word formation, “diminutive” suffixes, suffix way of formation, functional load of “diminutive” suffixes.

Казахский и турецкий языки, будучи тюркскими, относятся к агглютинативной группе языков, и поэтому морфологический способ словообразования является основным компонентом в традициях имя наречения представителей обоих народов.

Во многих языках экспрессивное словообразование играет не последнюю роль. В частности, огромна функциональная нагрузка так называемых уменьшительных суффиксов. Важным является то, что одно и то же имя может иметь довольно большое число разных производных

форм, из которых говорящий выбирает форму с наиболее подходящим значением. Этот выбор может в большей степени зависеть от сиюминутного настроения говорящего и от особого отношения, которое он хочет выразить именно в этот момент.

Каждый суффикс своим значением передает нечто свое, особое отношение. В частности «ласкательные» имена в русском языке могут выражать:

расстроганность – *Галюсенька, Витусеночек*
нежность – *Галинка, Галинушка*

неестественную ласковость, слащавость *Галюня, Манюня*

фамильярную ласку – *Манюшка, Галка*

ласку, окрашенную ироническими интонациями – *Машенция,*

грубоватую почтительность – *Толян, Юран* и другие [1, с.195]

А.В. Суперанская считает, что необходимо отличать сокращенные формы имен от форм с суффиксами субъективной оценки, называя сокращенные формы имен – нейтральными [2, с.183], тогда как В.Д.Бондалетов и Е.Ф.Данилина [1, с.196] опровергают такую точку зрения, утверждая, что ни полные, ни сокращенные имена не могут быть приняты за «нейтральный» фон. Однако, говоря о нейтральности той или иной формы имени, мы должны учитывать, как считает автор «Теории и методологии ономастических исследований», Анатолий Непокупный [3, с.117], в каком обществе, коллективе употребляются эти формы имен. Так, например, в городах удельный вес официального нейтрального выше, в сельских местностях он минимален. Неофициальное использование имен в городах бывает ограничено семейным кругом близких, знакомых. В деревнях, где практически все знают друг друга, неофициальные формы общения распространены очень широко.

Например, если сравнить более или менее единое стилистическое распределение форм с теми или иными суффиксами, которые были установлены в Москве и других крупных городах, с локальными системами, сложившимися в отдельных деревнях России, то это будет очевидным. Так, в городах формы именования типа *Иван, Мария* нейтральны по отношению к молодым, взрослым, самостоятельным, мало знакомым людям. Когда ученики говорят про своего учителя: *Иван идет* – это явно сниженный

план. Когда *Иван* говорят о маленьком ребенке, это шутка, ирония, юмор: *Иван поломал игрушки*. Данные примеры более или менее стилистически единообразны в городах и селах. Но вот в отношении форм с суффиксами субъективной оценки наблюдаются существенные отличия. Формы типа *Ваня, Маня* в городах звучат нейтрально по отношению к детям и молодым работающим людям у лиц, хорошо с ними знакомых. В селе же, где люди знают друг друга, именованья типа *Ваня, Маня* нейтральны по отношению к чужим, мало знакомым молодым взрослым самостоятельным людям. По отношению к своим, хорошо знакомым взрослым молодым они имеют значение уважения, по отношению к детям они имеют эмоциональную окраску ласки, поскольку нейтральным именованьем для ребенка будут формы типа *Ванька, Манька*, носящие в городском употреблении сниженную эмоциональную окраску (неуважение, пренебрежение, фамильярность) [3, с.117].

В Казахстане выработан свой речевой этикет именованья неофициальными личными именами. Здесь также можно дифференцировать употребление неофициальных форм имен в городе и в деревне. Так, например, русско-казахское двуязычие на протяжении многих лет способствовало проникновению в казахскую речь некоторых элементов русского языка. Такое явление чаще всего встречается в речи городских жителей. Неофициальные формы казахских имен часто образуются при помощи суффиксов субъективной оценки русского языка (*Динка – Динара, Аскар – Аскарлик, Толкын – Томка, Жомарт – Жомка, Жумка*). Подобные формы имен употребляются обычно людьми хорошо знакомыми друг с другом, а также молодыми людьми, подростками в школе, детьми в детских садах, владеющими русским языком. В сельской местности при образовании уменьшительно-ласкательных и сокращенных форм имен, используют суффиксы родного языка (*Айнұр – Айко, Серік – Секо, Секе, Секебай, Салтанат – Салтош, Манат – Мәкө, Мәке, Төлеген – Төкөбай, Төке, Айман – Аймаш* и др). Такие формы имен употребляются по отношению к взрослым людям, детям, соседям.

В русском языке для многих имен, в особенности для тех, у которых основа краткой формы заканчивается на твердый согласный, основная немаркированная форма со значением ласкательности чаще всего образуется при помощи суф-

фикса *-очка*. Например: *Лидия-Лидя-Лидочка*, *Любовь-Люба-Любочка*, *Юрий-Юра-Юрочка*. Суффикс *-енька* присоединяется к немаркированной мягкой, короткой форме (*Катя*, *Митя*): *Катенька*, *Митенька*. В отличие от суффикса *-очка* суффикс *-енька* более ласкательный и личный, чем *-очка*.

Формы *-ик*, *-ок* в русском языке, в отличие от обычных форм на *-очка*, не бывают двойными уменьшительными, предполагающими не маленькие, а очень маленькие размеры неких объектов [4, с.124]. Женские формы на *-ик* подразумевают «особые отношения», личные и игривые, в то время как аналогичные мужские формы это значение не подразумевают: *Марик*, *Орик*, *Стасик*, *Владик*. Аналогичный механизм использования чисто мужских форм для особого отношения к девочкам мы наблюдаем в женских ласкательных формах на *-ок*: *Нинок*, *Ирок*. Они образуются по модели мужских ласкательных имен типа *Игорек*, *Димок*.

Формы на *-енок* в русском языке выражают ласковое и покровительственное отношение [4, с.127], суффикс *-еньши* (для образования слов, обозначающих детенышей животных), может употребляться для выражения шутливости, которая имеет слегка покровительственный или поддразнивающий характер: *Никита – Никитенок*, *Клара – Клареньши*.

Формы на *-ушка*, в основном, типичны для деревенской речи и фольклорной литературы, употребляются при обращении ко взрослым, как и к детям. А.Вежицкая полагает, что типичным для этих форм является какое-то чувство жалости, сочувствия к людям: *Авдотьюшка – Авдотья*, *Егорушка – Егор*.

В казахском языке признак «уменьшения» несут такие аффиксы, как *-най*, *-тай*, *-жан*: *Еконай*, *Екотай*, *Екожан* от производного *Ербол*. Данные аффиксы присоединяются к немаркированной краткой форме, оканчиваются на гласную. Подобными формами имен обращаются, как правило, к детям, выражая тем самым свою любовь и теплоту.

По Т. Жанузакову [5, с.66], аффиксы *-тай*, *-дай*, употребляются в лично-собственных именах с уменьшительно-ласкательным значением. Х. Жубанов говорит о происхождении суффиксов с уменьшительным значением *-тай*, *-дай*, *-тей*, *-дей* от слов *тег*, *тек*, означающих род, происхождение [6, с.65]. К категории суффиксов

с ласкательной уменьшительной относятся *-и*, *-аи*, *-еи*, *-кан*, *-кен*, *-ек*, *-кай*, *-гай*, *-гей* [5, с.66].

Существует также ряд суффиксов, обозначающих «еркелету» – «ласкать»: *-ко*, *кү*, *-ош*, *-өш*, *-өк*, *-ка* – *Ерко*, *Еко*, *Екош*, *Ерөк* от производного *Ербол*; *Мәдөк*, *Мәкөш*, *Мәкө* – от *Мәди*; *Бәкө*, *Бәкөш*, *Бако*, *Бақа* – от *Бақыт*; *Рәке*, *Рәкеш*, *Рәкеш*, *Рауок* – от *Раушан*. Эти формы имен относятся также в большинстве случаев к детям, но не маленьким, как это в случае с *-най*, *-тай*, *-жан*, а также при обращении ко взрослым, когда хотят показать свою симпатию, близость.

В отличие от русского языка в казахском уменьшительные женские формы имен могут совпадать с мужскими формами: *Нұржан* – *Нұрмухамет* (муж.), *Жекен* – *Жексенбай* (муж.), *Жекен* – *Жекейім* (жен.), *Тоқаш* – *Толықбек* (муж.), *Тоқаш* – *Толқын* (жен.). Такое прибавление суффиксов *-ан*, *-ен*, *-ән*; *-қаш*, *-кеш*; *-жан*; *-аи*, *-еи* к первому слогу несет в себе разные значения: шутливость, игривость, дружеское расположение и используется в ситуации, когда собеседники знают друг друга достаточно хорошо.

Если говорить о народной философии, хотелось бы отметить формы на *-аға*, *-ке*, *-ақан*, *-екен*, *-еке*, *-бану*, *-бике*, *-ханум* в казахском языке, которые употребляются для выражения уважения, почта [7, с.35]: *Мұзаға* – *Мұзапар*, *Төлеға* – *Төлеген*, *Сәке* – *Сәкен*, *Мәке* – *Мәулен*, *Нұрибике* – *Нұрилә*, *Динаханум* – *Динара*. Поскольку в основе казахской народной философии лежит почитание взрослых, уважение по отношению как к старшим по возрасту, так и по чину, данные формы типичны для современной казахской речи.

В турецком языке уменьшительный аффикс представлен в форме *-cık/-cik*, *-cuk/-cük*, *-çık/-çik*, *-çuk/-çük*. Также, как и в русском и казахском языках, он несет в себе несколько смысловых нагрузок. Суффикс *-cık* и его производные формы, присоединенные к основе антропонима, выражают любовь и уважение, сочувствие и жалость, а иногда носит в себе негативный характер, подчеркивая свое превосходство по отношению к личности, к кому было применено неофициальная форма имени, что касается других аспектов данного аффикса, по отношению к детям он имеет эмоциональную окраску ласки: *Alicık* – *Ali*, *Osmancık* – *Osman*, *Yaşarcık* – *Yaşar*, *Huricık* – *Huri*, *Kerimcık* – *Kerim*.

Аффикс *-can* также несет в себе «уменьшительную» смысловую нагрузку: *Kemelcan, Aydincan, Fehmican*. Также как и в казахском языке, подобными формами имен обращаются, как правило, к детям, выражая тем самым свою любовь и теплоту, заботу и ласку

Таким образом, как турецкий, так и казахский языки не имеют такого огромного количества суффиксов субъективной оценки как русский язык. По сравнению с казахским языком, количество эмоционально-экспрессивных суффиксов в турецком языке значительно меньше. Так, например, в словаре Н.А. Петровского [8, с.225] к одному только имени *Петр* приводится 47 форм *Петр – Петра, Петря, Петруня, Петруся, Петруха, Петруша, Петряй, Петрай, Петряка, Петрака, Петряня, Петрята* и так далее. В казахском языке можно наблюдать следующую картину: от имени *Арыстанбек* можно образовать производные – *Арыстан, Арыс, Бек, Ареке, Ако, Аркош, Артай, Арка* – 8 форм, от имени *Анаргүл* – 11 форм – *Анар, Гуля, Гүл, Анеке, Әнеш, Анек, Антай, Анарка, Анарик, Анарчик, Анка*.

Следует отметить, что в тюркских языках помимо экспрессивных суффиксов, имеет место и ряд других аффиксов, которые присоединяются

к глагольной или именной основе слова. К примеру, в глагольных антропонимах казахского и турецкого языков встречаются следующие суффиксальные типы образования имен:

Суффикс *-ap/-ep* : *Yaşar / Жасар, Basar/ Басар, Yütrsever / Елсүйер, Yanar/ Жанар, Cansever/ Жансүйер* и другие

-ğan / -ген, -қан / -кен: *Ergen / Ерген, Baydoğan / Байтуған* и другие

Форма прошедшего времени: *Durdu / Тұрды, Erdi / Ерді* и другие

-мыш / -miş = -ған / -ген: *Өтеміс / Өтеген, Тоқтамыс / Тоқтаған, Борамыс / Бораған, Жайылмыс / Жайылған*.

Способ инверсии в образовании сложноставных антропонимов присущ обоим языкам: казахскому и турецкому. Отдельно взятый компонент в таких именах меняется местами со следующим за ним другим компонентом, и образуется новое имя собственное, значение которого остается прежним. Такой способ несет название инверсии. Например в казахском языке: *Қожаберді / Бердіқожа, Тұрбек / Бектұр, Гүлназ / Назгүл, Байтұрсын / Тұрсынбай* и другие, в турецком языке *Alpdoğan / Doğanalp, Aydoğan / Doğanay, Erdoğan / Doğaner*

Литература

- 1 Bondaletov B.D., Danilina E.F. Sredstva vyrazheniya emocionalno ekspressivnyh ottenkov v russkikh lichnyh imenah//Antroponimika/Pod red. V.A.Nikonova, A.V.Superanskoi – М., 1970. – S.194
- 2 Superanskaya A.V. Lichnye imena v oficialnom i neoficialnom upotreblenii //Antroponimika /Pod red. V.A.Nikonova, A.V.Superanskoi – М., 1970. – S.194
- 3 Teoriya i metodika onomasticheskikh issledovaniy. – М: Nauka, 1986. – 250 s.
- 4 Vezhbickaya A. Yazyk. Kultura. Poznaniye / Per. s angl.; otv. red. M.A. Krongauz, vstup. st. E.V.Paduchevoi. – М.: Russkie slovari, 1997. – 416 s.
- 5 Dzhanuazakov T.D. Osnovnye problemy onomastiki kazakhskogo yazyka: Avtoref.dis...d-ra filol.nauk – Alma-Ata, 1976. – 129 s.
- 6 Zhubanov H. Issledovaniya po kazakhskomu yazyku. – Alma-Ata, 1966 – 361 s.
- 7 Musabaeva M.D. Qazaq tilindegi antroponimikalıq atalymdardyn etnolingvistikalyq sippatamasy: filol. gyl.kand...dis. – Almaty, 1995. – 22b.
- 8 Petrovskii N.A. Slovar russkikh lichnyh imen. – М., 2000. – 480 s.
- 9 Abdrahmanova T.M. Struktura i semantika neoficialnyh lichnyh imen kazakhskogo, russkogo I nemetskogo yazykov: dis...kand-ta filol.nauk – Almaty, 2007. – 170 s.

ЭОЖ 81:001.4

Ш.Т. Сауданбекова, М. Ускенбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.**Қазіргі жапон тілінің әскери терминологиясының
негізгі ерекшелік белгілері**

Қоғамның қазіргі даму сатысында терминология мәселелерін зерттеу лингвистиканың елеулі мақсаттарының бірі болып табылады. Қазіргі заманда адамдар арасында қарым-қатынас және коммуникацияда терминологияның рөлі зор. Сонымен қатар ақпаратты қабылдау дерекнамасы, ғылыми-техникалық прогресті тездету әдісі және де мамандықты игеру құралы ретінде қолданылады.

Түйін сөздер: терминология, әскери терминдер, жапон тіліндегі әскери терминдер.

Ш.Т. Сауданбекова, М. Ускенбаева
**Особенности военной терминологии
современного японского языка**

В статье рассматривается одна из наиболее актуальных проблем военного перевода – проблема военной терминологии, раскрывается сущность термина как языкового знака вообще, так и военного термина, в частности. Кроме того, здесь представлен анализ основных особенностей военной терминологии японского языка.

Ключевые слова: терминология; военные термины; японские военные термины.

Sh. Saudanbekova, M. Uskenbaeva
**Features military terminology
of modern Japanese**

The article is devoted to one of the most important problems in the military translation – the problem of the military terminology. The author of the article describes the definitions of the lexical units «TERM» and «MILITARY TERM». The most important peculiarities of the Japanese military terms are analyzed.

Keywords: terminology; military terms; Japanese military terms.

Қазіргі таңда кәсіпқорлық мәселелері жоғары әскери білім үшін ерекше мағынаны иеленіп келеді. Әскери қызмет ерекшелігі жоғары дәрежедегі мамандарды талап етеді. Сондықтан да мамандарды сапалы дайындаудың жалпы және әскери аударма салаларында ерекше мәнділікті иеленеді.

Әскери аударманың негізгі мәселелерінің бірі терминология мәселесі болып табылады. Ауызша әскери тіл мен қатар жазбаша әскери

тіл де ерекше терминологиялық толықтыққа ие, сондықтан да белгілі бір тілдің әскери терминология ерекшеліктерін анықтай алу, оларды түсіну аударма практикасында ерекше мағынаға ие.

Осы мақаланың мақсаты болып жапон тілінің әскери терминологиясының ерекше жүйесін, әскери аудармашының жұмысын едәуір жеңілдететіндей негізгі терминологиялық типтер мен сөз жасайтын үлгілерді анықтау болып табылады. Зерттеудің практикалық

құндылығы болып анықталған қорытындылар жапон тілінен және жапон тіліне әскери аударманы практикалық курсы ретінде оқыту кезінде қолдана алу мүмкіндігі табылады.

Осыдан басқа жапон әскери лексикасының негізгі ерекшеліктерімен танысу, жапондық әскери әдебиетті оқумен және аудармамен айналысатын адамдарға көмек бола алады.

Мақаланың зерттеу объектісі жапон тілінің әскери терминологиясы болғандықтан, лексиканың берілген қабатының ерекшеліктерін айқындаудағы қойылған мақсатқа жету үшін, ең бірінші осы терминнің тілдік белгі ретінде мәнін айқындап айтсақ, әскери терминнің мәнін анықтау қажет.

Терминдердің негізгі қызметі болып берілген саладағы заттарға, құбылыстарға, олардың қасиеттері мен сипаттарына, қатынастарына тән мамандырылған, шектелген белгілеу болып табылады. Әскери терминология тілдің лексикалық жүйесінің жеке ішкі жүйесін құрайды.

Терминді анықтау мәселелерінің бірі болып терминология мен жалпы әдеби тілдің сөздерін айыру болып табылады. Осыған байланысты пікірлер терминді тілдің ажыратылмас лексикалық жүйесі ретінде зерттеу деген қорытындыға келеді. Бірінші жағдайда термин, субстанциональды сипаттағы құбылыс ретінде қарастырылып, қолданысы ғылыми көсектермен шектелген жалпы әдеби тілден үзілген, яғни бөлек, ерекше, арнайы лексикалық бірлік ретінде келеді. «Терминдер – бұл әдеби нормаға жауап беретін, бойында терминологияға сай, сөз жасайтын үлгілер мен сөз жасайтын элементтерді жинақтайтын арнайы сөздер».

Шынымен де, салалық терминологиялық құрамындағы терминологиялық лексикалық бірліктердің көбісі сол шамада, яғни шектен тыс шықпайды. Бұл ретте осыған латын, грек және т.б. тілдерден енген лексика да толығымен қатысатын шындық бірден көзге түседі. Сондықтан да әдеби тілдің терминологиясы мен лексиканың қарама-қарсы қоюшылығы ақталатын кезі түрлі білім саласының терминдік жүйесі лексикалық құралдары өзге тілдерде қолданылмайтын, өлі тілдердің ауқымды көлемінің тарту немесе солардың негізінде жасалынады. Осындай текті, терминологиялық құрылымы әдеби тілдің лексикалық құралдарынан айқын жекешеленетін терминологиялық жүйелерге, ең бірінші медициналық терминдік жүйе жатады.

Сол уақытта көптеген ғалымдардың көз-қарасы бойынша, «жаңа терминдерді құрастыру кезіндегі алуан түрлі тәсілдерге қарамастан, қазіргі таңда терминдерді құрастыру заңдылықтардың ең маңыздысы жаңа терминдерді жалпы әдеби тілдің, сөздердің негізінде құрастыру болып табылады». Осындай жағдайда терминологиялық лексикалық бірліктер әдеби тілдің сөздер мен байланысы болады.

Дәл осы уақытта, терминологиялық контекстке лексикалық бірлік енгізілсе де, бірақ сол салада нақты дефиницияға ие болмаса, ол да термин бола алмайды. Шынымен де, терминге бекітілген дефиниция өзінде оны ғылыми «толтырудан» тұрады, жүйе құрастыратын іргетасты ұсынады. «Термин дегеніміз – ғылым және техниканың арнайы ұғымын білдіретін, сонымен қатар дефиниция құрауды талап ететін сөз немесе сөз тіркесі».

Берілген немесе өзгеше ғылым саласы арнайы ұғымының бірлігінің функциясын атқару үшін, термин кей талаптарға жауап беру қажет. Терминнің бойында міндетті түрде болатын белгілер туралы түрлі ой-пікірлер бар. Мысалға, А.А. Реформатскийдің ойынша, «термин максималды түрді абстракттық ұғым, бірмағыналы, экспрессиядан тыс тұрады, халықаралық, қисынды, берілген жүйенің өзгеше лексикалық бірліктерімен қарым-қатынасқа түскен, яғни ғылым немесе техника салаларының кейбір құрамына енгізілген кезде ғана өзіндік мағынаға ие болады».

Жалпы алғанда, термин келесі негізгі сипаттамаларға ие болуы тиіс: 1) термин мағынасы айқын әрі нақты анықталуы қажет; 2) берілген ғылым саласының шекарасында термин бір мағыналы болуы тиіс; 3) берілген ғылым саласында арнайы бір ұғымды белгілеу үшін тек қана бір термин қолдануы қажет; 4) термин мүмкіндігінше қысқа болуы қажет; 5) термин деривациялық қасиетке ие болуы қажет; 6) терминдер әмбебап модельдер бойынша құрастырылуы керек.

Берілген жұмыста терминнің келесі жұмысшы қызметі қолданылады: термин болып жеке ғылым саласында пайдаланылып, белгілі ғылым ұғымының номинациясы ретінде қызмет атқаратын сөз немесе сөз тіркесі.

Әскери терминология – бұл арнайы қарым-қатынас сферасында қолданылатын және әскери ғылымның ұғымын білдіретін лексикалық

құралдардың жүйесі. Әскери терминология бейтарап, яғни жалпы лексикадан функционалды түрде ерекшеленеді (әскери іс саласында дәрістеу) және семантикалық түрде (семантикалық шекаралардың нақытылығы, стилистикалық бейтараптылық, эмоционалды өңнің жоқтығы, сонымен қатар бірқалыптылыққа ұмтылушылық).

Г.М. Стрелковский терминдердің келесі ортақ қасиеттерін жинақтайды: әскери іс саласындағы бір салаға мәнделес қатысушылық; терминнің номинативтілігі, яғни контекстен дербестігі; терминнің стилистикалық бейтараптылығы; термин жүйелілігі, яғни белгілі бір әскери объекті немесе белгілі бір әскери қызметін сипаттайтын ұғымдар топтарына қатысушылығы.

Қарапайым, жалпы сөзге қарағанда әскери термин шындықтың тек қана бір объектімен арақатыстығын белгілей алады және де ол ұғым немесе детонат немесе бірдей объектілердің санымен белгіленеді. Бұл бір мағыналы арақатыстық әскери істің тек бір ғана саласының шекараларында орын алады. Терминнің көпмағыналылығы тек әскери істің әртүрлі салаларында немесе түрлі контекстерде ғана қолданылады.

Ғалым Е.Г. Пыриков «әскери терминнің» толығырақ түсіндірмесін ұсынады: «Әскери термин... лексикалық номинациясының бірлігі ретінде анықталады (сөз немесе тұрақты сөз тіркесі), ол әскери ғылым жүйесінің жарғылары мен уағыздары бойынша және де дефиниция бойынша өзінің қолдануы әскери тіл бойынша қатаң регламенттелген ұғым».

Жапондық әскери терминдер негізінде дамыған елдерге қойылатын талаптарға сай келеді, нақтырақ айтсақ, жүйелілігі, дефинициясы, өзінің терминологиялық өрісі бойынша моносемиялыққа тенденциясы бар, сонымен қатар экспрессияның жоқтығы, стилистикалық бейтараптылығы. Мысалға алсақ, сэнся-дайтай «танктық батальон» термин-сөзтіркесінің мағыналық шекаралары штаттары мен қарулану жағдайымен, батальонның әскери тағайындалуымен анықталып, одан басқа өзінің ең жақын қатарындағы келетін қарым-қатынасымен (иерархия) анықталады: сэнся-тю:тай «танктық рота», «танктық бөлімше» және т.б.

Мысал ретінде келтірілген терминдердің жүйелілігі олардың құрамының біртептілігімен

білдірілген. Терминологиялық фонд үздіксіз өсіп жатыр, себебі әскери техника мен қаруландырудың жаңа түрлері пайда болуда, сондықтан да жалпы әскери терминологияға және әсіресе жапон терминологиясына сай жаңа қысқартулар, т.б. қалыптасуда. Кейбір терминдер қолданыстан шықса, басқалары керісінше қолданысқа қайта енгізіліп жатыр, бұл – жапон тілінің әскери терминологиясында жиі кездесетін құбылыс. Жалпы сөздің байлығы сияқты, лексиканың терминологиялық қабаты да көбеюде.

Әскери іс пен әскери ғылым екі бөлек салаға бөлінетіндіктен, сәйкесінше әскери күштердің түрлері, әскери-техникалық терминологияның әскерінің түрлері мен сипаттары, тактикалық, әскери-ұйымдастырушылық салалары бойынша бөлінеді. Қазіргі таңда әскери ғылым өте қарқынды, тез дамып жатқан ғылым саласы. Осыған байланысты әскери терминология күннен-күнге дамып келеді.

Әскери терминологияға арналған еңбектердің сараптамасы бойынша әскери терминдердің тақырыптық-салалық белгілері бойынша келесідей топтарға бөлу мүмкіндігін ашады:

– Әскери бұйрықтар: татэ «Тұр»! ки-о цукэ «Тік тұр»!, томарэ! «Тоқта!».

– Әскери-техникалық терминдер: демпасоку: тэйки «радиолокациялық дальномер».

– Оперативті-тактикалық терминдер: дзинго «әскери тәртіп», бусе «әскердің орналасуы».

– Әскери-әкімшілік терминдер: сикан «дивизиондық аймақ».

– Әскери-топографиялық терминдер: тикэй-тэйсацу «мекеннің жортуылы, рекогносцировтілік».

– Әскери-инженерлік терминде гакэ:дзайрэ: «понгондік-персиравтілік құралдар».

Бұл терминдердің белгілі тематикалық-салалық белгілері бойынша жіктелген топтардың толық тізімі емес. Жоғарыда аталған бірліктерден басқа, әскери-медициналық, авиациялық және тағы да басқа арнайы терминдер бар.

Әскери терминологияның жүйесіндегі негізгі орны әскери іске тән ерекше ұғымдарды білдіретін оперативті-тактикалық терминдерге тиісті. Терминдердің басқа тобы, мысалы, әскери-техникалық, әскери-топографиялық, әскери-медициналық терминдер адам өмірімен тығыз түйіседі. Әскери бұйрықтар деген топ

басқа номинативті топтардан өзінің құрылымы мен түбірлік мазмұнымен ерекшеленеді.

Әскери лексиканың басым бөлігі жарғылармен, уағыздармен, әскери құжаттармен жарияланған және де осының нәтижесінде бір қалыпта салынған. Әдетте әскери терминдерде синонимдес сөздер болмайды, олар өзінің қолдануы бойынша ажыратылады. Әскери терминдердің жүйелік шарттастығы терминдердің бір-біріне деген белгілі бір тәуелділігін (тұраралық және род бойынша ұғымдар, әйгілі иерархия) көрсетеді. Мысалы, әскери терминдердің бұл қасиеті әскери шенеуніктерде көрінеді: – рикусё: «генерал-лейтенант», рикусё: хо «генерал-майор», итто:рикуса «құрлықтағы әскерлердің полковнигі», – нито: рикуса «құрлықтағы әскерлердің подполковнигі». Әскери сферада адамдар әртүрлі ғылым дәрежесі мен дайындықта болғандықтан, әскери терминдер тағы бір талапқа жауап беруі қажет – анықтық, қарапайым, қабылдауға жеңіл. Осы күшке орай әскери терминдер жалпылама лексиканың негізінде құрылған: жұлдызқұрт вагусари, бомба бакудан.

Осындай қасиетке ең бірінші кәсіби коммуникацияны қамтамасыз ететін терминдер (бұйрықтар, бұйрықтар терминологиясы, қаулы, хабарлама) ие. Осы терминдер қысқа, мазмұнның қысқалығын көрсетуі керек: сүңгуір қайық ЖК; сэнсуйкан; ұшақ ко:ку:ки; танк ВДФ сэнся.

Әскери терминдердің жалпылығының қасында жапон тілінің әскери терминологиясы сөз тудырушы элементтерге ие. Оларға есептік жұрнақтар мон– артиллериялық қару-жарақтарға және сэки – әскери кемелерге; термині ко:ку:тай тек Жапонияның өзін-өзі қорғау реалийлерге қосымша ретінде қолданып, қаруландыруы мен саны, тағайымдамасы, бағыныштылығы бойынша 3 бөлімшені белгілейді: «СТК өзін-өзі қорғау авиациялық эскадрильясы», «жойғыш авиациялық СӘК қорғау тобы», «әскерлік авиация жасағы».

Қазіргі жапон тілінде әскери-терминологиялық лексика саласында әрекеттің жарыспалықтың себебіне кең ауқымды мүмкіндіктер бар:

а) шығу тегі әртүрлі терминдердің синонимиясы: бэ:су «база»; садо:-хагурума-со:ти және дифуарэнеяру-гиа «дифференциал»; хё:си-со:ти және дисупурэй «дисплей»; санъёку-расэнки және санъёку-пуропэра «үш қабатты бұранда»;

б) терминдердің морфологиялық бірнеше варианттардың қатар өмір сүруі: кё:ко:-тэйсацу, бусо:-тэйсацу және тэйсацусэн «шайқаспен барлау»; ко:гэки сингэки және ко:сэй «шабуыл»; сидо:ки және кидо:ки «мәреші»; хэйси және хэйсоцу «қатардағы»;

в) терминдердің толық қысқаша формасының бар болуы: ко:ку:кю:нандан және кю:дан «құтқару авиацияның қанаты»; дзккхаку-гэкихо: және дзю:хаку «ауыр миномет»; хико:гун және хи- гун «әскери соғыс тобы»; дзики-тантики және дзитан «магниттік іздеуші».

Жапондық әскери терминология қазіргі таңда күрделі, үздіксіз дамып келе жатқан терминологиялық жүйе болып өзін-өзі танытады. Жапон тілінің әскери терминдері оларды терминдердің басқа түрлерінен ажырататындай ерекше өзгешеліктерге ие: дамудың жоғарғы деңгейі; көпсалалы мінез; техникалық терминологияның ауыр меншікті салмағы; кең есептік көлем; америкалық әскери терминологияның ықпалы.

Жапон тілінің әскери терминологиясының өзгешелігі анықталып жатыр, ең бастысы, экстралингвистикалық факторлармен, оларға: Жапонияның экономикалық, ғылыми-техникалық, осыған байланысты әскери шаманың қарқынды дамуы, елдің әлемдік алаңға шығуы, сонымен қатар АҚШ-пен тығыз әскери-саяси ынтымақтастық жатады. Аталған факторлар әскери терминологиясының қалыпты әрі сол уақытта қарқынды даму жүйесіне өз үлесін тигізді. Қазіргі жапон тілі тарихи қалыптасқан әскери терминологияға бай, әскери терминологиялық номинациясының жаңа талаптарын орындайтын дамыған тетікке ие.

Жапон терминологиясының көпсалалы мінезі берілген пән терминологиясын ғана сипаттамай, басқа да терминологиялық өрістерді де сипаттауында беріледі. Басқа сөзбен айтқанда, жапон тілінің басқа терминжүйеліктерге қарағанда әскери терминология өз бойына әскери ғылымның ұғымдарының терминдерінен бөлек, басқа ғылым, техника және жалпы адам өмірінің салаларының элементтерін жинақтаған, мысалы, тэйацу «төмен қысым», каймэн «теңіз деңгейі», сайкин- байё: «бактериялардың өсуі», гидомэ «қанды қалпына келтіретін құрал».

Жалпы келесідей қорытындыға келе аламыз: қазіргі заманғы жапон тілі әскери

терминологиясының қызметін анықтайтын негізгі ерекшеліктеріне лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларының жиынтығының әсерінен пайда болып, дамып келеді. Лингвистикалық ерекшеліктерге: тілдік жүйе бөлігі ретінде терминология өзгешелігі, ұлттық тілдің тарихи дамуы (қытай тілінен енген сөз жасайтын құралдар мен тәсілдердің

кірмесі), жапон тіліндегі грамматикалық процестер; ал экстралингвистикалық ерекшеліктерге – Жапонияның экономикалық, әскери және ғылыми-техникалық шамасының қарқынды өсуі, әскери ғылымдардың мамандандырылуы мен дифференциациясының үрдістері, әскери ғылымның көптеген салаларының ұғымдық аппараттың күрделенуі мен ұлғаюы жатады.

Әдебиеттер

- 1 Гавриленков, С.И. К вопросу о соотношении термина и понятия [Текст]/ С.И.Гавриленков // Сб. статей. – М. : Воен. ин-т., 1980. – № 16. – С. 42-46.
- 2 Лотте, Д.С. Основы построения научно- технической и др. терминологии [Текст]/ Д.С. Лотте // Вопросы теории и методики. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 6-90.
- 3 Крыжановская, А.В. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии [Текст] / А.В. Крыжановская. Л.А. Симоненко. – Киев : Наукова думка, 1987.
- 4 Маслов, Д.И. Военная терминология современного японского языка (в функциональносопоставительном аспекте) [Текст] : дис. ... канд. филол. наук / Д.И. Маслов. – М., 2002.
- 5 Пыриков, Е.Г. Лексика и терминология современного японского языка в сопоставительном освещении [Текст] / Е.Г. Пыриков. – М. : Изд-во ВКИ, 1988.
- 6 Реформатский, А.А. Введение в языковедение [Текст] /А.А. Реформатский. – М.: Просвещение, 1967.
- 7 Стрелковский, Г.М. Теория и практика военного перевода. Немецкий язык [Текст] / Г.М. Стрелковский. -М. : Воениздат, 1979.
- 8 Суперанская, А.В. Общая терминология: Вопросы теории [Текст] / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильевна. – М. : Наука, 1989.

УДК 81'35; 81'26

Ш.Д. Шерментаева*, Н.Б. Абдраимова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: Shahar847@list.ru

Конструкции, используемые в сложных предложениях китайского языка

В данной статье рассматриваются рамочные конструкции, используемые в сложных предложениях китайского языка. Главное внимание уделяется сравнительному анализу рамочных конструкций в сложносочиненных и сложноподчиненных предложениях китайского и русского языка, выделяя из них наиболее часто используемые конструкции. Так же приведены примеры на двух языках для более наглядного объяснения темы, подразделяя их по смысловой нагрузке.

Ключевые слова: сложносочиненное предложение, служебные части, соединительные служебные части.

Ш.Д. Шерментаева, Н.Б. Абдраимова

Қытай тілінде құрмалас сөйлемдердегі қолданылатын конструкциялар

Бұл мақалада қытай тілінде құрмалас сөйлемдердегі қолданылатын конструкциялар қарастырылады. Басты назар жиі қолданылатын конструкцияларды айрықша бөліп, қытай және орыс тілдердегі құрмалас сөйлемдерде қолданылатын конструкциялардың салыстырмалы анализіне аударылған.

Түйін сөздер: салалас құрмалас сөйлем, қызметші сөздер, түсіндіру қызметші сөздер, байланыстырушы сөздер.

Sh.D. Shermentaeva. N.B. Abdraimova.

Design used in complex sentences of chinese language

This article discusses the framework used in the design of complex offers Chinese language. The focus is on the comparative analysis of frame structures in slozhnosochinennyh and compound sentences of Chinese and Russian language, highlighting the ones most commonly used design.

Keywords: compound sentence, service parts, the connection of the service.

В грамматике китайского языка сложные предложения, которые состоят из не менее двух грамматических основ и представляют собой смысловое и грамматическое единство делятся на два типа: сложносочиненное предложение и сложноподчиненное предложение.

Сложносочиненное предложение. Сложносочинёнными предложениями называются такие предложения, грамматические части которых равноправны по отношению друг к другу и связаны сочинительными союзами.

В русском языке простые предложения в сложносочиненном предложении связываются двумя путями:

1. По смысловому значению и интонационно. Например:

1. Берик хотел продолжать тянуть, вдруг ягнята, которые лежали в прицепе, зашумели.

2. Мы с Али, когда сторожили всю ночь, глаз не сомкнули, стояли, наострив уши.

В первом предложении простые предложения связаны друг с другом противопоставлением.

Во втором предложении простые предложения между собой не связаны противопоставлением, а просто сообщают историю, которая была в одно время. Вот такими бывают взаимосвязи в предложениях, которые связаны по смыслу и интонационно.

2. С помощью соединительных служебных частей. Это сложносочинённые предложения со значением последовательности, уступки, разделения, причины, соединения. Сложносочинённые предложения китайского языка связываются только соединительными служебными частями. Простые предложения сложносочинённых предложений могут включать в себя не только 2 предложения, но и больше. Связные отношения между ними могут быть не только однородными, но и разными. В русском языке простые предложения в составе сложных по смыслу делятся на: сложносочинённые предложения со значением последовательности, сложносочинённые предложения со значением уступок, сложносочинённые предложения со значением разделения, сложносочинённые предложения со значением причины, сложносочинённые предложения со значением соединения, сложносочинённые предложения со значением изъяснения.

Сложносочинённые предложения со значением изъяснения. Это структура с условной зависимостью, особенностью которых является обязательная неполнота (структурная и смысловая) главной части, требующей поэтому восполнения своего содержания. Функция изъяснительной придаточной части заключается либо в описательной замене отсутствующего в главной части члена предложения (подлежащего или дополнения) либо в конкретизации, наполнении содержанием определительных или указательных местоимений (тот, все, весь). Если придаточные изъяснительные предложения в китайском языке связываются соединительными служебными частями, то простые предложения в русском языке связываются смежно, а не соединительными служебными частями.

Часто используемые служебные части в сложносочинённых предложениях с придаточными последовательности:

1. 一边(一面)…一边(一面) – с одной стороны… с другой стороны… показывают 2 действия в одно время, и в предложениях используются основные глаголы движения.

他一边说，一边写。

Он одновременно пишет и говорит.

孩子们边唱边跳

Дети одновременно поют и танцуют.

В некоторых случаях конструкция 一边…一边… не переводится на русский язык.

Например:

他一边说，我一边记。

Он говорит, а я запоминаю. Здесь мы не перевели слово одновременно.

Эти служебные частицы используются после подлежащего, перед конкретными глаголами, выражающими действия, в середине сложносочинённых предложениях, где есть одинаковое или не одинаковое подлежащее. Например:

他一面看电视一面做家庭作业。

Он одновременно телевизор и делает домашнее задание.

Некоторые конструкции не переводятся дословно. Например:

他边问我边回答。

Он спрашивает, я отвечаю.

他一年仍我一边收。

Он раскидывает, я собираю.

2. 一方面…另一方面… с одной стороны … и с другой стороны…

Обозначает действия, которые происходят одновременно, здесь в основном используются абстрактные глаголы. Если одно подлежащее, то конструкция используется после подлежащего. Если подлежащих несколько, то конструкция используется перед подлежащим. Например:

我来中国一方面学汉语，(另)一方面开阔一下儿眼世。

Я приехала в Китай, чтобы выучить китайский язык, а с другой стороны, чтобы расширить свой кругозор.

一方面由于经济原因，(另)一方面由于身体原因，他退学了。

Он бросил учебу, с одной стороны, из-за экономических проблем, а с другой стороны, из-за проблем со здоровьем [7, с.234].

3 .即(又)…又(又) …- и …и…

Обозначает 2 действия или 2 случая, которые произошли в одно время.

他是个既聪明又能干的人。

Он и умный и способный.

Эта конструкция ставится после глагола либо перед прилагательным в середине сложносочинённых предложений, где присутствует одно подлежащее.

这苹果又红又大

Это яблоко и красное и большое.

4. 即...也...- не только... также...

Обозначает два действия или два случая, которые произошли в одно и то же время.

他这样做及影响了个人的前途也影响了公司的声誉。

Это влияет не только на его будущее, также на престиж фирмы.

Служебные частицы стоят после глагола в предложениях, где есть одно подлежащее.

他既会说汉语也会说英语。

Он не только умеет говорить на китайском, а также умеет говорить на английском.

«即» и «也» используются перед подлежащим, но обычно не используется, где есть разные подлежащие. Например:

*既他会说汉语我也会说汉语。 *Не только он умеет говорить на китайском, я тоже умею говорить на китайском.

5. 也...也... - и...и . Обозначает два действия или два случая, которые произошли в одно и то же время.

你也不去, 我也不去, 那谁去呢?

Если и он не пойдет, и я не пойду, то кто пойдет?

Эти конструкции в основном используются в сложносочиненных предложениях, где нет одинаковых подлежащих.

风也停了, 雨也停了。

Остановился и ветер, и дождь.

Обычно не используется в сложносочиненных предложениях, где одинаковые подлежащие. Хотя такие соединительные служебные части используются в русском языке.

*他也会说汉语, 也会说英语

Он не только умеет говорить на английском, также и на китайском.

他也吃中餐也吃西餐。

* Он ест не только китайскую еду, также ест европейскую тоже.

6. 一会儿 ... 一会儿... - то...-то...

天气一会儿阳, 一会晴。

Погода то облачное, то ясное.

7. 时而...时而...-то...то

这几天时而晴天, 时而下雨。

В последнее время погода то ясная, то дождливая.

8. ... 连同 - ... даже

连同你, 一共三十人参加。

Участвуют 30 человек, включая тебя.

9. 一来 (一次/一是)...二来 (二是)... - во-первых..., во-вторых...

他来中国一来是想学习汉语, 二来是想开阔一下儿眼世。

Его приезд в Китай был, во-первых, для того, чтобы научиться китайскому языку, во-вторых, чтобы расширить кругозор.

10. 有的/有时...有的/有时... - некоторые/иногда... некоторые/иногда

教室里同学们有的在看书, 有的在说着悄悄话。

Некоторые студенты в аудитории читают книги, некоторые тихо разговаривают.

周末, 我有时在家, 有时去学校。

В выходные дни я иногда бываю дома, иногда иду в университет.

Мы часто сталкиваемся с проблемой чтения газет и журналов на китайском языке. Почему многие студенты, изучающие китайский язык, у которых хороший уровень китайского языка, не могут понять простые статьи новостей и повседневную информацию? В чем трудность чтения газет и журналов для обучающихся китайским языком? Дело в том, что редакция использует газетный стиль, культурные контексты, классический китайский язык, традиционное знание, жаргоны китайского языка, технический язык, новые слова, особенные говорения и идиомы китайского языка. В написании новостей используется особенный публицистический стиль. А сложные предложения образуются с помощью связывающими рамочными конструкциями. Изучение часто употребляемых конструкций в китайском языке помогает лучшему пониманию газетных текстов.

References

- 1 陈用仪. 主述位切分与翻译的准确和流畅. 北京: 中国翻译, 1986.-186 页.
- 2 刘元满, 任雪梅. 高级汉语口语. 北京: 北京大学出版社, 2007.-154页.
- 3 徐文娟. HSK出, 中等全攻略. 语法手册. 北京, 2007. - 476页.

- 4 梁龙. HSK 应试语法. 北京, 2008. - 201 页.
- 5 李立, 刘月华等 实用现代汉语语法. 北京: 商务书馆, 2001.-212 页.
- 6 赵元任. 汉语口语语法. 北京: 商务书馆2005.-154页.
- 7 范晓. 汉语的句子类型. 北京: 书海出版社, 2000.-183页.
- 8 李立, 丁安. 公司汉语. 北京: 大学出版社, 北京2008.- 208页.
- 9 王海龙. 报纸上的中国. 中文报纸阅读教程(上). 北京, 2006.-285页.

УДК 81'35; 81'26

Ш.Д. Шерментаева*, Н.Б. Абдраимова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: Shahar847@list.ru

Смысловые особенности синтаксических конструкций

В последние годы Китай развивается очень стремительно, и с каждым днем увеличивается число изучающих китайский язык. Китайский язык принадлежит к одному из древнейших языков, и в настоящее время этот язык использует самую древнюю письменность. Так как китайский язык является аморфным языком, ее грамматика отличается от грамматики других языков. Синтаксис китайского языка обогащен номинативными конструкциями. Если быть точнее, главную роль занимают конструкции, связывающие предложения. В данной статье излагается более подробное разъяснение смысловых особенностей синтаксических конструкций.

Ключевые слова: синтаксическая конструкция, транзитивный глагол, семантика, пассивная трансформация.

Ш.Д. Шерментаева, Н.Б. Абдраимова

Синтаксистік конструкциялардың мағыналық ерекшеліктері

Мақалада синтаксистік конструкциялардың мазмұндық ерекшеліктері зерделенген.

Түйін сөздер: синтаксистік конструкция, транзитивтік етістіктер, семантика, пассивтік трансформация.

Sh.D. Shermentaeva, N.B. Abdraimova.

Semantic features of syntactic constructions

In this paper a more detailed explanation of the semantic features of the syntax.

Keywords: syntax, transitive verbs, semantics, the passive transformation.

Простая синтаксическая конструкция – это ядро-сказуемое определенной семантической группы и словосочетание, которое показывает зависимость и обязанности элементов типовой семантики. Простые синтаксические конструкции выделяются видами, типовым значением и порядком обязательных элементов, словами которые использованы в них и еще возможностью трансформации. Такие конструкции используются для описания обязательных глаголов и терминов, членов предложений – подлежащее и дополнение, однако точное значение они могут иметь только тогда, когда в составе точной конструкции, подлежащее рассматривается как

элемент зависимый от конструкции, как и дополнение [12, с. 10].

Некоторые конструкции могут трансформироваться. Это связано с актуальным сочленением или со стилистическими особенностями трансформации публицистического текста. Актуальное сочленение по сравнению с грамматическим сочленением разделяет предложение на две противоположные части: субъект новостей и новость о субъекте.

Таким образом, простые синтаксические конструкции состоят из определенных семантических типов глаголов, которые состоят в одной группе и глаголов, которые потеряли основное

значение из-за роли в определенной конструкции и перешли на роль сказуемого в этой конструкции. Глаголы состоящие в одной конструкции несмотря на свое первоначальное значение состоят в функциональных подгруппах [13, с.25].

Конструкция, имеющая транзитивный глагол, который выступает в качестве сказуемого. Имя существительное, которое стоит впереди сказуемого, то есть подлежащее, означает субъект действия, а имя существительное после глагола, то есть дополнение означает объект действия [19, с.25].

В публицистическом тексте подлежащее такой конструкции определено не живой предмет, он к тому же организация, учреждение или же может быть абстрактной вещью. В основном следующие глаголы составляют конструкцию:

строить – 建设	управлять – 管理
восстановить – 恢复	контролировать – 控制
вредить – 损害	вырабатывать – 制定
защищать – 保守	создать – 造成
следить – 监督	урегулировать – 调整
поправлять – 纠正	устранять – 消除

国有经济控制国民经济命脉。

Государственная экономика наблюдает за жизненной основой народного хозяйства.

其实, 就是在国内, 社会主义也不可能彻底消灭灾争竞。

На самом деле, даже социализм не может целиком победить конкуренцию [12, с.23].

К транзитивным глаголам еще и относятся глаголы направленные к объективному мышлению и глаголы выражающие моральные понятия:

обсуждать – 讨论	исследовать – 研究
решать – 解决	анализировать – 分析
критиковать – 批评	одобрить – 赞成

要分析一下我们今天的社会生活。

Мы должны проанализировать сегодняшнюю общественную жизнь.

Как говорилось выше, к группе транзитивных глаголов относятся глаголы как *发展* *развивать/развивать* направленные к объекту.

Следующие глаголы этой группы часто используются:

развивать – 发展	снижаться – 下降
улучшать – 改善	усиливать – 增强
изменить – 改变	расширять – 扩大
увеличить – 提高	

Вторым значением этих глаголов является – процесс.

Глаголы других семантических групп, выполняющие обязанности транзитивных

глаголов. Значение транзитивного глагола может иметь глагол имеющий суффикс *化* в имени существительном или же прилагательного префикса *加*.

Побыстрее – 加快 поглубже – 深化
要深化企业改革。

Надо глубже реформировать промышленность.

Некоторые прилагательные могут иметь дополнения, которые означают объект движения и могут быть транзитивными глаголами:

丰富国家 – богатое государство
健全经济- обогащать экономику
孤立主要的敌人- уничтожить самого главного врага.

Такой метод использования прилагательного пришел с вэньяна.

В редких конструкциях используется глагол выражающий чувства:

形式喜人 – случай радует людей
感人至深- это сильно действует на чувства людей

И такое использование свойственно вэньяну [26, с.33].

трансформация начальной конструкции.

Как выше упоминалось, первая трансформация зависит от актуального отчленения предложения и превращения дополнения в главное слово [17, с.31]. Такое дополнение образуется с помощью суффикса *把*:

先举一个例子。我的手表值 300 元。我把它丢了。是资产流失。我把它卖了。是由实物形态变成货币形态。

Сначала приведу один пример. Мои часы стоят 300 юанов. Я потерял их. Получается, я потерял свою собственность. Если я его продал бы, то вышло бы, что свое имущество с материальной формы я перевел на денежную форму.

В отрывке этого текста предложение с суффиксом *把* используется 2 раза и отвечает на вопрос «что я сделал с часами» два раза [24, с.56]. В этом предложении обозначено актуальное членение.

Вторая трансформация показывает особенность газетного текста и связана с следующими глаголами *实现*, *实行*, *举行* *осуществить*, *провести*, *образовать*. Дополнение именного глагола изменяется на определение и впереди используются суффиксы *对*, *对于* которые выделяются частицей *的*:

实现对于生产过程的统一管理。

Нужно осуществить единое управление процесса добывания.

В этой конструкции суффикс 的 можно и не использовать.

实现祖国统一。

Осуществить соединение Родины [12, с.24].

Именную конструкцию транзитивного глагола в дополнении можно использовать с вспомогательным глаголом. И они соединяются с помощью 对 или 对于:

我们要对企业的管理体制进行改革。

Мы должны осуществить реформу над управлением промышленности.

В этой трансформе дополнение сделанное с 把 меняется. В некоторых случаях такие конструкции с 对, 对于 меняются на суффикс 就 пришедший с вэньяна.

(他们) 就此进行讨论。

(Они) *обсуждали эту проблему.*

Кроме глагола *осуществить* в этой конструкции могут использоваться следующие глаголы:

作- делать

加以- использовать

给予- давать

要对犯罪给予打击。

Надо дать отпор этому натиску [12, с.27].

Пассивная трансформация. Транзитивный глагол сделанный в виде сказуемого может превратиться в пассивную конструкцию. Более того, может измениться синтаксическая конструкция [19, с.48]. Имя существительное как подлежащее обозначающее объект действия. В 噢 существительное, которое обозначает субъект, в предложении является дополнением, и делается с помощью суффиксов 被 и 由.

我国的邮政, 电话, 电报现在仍由政府办。

В нашей стране почта, телефон, телеграф до сих пор управляется со стороны государства.

Иногда перед названием субъекта действия, где используется суффикс 被 перед названием действия можно употреблять пассивную конструкцию вэньяна 为。。。所。。。 или же 所。

党并没有被巨大的困难所压倒。

Однако партия не избавилась от больших проблем.

Конструкция 被。。。所。。。 используется на равнее с конструкцией 为。。。所。

领导机关的活动面临的困难, 也只被群众理解。

Действия органов управления и трудности с которыми они столкнулись, будут ясны тогда, когда народ поймет все целиком.

В пассивном предложении подлежащее может и не использоваться.

不传兼并别人, 就会被别人兼并。

Если не поймаешь кого то, поймают тебя.

Надо заметить то, что суффикс 由 стоит перед субъектом действия, но есть предложения, в которых место дополнения не изменяется, и которые не превращаются в подлежащее. Эти предложения не могут быть пассивными.

Поэтому, чтобы хорошо понимать предложения, и правильно их переводить и отличать их нужно обращать внимание на конструкции, на способы их применения и их смысловые значения, которые встречаются в предложениях.

Литература

- 1 Аманжолов С., Қасымова Г. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы, 2007. – 310б.
- 2 Бархударов Л. С. Язык и перевод. М., – 1999.- 280б.
- 3 Дүйсембекова Л. Іс қағаздарын қазақша жүргізу. – Алматы: Ана тілі, 2000. – 245б.
- 4 Казакова Т.А. Практические основы перевода. – СПб., 2000. – 225б.
- 5 Касымбеков М. Словарь справочник общественно-политических терминов и наименований, введение делопроизводства и правильного заполнения документов на казахском языке. – Алма-Ата, 1992. – 320б.
- 6 Ким Г.В., Булгакова Г.Ф. Синтаксис простого предложения. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 218б.
- 7 Корец Г.Б. Китайский язык. Деловая переписка. – М., 2010. – 224б.
- 8 Котов А. М. Стилистика китайского языка. Курс лекций. – М., 1984. – 235б.
- 9 Лазуткина Е.М. Общая характеристика функционально – делового стиля. – М., 1999. – 274б.
- 10 Лексикология и грамматика восточных языков. – М.: Наука, 1975. – 334б.
- 11 陈用仪. 主述位切分与翻译的准确和流畅. – 北京: 中国翻译, 1986. –186 页.
- 12 刘元满, 任雪梅. 高级汉语口语. – 北京: 北京大学出版社, 2007. –154页.

СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім	Раздел 1	Section 1
ТАРИХ	ИСТОРИЯ	HISTORY
<i>Батпеннова З.С., Байбулатова А.</i> Китай на международной арене и доктрина «мирного возвышения»		3
<i>Губайдуллина М., Болатбек Ф.</i> Роль ООН и ЕС в процессе урегулирования сирийского конфликта		7
<i>Ем Н.Б.</i> Мультикультурализм в Южной Кореи: новый миф и реальность (случай брачных мигрантов)		15
<i>Жұматай Ғ.Б.</i> Генерал де Голль тұсындағы Францияның Тогодағы саясатының ерекшеліктері (1958-1969 жж.)		20
<i>Көкеева Д.М.</i> Мемлекет пен дін арақатынасындағы құндылықтар мәселесі		25
<i>Қарабасова А.Б.</i> Дэн Сяопиннің түсінігіндегі социалистік модернизацияның мақсаттары мен міндеттері		29
<i>Момынкұлов Ж.Б., Құрманқұлов М.Т.</i> Түркияның экономикасында энергетикалық стратегиялардың алатын орны		34
<i>Таубалды З.С.</i> Түркия мен Кипр мәселесі		40
<i>Тоқмұрзаева А.Ж.</i> Шанхай ынтымақтастық ұйымының құрылуы және оның халықаралық маңызы		44
2-бөлім	Раздел 2	Section 2
ФИЛОЛОГИЯ	ФИЛОЛОГИЯ	PHILOLOGY
<i>Авакова Р.Ә., Нукежанова Ж.Г.</i> Махмұд Қашқаридың «Диуани Лұғат Ит-Түрік» сөздігіндегі космонимдер ...		48
<i>Алжанбаева Ұ.Т.</i> Араб тілінің әр саласына енген түркі сөздері		54
<i>Алжанбаева Ұ.Т.</i> Түркі сөздерінің араб тілі фразеологизмдеріндегі орны		57
<i>Алтаева М.Т., Абдраимова Н.Б.</i> Трудности перевода дипломатической терминологии китайского языка		60
<i>Боранбаева А.Ж.</i> Парсы тілінің Қазақстанда ислам діні мен мәдениетінің таралуындағы тарихи рөлі		64
<i>Верма К.С.</i> Сопоставление форм обращения русского языка и языка хинди		69
<i>Есеналиева Ж.Ж.</i> Қазақстандағы когнитивтік лингвистиканың бағыт-бағдары		74
<i>Қасабекова Е.Қ.</i> Иран Ислам Республикасындағы парсы тілін оқыту әдістері: артықшылықтары мен кемшіліктері		79
<i>Құдайбергенова Ғ.Қ.</i> Шәкәрімнің Хафизден аударған тағы бір ғазалы		82
<i>Назарова А.Ж., Садуова Ш.М.</i> Шет тілін «кейс-стади» әдісі арқылы оқытудың ерекшеліктері		86
<i>Нуржаева А.М., Абдраимова Н.Б.</i> Жизненный путь и становление личности великого китайского писателя Пу Сунлина		91
<i>Сабитова С.</i> Перевод корейских идиоматических выражений ХАНДЖА СОН-О		95
<i>Сауданбекова Ш.Т., Дильдабаева А.С.</i> Жапон фразеологизміндегі ұлттық-мәдени образдылық		99
<i>Сауданбекова Ш.Т., Тундебаева А.Ы.</i> Жапон баспасөзіндегі мақаланы аудару ерекшеліктері		102
<i>Темірбаева А.М.</i> Морфологический способ образования экспрессивно-стилистических значений антропонимов (на материале русского, казахского и турецкого языков)		106
<i>Сауданбекова Ш.Т., Ускенбаева М.</i> Қазіргі жапон тілінің әскери терминологиясының негізгі ерекшелік белгілері		110
<i>Шерментаева Ш.Д., Абдраимова Н.Б.</i> Конструкции, используемые в сложных предложениях китайского языка		115
<i>Шерментаева Ш.Д., Абдраимова Н.Б.</i> Смысловые особенности синтаксических конструкций		119

CONTENTS

Section 1

HISTORY

<i>Batpenjova Z., Baibulatova A.</i> China on the international area and doctrine of «peaceful rising».....	3
<i>Gubaidullina M., Bolatbek F.</i> The role of the UN and the EU in the settlement of the Syrian conflict	7
<i>Yem N.B.</i> Multiculturalism in South Korea: New Myth and Reality (The Case of Marriage Migrants).....	15
<i>Zhumatay G.B.</i> Features of French policy in Togo during the presidency of General de Gaulle (1958-1969).....	20
<i>Kokeyeva D.M.</i> The questions of interaction between state and religion and it's values	25
<i>Karabassova A.B.</i> The purposes and objectives of socialistic modernization in Deng Xiaoping's comprehension	29
<i>Momynkulov Zh.B., Kurmankulov M.T.</i> The Role of Energy Strategies in Turkish Economy	34
<i>Taubaldy Z.</i> Questions of outward politics between Cyprus and Turkey	40
<i>Tokmurzaeva A.Zh.</i> Formation of the Shanghai Cooperation Organization and its international importance.....	44

Section 2

PHILOLOGY

<i>Avakova R.A., Nukezhanova Zh.G.</i> Kosmonimy in the dictionary «Divan lugat it-Turk» Mahmud Kashgari	48
<i>Alzhanbaeva U.T.</i> The thematic groups loan-words Arabic language	54
<i>Alzhanbaeva U.T.</i> The role of Turkic loan lexica in formation of Arabic phraseologies The role of Turkic loan lexica in formation of Arabic phraseologies.....	57
<i>Altayeva M.T., Abdraimova N.B.</i> Difficulties of translation diplomatic terminology of chinese language.....	60
<i>Boranbayeva A.Zh.</i> The historical role of the Persian language in the spread of Islam and Islamic culture in Kazakhstan	64
<i>Kiran Singh Verma.</i> Comparison of the forms of treatment of Russian and Hindi	69
<i>Esenalyeva Zh.</i> The main directions of Cognitive Linguistics in Kazakhstan	74
<i>Kassabekova E.K.</i> Technique of teaching of Persian language in Islamic Republic of Iran: advantages and disadvantages	79
<i>Kudaibergenova G.K.</i> Another Hafiz' ghazal translated by Shakerim	82
<i>Nazarova A.Zh., Saduova Sh.M.</i> Features CES-study method of teaching a foreign language.....	86
<i>Nurzhayeva A.M., Abdraimova N.B.</i> Life course and development of personality of the great Chinese writer Pu Songling	91
<i>Sabitova S.</i> Korean translation of idiomatic expressions HANJA SON-O.....	95
<i>Saudanbekova Sh., Dildabaeva A.</i> National-culture image of the Japanese phraseology	99
<i>Saudanbekova Sh., Tundebayeva A.</i> Especialities of translation the articles from japanese language to kazakh language	102
<i>Temerbayeva A.M.</i> Morphological method of expressive and stylistic meanings of anthroponyms formation on the example of Russian, Kazakh and Turkish languages	106
<i>Saudanbekova Sh., Uskenbaeva M.</i> Features military terminology of modern Japanese.....	110
<i>Shermentaeva Sh.D., Abdraimova N.B.</i> Design used in complex sentences of chinese language.....	115
<i>Shermentaeva Sh.D., Abdraimova N.B.</i> Semantic features of syntactic constructions.....	119